

sociologický časopis

1

• ROČNÍK 14

1978

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

no 60,-

Obsah

Únor — historický mezník vývoje našich národů ● K sociologické analýze sociálně politických souvislostí Února 1948 ● Výzkum životního způsobu jako procesu řízené kvalitativní změny ● Sociální mobilita v socialistických a kapitalistických zemích ●

K niektorým sociologickým problémom aplikácie techniky riadenia podľa programových cieľov v socialistickom priemyselnom podniku ● Základní statistické testy pro rozložení diskretních znaménkových dat ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický
časopis

Социологический
журнал

Sociological
Review

Soziologische
Zeitschrift

Revue
de Sociologie

1

Obsah č. 1/1978

Únor – historický mezník vývoje našich národů 1

STATI

Linhart J.: K sociologické analýze sociálně politických souvislostí Února 1948 4

Filipcová B.: Výzkum životního způsobu jako procesu řízené kvalitativní změny 25

Charvát F. – Linhart J. – Večerník J.: Sociální mobilita v socialistických a kapitalistických zemích 40

Sarišský M.: K niektorým sociologickým problémom aplikácie techniky riadenia podľa programových cieľov v socialistickom priemyselnom podniku 64

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Řehák J. – Řeháková B.: Základní statistické testy pro rozložení diskretních znaménkových dat 78

RECENZE

Zajíc J.: G. T. Žuravlev, Sociální informace a řízení ideologického procesu 98

Lišková L.: V. G. Podmarkov, Úvod do sociologie průmyslu 104

ZPRÁVY A INFORMACE

Huláková M.: Mezinárodní dělnická třída a ideje Velkého října 108

Obsah časopisu SOCIOLOGIA č. 1/1978 111

Řídí Karel Rychtařík s redakční radou

Adresa: Praha 1, Jiřská 1; tel. 240632

PE 4584/14. 1948

Únor — historický mezník vývoje našich národů

Třicáté výročí slavného vítězství dělnické třídy a všeho pokrokového pracujícího lidu oslavujeme v podmínkách, které potvrzují rozhodující historický význam a hluboký společenský obsah socialistické revoluce v naší zemi.

Únorové vítězství, inspirované Říjnem a opírající se o zkušenost a podporu socialistické výstavby v SSSR, se stalo důkazem vyspělosti naší komunistické strany, dělnické třídy a všech pokrokových pracujících. Ukázalo, jak se naše komunistická strana dovedla poučit z třídních zápasů dvacátých a třicátých let, jak její revoluční akceschopnost a nezměrná odhodlanost nejen nebyla fašistickým násilím zlomena, ale naopak zvýšena.

Klement Gottwald na svém vystoupení na zasedání ÚV KSČ v listopadu 1948 řekl: „Přineslo svoje ovoce oněch 28 let trpké školy, kterou jsme prodělali od dvacátého roku, ten celkový vývoj, který jsme nastoupili po prosincové porážce roku 1920 s vytvořením komunistické strany a osvojováním si marxismu-leninismu. Přinesla ovoce celá ta ulice perzekucí, ponižování, boj proti Mnichovu, proti okupaci, až po slavný květen 1945 — všechno to, jak jsme tvořili, konali, organizovali a vedli stranu.

Mnoho z těch starých soudruhů, kteří prošli tvrdou školou bojů i dočasných porážek, může si dnes se zadostiučiněním říci: „Nedělali jsme marnou práci“. Bez této práce, bez takto vykované strany by nebylo vítězství Února“.

Únor, ona „gottwaldovská realizace“ idejí Marxe, Engelse a především pak V. I. Lenina, jeho pronikavé principiální poznávací i revolučně praktické činnosti, nepředstavuje žádnou dějinnou nahodilost, ale je zákonitým výsledkem historické revoluční praxe dělnické třídy a jejího předvoje komunistické strany. Připomeňme si opět slova ze skvělé Gottwaldovy analýzy únorových událostí tak, jak je vyjádřil ve svém vystoupení na výše citovaném zasedání ÚV KSČ, když řekl, že „... se v Únoru ukázala veliká politická zralost dělnické třídy Československa. My jsme velmi dobře věděli, že dělníci mohli být a měli právo být a také byli s mnohými věcmi nespokojeni a že by se také mohli nachytat na různé reakční fašistické demagogie a že bylo také teoreticky možné, že za mísu čochovice prodají své prvenství. Těžkosti, se kterými právě komunisté v různých západních zemích zápasí — tak tomu bylo také u nás před válkou — vyplývají z politické zaostalosti, která vede k tomu, že většina dělníků někdy nechápe svůj nejvlastnější třídní zájem. S něčím podobným také reakce v Únoru počítala. My, soudruzi a soudružky, musíme vzdát našim dělníkům všechnu čest, že oni ve velké státnické zkoušce obstáli stejně dobře jako naše strana. My jsme v Únoru dělníkům řekli, že jde o všechno, že je nebezpečí, že jim budou brát znárodnění, že se znovu vrátí kapitalisté, že se znovu má navrátit předmnichovský systém. Dělníci to pochopili. Oni sice na mnohé nadávají, ale když měli pocit, že jim někdo sahá na závody, na znárodnění, na národní výbory, na jejich politická práva a jejich politickou moc, jako jeden muž řekli: „Ruce pryč!“ V tom je ona velká politická vyspělost dělnické třídy — vidět to veliké, to nejdůležitější, co mnohdy v denním shonu zaniká.“

03426/80

60

Je poučné nejen si připomenout slova hodnotící slavné únorové dny, ale je nutné neustále objevovat jejich hluboký obsah, jejich trvalý odkaz, jejich stálý společenský význam. Politika komunistické strany se opírala o vědeckou analýzu hospodářské a třídní struktury naší společnosti, svůj konkrétní politický program nezakládala na spekulacích, pletichách a politickém manévrování, ale na jasných, historicky oprávněných a spravedlivých cílech.

Opět si připomeňme v této souvislosti Gottwaldova slova, která pronesl na Sjezdu národní kultury v dubnu 1948, slova, které jsou poučná z mnoha hledisek: „V devadesátých letech minulého století, v samých prapočátcích socialistického marxistického hnutí v Rusku, svádí Lenin veliký boj proti takzvaným ekonomistům, kteří podceňovali úlohu ideologie v socialistickém hnutí, domnívajíce se, že socialistická ideologie vznikne sama z živelného dělnického hnutí. Lenin ukazoval, že tento názor je zhoubný, že socialistická ideologie vzniká nikoli z živelného hnutí, nýbrž z vědy, jejímž nositelem je revoluční inteligence. Ukazoval, že jedině spojením těchto dvou sil, socialistické teorie a dělnického hnutí, vzniká skutečně socialistická marxistická strana, že jedině tehdy se stává socialistická myšlenka mocnou materiální silou“.

A takovou silou se stala naše komunistická strana, sjednocující dělnické hnutí s principy vědeckého komunismu v nejkrystaličtější podobě právě únorových dnů.

Bohatost odkazu, který v našich dějinách představuje Únor, je daleko širší, než můžeme na tomto místě obsáhnout. Avšak připomenutím těchto úryvků je velmi pádně dokumentováno, jaký zásadní význam má Únor a trvalé zhodnocování jeho odkazu nejen pro společenskou praxi socialistické výstavby, ale i pro vědecké řešení stěžejních sociálně ekonomických a sociálně politických témat marxisticko-leninského poznání i v současnosti.

Proto je Únor stálým zdrojem revolučních zkušeností, proto je soubor společensko-politických událostí jej naplňujících nestárnoucím tématem i našich společenských věd. Samotný historický obsah Února i uskutečňování jeho myšlenek v podmínkách socialistické výstavby v naší zemi se zákonitě staly součástí dalšího rozvoje mezinárodní socialistické revoluční praxe a marxisticko-leninské ideologie.

Na IV. krajské konferenci KSČ v Praze v březnu 1948 řekl v této souvislosti Klement Gottwald: „Československo bylo uznáváno jakožto země s vyvinutým průmyslem, západnická země, země se starou demokratickou tradicí. A teď v této zemi dochází k takovému rozhodnému vítězství lidově demokratického řádu. Tento fakt, že právě u nás, v zemi takové hospodářské a sociální struktury, došlo k porážce reakce, nelze nijak podceňovat ze stanoviska vlivu našich událostí na pracující lid na Západě.“

Takže zuřivá reakce, zuřivý ohlas, který mají naše události mezi zahraniční reakcí, ukazují znovu, jaký významný čin naše dělnická třída, náš pracující lid v Únoru vykonal“.

Víme, že cesta socialistické výstavby, započatá Únorem, nebyla bez obtíží, bez chyb. Rozhodující však byly úspěchy, kterých jsme v bohatých třiceti letech dosáhli. Víme, že ani situace v mezinárodním komunistickém a dělnickém hnutí není bez problémů. Zažili jsme krizová léta roku 1968, namířená proti odkazu Února. Byli jsme však svědky dubna 1969, nástupu nového stranického vedení, které vrátilo cíle Února do aktivní tvorby našich současných dějin. Víme o snahách hluboce zneužívat právě našich revolučních zápasů, naší historické zkušenosti k rozkolům v mezinárodním komunistickém a dělnickém hnutí. Ale i tuto skutečnost můžeme hodnotit právě na základě svých zkušeností, které přinesl Únor 1948 a které znovu rozvinul duben 1969.

Je proto nejvyšší povinností naší společenské vědy a v jejím rámci i marxisticko-leninské sociologie aktualizovat a zhodnocovat ve vědecké práci bohatý dějinný odkaz Února pro další výstavbu rozvinuté socialistické společnosti v naší zemi, pro další rozvoj mezinárodního komunistického a dělnického hnutí a jeho revoluční vědecké ideologie.

Redakce Sociologického časopisu

**K sociologické analýze
sociálně politických souvislostí
Února 1948**

JIŘÍ LINHART
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Únorovým událostem roku 1948, které rozhodujícím způsobem předurčily další vývoj Československa i jeho postavení v poválečném světě, předcházely dlouhodobý a urputný boj Komunistické strany Československa za uskutečnění myšlenek socialismu a komunismu, vybudování spravedlivého státu pracujících a dosažení vyššího stupně sociální rovnosti, demokracie i lidských svobod. Od svého vzniku v roce 1921 strana dokazovala bojem za požadavky pracujících i národní zájmy, že komunisté jsou skutečnými dědici pokrokových tradic našich národních dějin a pouze socialismus a úzké přimknutí k Sovětskému svazu jsou zárukou samostatného, všestranného a svěbytného rozvoje obou našich národů.

Po druhé světové válce vstoupil boj za uskutečnění socialismu v naší zemi do své rozhodující fáze. Únorové vítězství pracujícího lidu umožnilo vytvořit politický systém socialistické demokracie, jednoznačně spojený s prosazováním zájmů dělnické třídy a politikou spolupráce se Sovětským svazem. Vytvořilo předpoklady pro dovršení *národně demokratické revoluce* a její přerůstání *v socialistickou revoluci* přeměňující svými důsledky všechny oblasti života společnosti. V průběhu únorových dnů se upevnilo spojení dělnické třídy s rolnictvem a pracující, pokrokovou inteligencí. Únorové události se staly praktickou školou socialistické demokracie, zdrojem bohatých a velice konkrétních politických zkušeností pracujících mas, dodnes spolupurčujících politickou kulturu dělnické třídy.

V boji se vytříbilo politické mistrovství naší dělnické třídy a její komunistické strany a byly obohaceny i zkušenosti mezinárodního dělnického hnutí. Poprvé v dějinách zvítězila socialistická revoluce v průmyslově vyspělé zemi s bohatými tradicemi buržoazní parlamentní demokracie. Ukázalo se, že ani v nejvyspělejších kapitalistických zemích, s relativně vysokou životní i kulturní úrovní, vysokým podílem maloburžoazie a dělnické aristokracie i tradicemi buržoazní demokracie a sociálního reformismu nejsou pozice buržoazie neotřesitelné. Únorové události dokumentovaly, že socialistická revoluce nemusí být nutně doprovázena výstřelou děl a občanskou válkou, tak jako tomu bylo za Pařížské komuny a Velké říjnové socialistické revoluce, ale může mít i jiné formy, využívající přechodně v různé míře a různým způsobem i některých tradičních buržoazně demokratických politických institucí.

Nebylo náhodné, že ihned po Únoru 1948 ještě zesílila orientace západních imperialistických států na politiku „studené války“, horečné zbrojení a definitivní rozpad protihitlerovské koalice.

Právě v těchto nejobecnějších souvislostech, vnitropolitických i mezinárodních, únorové události dosud podstatným způsobem ovlivňují život každého obyvatele našeho státu a představují výchozí bod, z něhož se odvíjí široký proud společenských změn určujících dynamiku naší společnosti. Teprve únorové ví-

těžství pracujícího lidu umožnilo plně rozvinout sociální důsledky znárodnění výrobních prostředků v průmyslu, otevřelo cestu k zespolečenštění zemědělství a terciéru, umožnilo industrializaci Slovenska a vyrovnání kulturní a životní úrovně jeho obyvatelstva na úroveň českých zemí. Otevřelo prostor pro stírání mezitřídních i vnitrotřídních rozdílů a pro důslednou socialistickou přestavbu sociální struktury i životního způsobu všech tříd a vrstev naší společnosti.

Pokládáme-li na tomto místě za nezbytné zdůraznit především *prvky diskontinuity*, které únorové události přinesly do poválečného vývoje naší společnosti (a které souvisejí s odlišnými cíli a prostředky národně demokratické a socialistické revoluce), neměli bychom současně opomíjet ani *prvky kontinuity* s předcházejícím vývojem. Tato kontinuita je dána především shodností základních cílů, které Komunistická strana Československa ve své politice sledovala jak před Únorem tak po Únoru. Vyplývá však též ze skutečnosti, že řada sociálních jevů, jejichž základy byly položeny již před rokem 1948 (např. znárodnění klíčového průmyslu), se mohla v plné bohatosti svých sociálních konsekvencí projevit až v podmínkách všestranně rozvinutých socialistických výrobních vztahů.

Podívejme se nyní touto optikou na některé otázky utváření třídní struktury a způsobu života v období přechodu od národně demokratické revoluce k revoluci socialistické. Soustředíme se přitom především na sociologické aspekty formování svazku dělnické třídy s rolnictvem. Tyto třídy představovaly základní skupiny, na něž se komunistická strana ve své politice obracela, a představovaly též rozhodující sílu ve „svazku či bloku dělníků, rolníků, živnostníků a inteligence“, pokládaném komunisty za základ Národní fronty[1].

Volby v roce 1946 a sociální základna politických stran

Vedoucí představitelé domácího i zahraničního odboje si již v průběhu druhé světové války uvědomovali, že v poválečném Československu nebude možné bezprostředně navázat na politický systém předmnichovské republiky a změny se neomezí jen na zákaz fašistických, kolaborantských a irredentistických politických stran a organizací. Pro komunisty byla snaha o změnu společenského systému přirozenou a trvalou součástí politického programu, i nekomunistický odboj však musel vzít v úvahu, že boj proti fašismu neměl jen zebezpečovací smysl, ale postupně přerostl v lidovou, demokratickou a sociální revoluci, usilující o pronikavé ekonomické a společenské přeměny naší republiky.

V boji proti fašismu se vytvořila nová morálně politická jednota lidových mas, do značné míry prolamující úzké hranice skupinových zájmů. Prestiž Sovětského svazu i přitažlivost socialistických ideálů neobyčejně vzrostla. Komunistická strana Československa si jako jediná politická strana uchovala organizační kontinuitu i důvěru mas v obsazeném Československu a její vliv na pracující výrazně stoupl. Za této situace bylo nepochybné, že nový politický systém nemůže vykázat komunisty na periferii politického života, ale musí je vzít, podobně jako odbory, revoluční národní výbory a další levicové síly, velmi vážně v úvahu při řešení všech důležitých otázek veřejného života. Klement Gottwald vyjádřil tuto novou skutečnost na konferenci funkcionářů KSS již 9. dubna 1945 takto: „My sami vládnout nemůžeme a oni sami také vládnout nemohou. Oni nemohou vládnout bez nás a my bez nich. Přitom oni více

(1) Viz referát s. Gottwalda na VIII. sjezdu KSČ [Gottwald 1955 : 356].

bez nás než my bez nich. Zůstává nutnost spolupráce s druhou politickou skupinou, která je ke spolupráci s námi donucena“ (Gottwald 1955 : 21).

Druhým důvodem byla obava představitelů buržoazně demokratického odboje, že tradiční instituce buržoazní demokracie neobstojí v poválečné Evropě tváří v tvář sociálním revolucím. Představitelé československého buržoazního odboje na Západě si byli vědomi, že v nových podmínkách poválečného Československa může jejich politická orientace obstát jen za cenu sjednocení všech buržoazně demokratických sil. Prezident Beneš proto usiloval o reformu systému politických stran, přičemž jedním z rozhodujících motivů jeho koncepce tří stran — levice, pravice a středu — byla snaha rozpustit komunistickou stranu v bloku komunistů, sociálních demokratů a národních socialistů a vytvořit tak předpoklady pro převládnutí sociálního reformismu v dělnickém hnutí.

Třetím důvodem byl odlišný politický vývoj v českých zemích a na Slovensku. Zatímco struktura politických stran i obrysy celého politického systému v českých zemích se vytvářely především v jednáních mezi různými skupinami zahraničního odboje, na Slovensku vznikaly přímo v ohni Slovenského národního povstání (Husák 1964). V jeho průběhu došlo, v souhlasu s moskevským vedením KSČ, ke sjednocení Komunistické strany Slovenska a sociální demokracie, byly odmítnuty pokusy o obnovení národně socialistické strany a z různých buržoazních i maloburžoazních proudů se konstituovala i nejsilnější politická strana na Slovensku v poválečném období — Demokratická strana. Struktura politických stran byla v poválečném období v obou částech republiky výrazně odlišná; politické strany v českých zemích nekandidovaly na základě Košického vládního programu ve volbách na Slovensku a nezakládaly zde ani své místní či závodní organizace. Tutéž praxi uplatňovaly i slovenské strany.

Rozhodující slovo v jednáních o politickém systému v poválečném období měli komunisté. Odmítli koncepcie jednotné levicové strany a na první místo postavili problém upevňování jednoty lidu v boji za dokončení porážky okupantů a budování lidově demokratického státu. Košický vládní program z dubna 1945 vymezoval minimální program, na němž se po dlouhých a nesnadných jednáních sjednotily všechny politické síly zahraničního i domácího odboje. Při jeho plnění a při prohlubování lidově demokratického charakteru poválečného Československa se postupně odhalovaly pravé, třídně podmíněné zájmy jednotlivých politických reprezentací. V únorové krizi z roku 1948 byly konfrontovány se zájmy nejširších vrstev národa a lid rozhodl: politickou důvěru získala Komunistická strana Československa, která jako jediná byla schopna dovést český a slovenský národ k socialismu a plné národní samostatnosti.

Systém politických stran poválečného Československa se podstatně odlišoval od situace v předmnichovské republice. V českých zemích se zúčastňovaly politického života čtyři politické strany, z toho tři se hlásily k socialismu jako ke svému ideovému základu, čtvrtá — lidová strana — se pokládala za stranu sociálně reformní. Trojice tří politických stran — komunistické strany, sociálně demokratické strany a národně socialistické strany — tvořila též jádro Národní fronty.

Politicky tvořily tyto strany kontinuum, kde levice představovala Komunistická strana Československa, která jako jediná vyjadřovala podstatné a dlouhodobé zájmy dělnické třídy, pravici pak národní socialisté (jejichž politika se stále více posouvala nejen směrem k pozicím lidové strany, ale „koketovala“ i s některými tradicemi bývalé agrární strany) a lidová strana. Sociální demokracie byla, více než jiné nekomunistické strany, vnitřně nejednotná. Existovala v ní vlivná a silná levice, sympatizující s komunisty, současně

však i militantní pravice, usilující o sblížení s národními socialisty, lidovci a Demokratickou stranou. V politice sociálně demokratické strany sice v předúnorovém období převládly centristické a pravicové síly, přesto však zůstaly pozice levice poměrně silné. O tom svědčí koneckonců i únorové události, v nichž neochota sociálně demokratických členů vlády podat demisi spolu s národními socialisty, lidovci a demokraty výrazně ovlivnila celý vývoj krize.

Na Slovensku byla situace poněkud jednodušší. Po sloučení Komunistické strany Slovenska a sociálně demokratické strany představovala KSS až do voleb v roce 1946 jedinou politickou stranu se socialistickou orientací, zatímco Demokratická strana byla, zejména v počátku, značně nesourodým celkem, v němž postupně převládl vliv katolického kléru a luďáků. Teprve těsně před volbami v roce 1946 vznikly na Slovensku další dvě politické strany: Strana práce a Strana Slobody. Obě tyto politické strany, z nichž jedna byla programově blízká sociální demokracii a druhá národním socialistům, však nezískaly na Slovensku výraznější vliv.

Po volbách v roce 1946 se proces politické polarizace ještě prohloubil. Uvnitř Národní fronty se postupně formoval protikomunistický blok z národních socialistů, lidovců a demokratů, s nímž spolupracovaly i pravicové síly ve vedení sociálně demokratické strany. Rezistence příslušníků těchto stran postupně znemožnila jakýkoli pokrok v projednávání nejdůležitějších otázek plnění Dvouletého plánu výživy lidu, znárodnění, pozemkové reformy i otázek bezpečnosti a vyústila v únoru 1948 do bezprostřední politické krize, jejíž řešení (byť si její počátek pravicové síly samy stanovily) bylo ovšem podstatně odlišné od plánů reakce.

Postupně se formující politický profil jednotlivých politických stran měl svůj základ (a současně nacházel i svůj výraz) v sociálním složení jednotlivých stran.

Nejsilnější členskou základnu (a nejlépe organizačně podchycenou) měla Komunistická strana Československa a Komunistická strana Slovenska. Po skončení války měla Komunistická strana Československa jen 28 485 předválečných členů strany, její členská základna však rychle rostla. Již v červenci 1945 měla 475 000 členů a v období VIII. sjezdu strany (28.—31. března 1946) měla již více než jeden milión členů organizovaných v 11 332 místních a 3459 závodních organizacích a podchycovala tedy více než 11 % všeho obyvatelstva. V době únorových událostí byla komunistická strana již dvoumiliónovou organizací, sdružující příslušníky všech vrstev národa.

Sociální složení komunistické strany se bezprostředně po válce, přestože do ní vstoupili mladí lidé, neovlivnění politickým životem předmnichovské republiky, i voliči jiných politických stran, příliš nezměnilo. Teprve bezprostředně po únorovém vítězství do ní začali vstupovat ve větší míře úředníci, zaměstnanci a zčásti i živnostníci, což donutilo vedení strany věnovat výraznější pozornost regulaci členské základny a provést prověrku ve straně. Jestliže v roce 1947 činil podíl dělníků 49,1 % všech členů strany, pak počátkem padesátých let tento podíl klesl na 39,3 %. V roce 1947 bylo v komunistické straně organizováno zhruba 28 % z celkového počtu příslušníků dělnické třídy, v roce 1949 pak 39 % (vývoj 1975 : 13).

V komunistické straně byl podíl dělnické třídy nejvýraznější. V ostatních stranách Národní fronty bylo její zastoupení nepoměrně menší a zmenšovalo se směrem ke krajní pravici. Podle kusých informací o sociálním složení ostatních politických stran odhadují někteří autoři zastoupení dělníků v sociálně demokratické straně na třetinu všech členů, v národně socialistické straně na 20 % a v lidové straně na 15 %.

Sociální složení členů komunistické strany současně nejlépe korespondovalo s celkovou sociální strukturou poválečné československé společnosti (2); i z tohoto hlediska šlo tedy o stranu vpravdě národní, usilující o vytvoření široké jednoty pracujícího lidu na bázi socialismu, vědeckého světového názoru a spolupráce se Sovětským svazem. V roce 1946 tvořili její členskou základnu kromě dělníků z 12,8 % rolníci, z 9,2 % úředníci a inteligence, z 4,1 % živnostníci; 16,2% připadalo na ostatní skupiny obyvatelstva, například příslušníky ozbrojených sil apod. (3)

Sociální struktura zbývajících politických stran byla podstatně odlišná. Vezmeme-li za základ komparace lidovou stranu, jejíž politický program se nejvýrazněji v první fázi budování lidově demokratického státu odlišoval od programu komunistů, vidíme, že v ní převládali příslušníci buržoazie a maloburžoazie, především soukromí zemědělci. V oblasti jejího nejsilnějšího vlivu, tj. na Moravě, tvořili dělníci 14,2 % členů, 40,6 % členů byli rolníci, 7,5% živnostníci a 7,07 % zaměstnanci. Téměř 28 % členů strany tvořily „ostatní skupiny obyvatelstva“, do nichž byli zřejmě započítáni, kromě příslušníků kléru, též představitelé velkoburžoazie.

Zvýraznění soukromých vlastníků v sociální struktuře členstva bylo rovněž typické pro národně socialistickou stranu. Nejpočetnější skupinou zastoupenou v jejím členstvu byli úředníci a městská maloburžoazie. Pokud jde o sociálně demokratickou stranu, i v ní — přestože šlo o stranu více méně dělnickou — byli dosti výrazně zastoupeni jak úředníci a dělnická aristokracie, tak příslušníci městské maloburžoazie. Slovenská Demokratická strana měla silné pozice mezi středním a zámožným rolnictvem, kontakty na hospodářské organizace a instituce, bankovníctví apod.

Členové politických stran představovali však jen menší část obyvatelstva sympatizujícího s jejich programem. Zejména u národních socialistů a lidovců tvořily vlivné zázemí i početné skupiny neregistrovaných přispěvatelů, podstatně rozšiřujících jejich (v obou případech zhruba půlmilionový) členský základ. Širší sociální zázemí politických stran můžeme proto spolehlivěji odhadnout až na základě rozboru volebních výsledků.

Volby z roku 1946 potvrdily celkový posun směrem doleva, charakteristický pro poválečný vývoj. Nejsilnější politickou stranou se stala Komunistická strana Československa, která společně s Komunistickou stranou Slovenska získala 38 % všech hlasů. Druhou nejsilnější stranou se stala Československá strana národně socialistická, třetí Československá strana lidová, čtvrtou (na Slovensku však jednoznačně nejsilnější) Demokratická strana a pátou Československá strana sociálně demokratická. Ostatní politické strany, právě tak jako tzv. bílé lístky, podstatně neovlivnily výsledky voleb. Levicový blok komunistů a sociálních demokratů získal v novém Národním shromáždění těsnou (a vzhledem k vnitřní diferenciaci sociálně demokratické strany poměrně labilní) nadpoloviční většinu (viz tab. 1).

Velmi rozhodného vítězství dosáhli komunisté především v českých zemích, směrem na východ jejich převaha postupně slábla. Na Slovensku dosáhla KSS relativní i absolutní převahy nad Demokratickou stranou jen zcela vyjíměčně, jak o tom svědčí i rozložení sil obou stran v jednotlivých okresech.

Komunistická strana Československa získala většinu ve všech českých i moravskoslezských krajích (s výjimkou zlínského kraje, kde měla převahu Česko-

(2) V roce 1947 tvořili v českých zemích dělníci 53,3 % obyvatel, podnikatelé, samostatní rolníci a nájemci 30,7 % a úředníci 16,0 %.

(3) Dostí obdobné bylo i sociální složení

strany ve velkých městech. Například v Praze bylo organizováno ve straně 42,8 % dělníků, 12,3 % živnostníků, 9,5 % úředníků a inteligence a 3,1 % živnostníků [Kronika 1972].

Tabulka 1. Síla politických stran v roce 1946 podle poměrného zastoupení ve volebních okresech (v absolutních hodnotách) a získaných hlasů

Název strany	Počet okresů, v nichž strana kandidovala a procento hlasů, které získala		Počet okresů, v nichž bylo za 100 platných hlasů odevzdáno pro stranu							Počet okresů, v nichž získala většinu	
	počet okresů	% hlasů	méně než 10	10-20	21-30	31-40	41-50	51-60	více než 60	abso- lutní	rela- tivní
Komunistická strana Československa	327	31,05	—	3	30	98	85	72	39	111	274
Čs. strana sociální demokracie	327	12,05	94	84	75	57	14	2	1	—	2
Čs. strana národně socialistická	327	18,29	6	159	138	24	—	—	—	—	3
Čs. strana lidová	327	15,64	94	84	75	57	14	2	1	3	48
Komunistická strana Slovenska	80	6,89	3	10	19	38	7	3	—	3	4
Demokratická strana	80	14,07	—	—	—	2	5	25	48	73	76
Strana práce	80	0,71	80	—	—	—	—	—	—	—	—
Strana Slobody	80	0,85	77	1	2	—	—	—	—	—	—

Pramen: Zprávy Státního úřadu statistického č. 19—20, 1946, s. 335.

Poznámka: V Čechách, na Moravě a ve Slezsku jde o soudní okresy, na Slovensku o správní okresy. Praha je pojata jako jeden okres.

slovenská strana lidová), a to v patnácti krajích poměrnou a ve třech (Ústí nad Labem, Kladno a Karlovy Vary) absolutní. Nejsilnější pozice měla v pohraničí (v průmyslových i zemědělských okresech) a díky své zemědělské politice získala velký počet hlasů i ve venkovských zemědělských okresech, které byly za první republiky politicky ovládány agrární stranou. Tradičně vysoký počet hlasů získala i v průmyslových okresech, přičemž zejména na Moravě a ve Slezsku byl přínos těchto okresů pro celkovou pozici strany rozhodující.

Komunistická strana Slovenska získala v roce 1946 489 596 hlasů, což bylo téměř čtyřikrát víc než ve volbách v roce 1935. Nejsilnější pozice měla KSS na středním a západním Slovensku, především v okresech Brezno nad Hronom a Rožnava (kde získali komunisté více než 50 % hlasů) v okresech Banská Bystrica, Revúca a Gelnice (více než 40 % hlasů) a v okresech Povážská Bystrica, Myjava, Dunajská Streda a Želiezovce. Největší podíl hlasů vůbec získala KSS v okrese Svidník, z 90 % zničeném v průběhu dukelské operace (59,2 % hlasů). Srovnání s výsledky voleb z roku 1935 naznačuje, že došlo k výraznému přesunu těžiště síly strany z oblastí východního Slovenska na střední a západní Slovensko, tedy do těch území, která byla centrem partyzánského hnutí a kde se v průběhu Slovenského národního povstání plně prosadila politickoorganizátorská práce strany. Na východním Slovensku zůstaly pozice strany zhruba na úrovni roku 1935 a KSS zde získala mezi 10—30 % všech hlasů.

Československá strana národně socialistická se ve volbách projevila jako strana převážně se orientující na městské obyvatelstvo a získávající své voliče především v průmyslově vyspělých a smíšených okresech. Přestože získala jak v Čechách, tak na Moravě více hlasů než ve volbách v roce 1935, její postavení mezi ostatními stranami se relativně zhoršovalo, a to v Čechách výrazněji než na Moravě. Národní socialisté představovali nejvážnějšího konkurenta KSČ ve

*Tabulka 2. Výsledky voleb do Národního shromáždění v roce 1946
v obcích do 5000 a nad 5000 obyvatel (%)*

Název strany	Čechy			Morava a Slezsko			Slovensko		
	do 5000	nad 5000	celkem	do 5000	nad 5000	celkem	do 5000	nad 5000	celkem
Komunistická strana Československa	46,9	38,1	43,4	34,4	35,1	34,6			
Čs. sociálně demokra- tická strana	14,5	15,8	15,0	15,9	18,8	16,8			
Čs. strana národně socialistická	21,1	31,7	25,3	17,5	27,7	20,9			
Čs. strana lidová	17,6	14,3	16,3	32,2	18,5	27,7			
Komunistická strana Slovenska	—	—	—	—	—	—	31,1	28,8	30,6
Demokratická strana	—	—	—	—	—	—	62,6	62,2	62,5
Strana Slobody	—	—	—	—	—	—	3,7	3,8	3,8
Strana práce	—	—	—	—	—	—	2,6	5,1	3,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Zprávy Státního ústavu statistického, č. 19—20, 1946

velkých městech i v průmyslových okresech (což bylo ostatně i logickým důsledkem jejich členské základny), zde se však jen vyjímečně prosadili jako vedoucí a rozhodující síla (viz tab. 2). Na venkově pak získávali hlasy především komunisté a lidovci a proto počet okresů, v nichž získali většinu národní socialisté (ať již prostou či absolutní) je vzhledem k celkovému počtu získaných hlasů relativně nízký.

Československá strana lidová měla nejsilnější zastoupení především v moravských okresech, naproti tomu nejméně hlasů získala v českém pohraničí. Šlo o stranu převážně venkovskou, která se prosadila především ve volebních krajích Zlín a Jihlava a v jižních Čechách. Zatímco v Čechách nebyly její volební výsledky příliš povzbudivé ani ve městech, ani na venkově, na Moravě a ve Slezsku získávala v malých obcích velmi často absolutní většinu, zejména v zaostalých oblastech s tradicí politického, katolického klerikalismu.

Demokratická strana získala především ty hlasy, které byly v předcházejících volbách odevzdány pro separatistický Autonomistický blok (ľudová strana) a agrární stranu. Odčerpala však i část hlasů buržoazně demokratických stran. Svědčí o tom především příklad Bratislavy a Košic, kde pozice ľudáků a agráriků byly ve volbách v roce 1935 velmi slabé a přesto zde Demokratická strana získala výraznou převahu. S výjimkou středního Slovenska byly její pozice všude velmi silné (viz tab. 2); nejvýraznějšího úspěchu dosáhla v Pooraví (v okresech Námestovo, Trstená a Dolný Kubín získala více než 80 % hlasů) a na východním Slovensku.

Československá strana sociálně demokratická, která byla po volbách v roce 1935 druhou nejsilnější stranou ve státě, vyklidila ve volbách značnou část pozic, především ve prospěch KSČ. Neudržela své pozice ani v jednom z volebních krajů, a to ani v těch okresech, kde měla největší tradice: na Plzeňsku, Ostravsku, Kladensku a v jižních Čechách. Těžiště jejích volebních úspěchů se ve volbách 1946 přeneslo z Plzeňska na Ostravsko a Opavsko, avšak ani zde nezískala absolutní či relativní většinu a byla předstižena jak komunisty, tak národními socialisty.

Velmi zajímavá situace se utvořila ve velkých městech, kde o hlasy voličů soupeřili především komunisté, národní socialisté a sociální demokraté. Přestože v těchto městech nebyla, jak ukazují údaje tabulky 2, převaha komunistů tak výrazná jako v menších sídlech nebo v celkových výsledcích, byla zřejmá. Byli nejsilnější stranou v celkem 89 okresních a statutárních městech v Čechách (z celkového počtu 110) a v 25 okresních městech na Moravě (z celkového počtu 45). Uvažujeme-li dnešní stotisícová města, pak v českých zemích získali národní socialisté těsnou převahu nad KSČ jen v Brně, zatímco jak v Praze, tak v Ostravě a v Plzni byla KSČ nejsilnější stranou. V Kladně, v Ústí nad Labem, Liberci, Děčíně a v severočeských průmyslových městech měla KSČ obvykle nejenom relativní, ale i absolutní převahu.

Velmi cenný byl volební úspěch komunistů v Praze, neboť Praha byla městem s dlouholetou tradicí vlády národních socialistů a přes koncentraci pokrokových příslušníků dělnické třídy do velkých pražských závodů zde nacházely výraznou podporu i některé krajně pravicové politické strany. Ve volbách z roku 1935 se například nejsilnější stranou v Praze stalo Kramářovo polofašistické Národní sjednocení (dříve národní demokraté), které zde získalo zhruba třetinu všech svých volebních hlasů.

Údaje v tabulce 3 ukazují, že volební zisky komunistů byly v jednotlivých částech Prahy značně rozdílné. Největší počet hlasů získali v tradičně dělnických částech Prahy: V Libni, Vysočanech, Košířích, Michli, Vršovcích a v obcích přimykajících se k velkým průmyslovým aglomeracím a spojených s nimi

Tabulka 3. Výsledky voleb do Poslanecké sněmovny a Národního shromáždění v letech 1929, 1935 a 1946 v Praze podle správních obvodů (%)

Pražský obvod	1929					1935					1946				
	KSČ	SD	NS	LS	ostat.	KSČ	SD	NS	LS	ostat.	KSČ	SD	NS	LS	ostat.
Praha I.—VII. (hist. jádro)	7,1	14,1	21,7	7,5	54,6	8,4	17,0	17,8	7,5	49,3	29,8	15,0	35,0	19,9	0,3
Praha VIII-Libeň	20,3	21,0	28,0	2,8	27,9	21,8	18,4	19,5	3,7	36,5	45,7	16,4	27,0	10,7	0,2
Praha IX-Vysočany	22,4	16,4	40,2	2,6	18,4	23,0	17,6	28,9	3,4	27,9	50,1	14,0	27,7	7,9	0,3
Praha X-Karlín	6,5	16,9	23,4	6,1	47,1	8,9	18,0	19,5	6,0	47,6	34,3	15,6	34,0	15,9	0,2
Praha XI-Žižkov	13,6	18,2	31,2	4,9	32,2	15,3	17,2	22,6	5,3	39,6	39,2	16,4	31,2	12,9	0,3
Praha XII-Vinohrady	5,1	11,0	21,9	6,9	55,3	6,6	12,9	18,1	6,4	55,5	25,4	13,5	39,0	21,8	0,3
Praha XIII-Vršovice	14,1	14,9	31,6	4,8	34,5	16,6	12,6	23,1	5,3	47,6	39,0	14,4	32,4	14,0	0,2
Praha XIV-Nusle-Michle	16,7	15,4	34,6	5,3	28,0	20,2	14,3	24,1	5,9	21,2	44,3	13,2	29,3	13,0	0,2
Praha XV-Podolí-Braník	10,7	22,1	30,1	6,0	32,2	16,7	14,3	21,2	5,9	41,8	35,6	14,4	34,4	15,4	0,2
Praha XVI-Smíchov	11,5	16,1	27,4	5,1	59,9	12,4	14,2	22,2	5,3	45,5	33,9	14,3	34,5	17,0	0,3
Praha XVII-Košíře	22,3	18,6	30,3	3,1	25,7	22,4	16,8	23,8	4,2	32,8	47,1	13,4	29,9	9,4	0,2
Praha XVIII-Střešovice	16,2	16,2	29,6	7,5	30,5	15,6	13,9	23,1	8,4	39,0	36,1	14,3	33,0	16,4	0,2
Praha XIX-Dejvice	9,7	14,4	26,8	4,7	44,4	11,0	13,2	21,2	4,8	49,8	30,7	13,6	38,4	17,1	0,2
Celkem	11,6	15,7	27,2	5,7	39,8	13,8	14,3	21,9	6,1	41,8	36,0	14,5	33,3	15,9	0,3

Poznámka: SD = Čs. sociálně demokratická strana dělnická; NS = Čs. strana národně socialistická; LS = Čs. strana lidová; ostat. = zbývající strany
 Pramen: Čs. statistika, řada 1, sv. 70, 134; Věstník hl. m. Prahy 49, 1946, č. 23.

nejenom geograficky, ale především sociálně. Naproti tomu nejméně hlasů bylo pro komunisty odevzdáno v typicky úřednických a maloburžoazních čtvrtích (Dejvice, Bubeneč, Vinohrady), ve vilových čtvrtích, v centru města a v těch částech Prahy, které byly sice silně ovlivněny průmyslovou výrobou, avšak uchovaly si všechny znaky sociálně smíšených čtvrtí, s výrazným zastoupením maloburžoazie, buržoazie, dělnické aristokracie a úřednictva (např. Karlín, Smíchov, Holešovice apod.). Ve volbách rozhodovaly o politickém profilu čtvrti především hlasy odevzdané komunistům a dvěma pravicovým stranám: národním socialistům a lidovcům. Hlasy pro sociální demokraty, třetí nejsilnější stranu, byly rozloženy po teritoriu Prahy vcelku rovnoměrně.

Čtvrti a části města v nichž v r. 1946 zvítězili národní socialisté, nepatřily za první republiky ani zdaleka k jejich tradičním sférám vlivu. Naopak, za první republiky se v nich soustřeďovaly hlasy především vyloženě buržoazních stran: národní demokracie, živnostenské a některých drobnějších pravicových stran. Dělnické čtvrti ještě ve volbách v roce 1929 volily ponejvíce národní socialisty a teprve po krizi třicátých let a v souladu s prohlubováním třídního uvědomění dělnické třídy a dělnického charakteru obyvatel těchto území zde převládly dělnické strany: komunistická a sociálně demokratická strana.

Komunistická strana (ve volbách z roku 1935 čtvrtá nejsilnější ve městě) prolomila tradiční hegemonii národních socialistů především díky tomu, že dokázala svým programem podchytit nové voliče a získala na svoji stranu i značnou část příslušníků těch vrstev, které v minulosti volily jiné politické strany. I když všechny politické strany zvýšily (ve srovnání s volbami z roku 1935) absolutně i relativně počty obdržených hlasů, vzrůst hlasů byl nejmarkantnější u KSČ (index 1946/1935 307, zatímco u lidovců jen 218, národních socialistů 206 a u sociálních demokratů 138).

Sociální zdroje vítězství komunistické strany ve volbách 1946

Pohled na volební výsledky, charakterizující stav na počátku národně demokratické revoluce, ukazuje, že v této době existovaly jak určité rysy kontinuity (4) se situací za první republiky, tak stále výraznější momenty revoluční diskontinuity.

Jaké faktory podmiňovaly kontinuitu politického chování a politických preferencí? Byly to především existující rozdíly v sociální struktuře mezi českými zeměmi a Slovenskem a rozdíly mezi vyspělými a zaostalými českými kraji. Jestliže v sociální struktuře českých zemí představovala městská buržoazie, maloburžoazie a soukromí zemědělci jen necelých třicet procent obyvatelstva, na Slovensku bylo zastoupení těchto skupin podstatně vyšší (53,1 %). Rozsáhlost soukromého sektoru na Slovensku vytvářela přirozeně příznivější klima pro akceptaci politického programu Demokratické strany, zdůrazňujícího nedotknutelnost drobného soukromého podnikání a značně nedůtklivého v otázce dalšího znárodnění.

Výrazným zdrojem kontinuity byly i nepřekonané vlivy politického klerika-

(4) Hovoříme-li o kontinuitě politického chování a preferencí, je třeba vycházet z toho, že politický systém poválečného Československa neumožňoval vyloženě pravicovým a kolaborantským stranám (zejména agrární, živnostenské a lidové straně) legálně vyvíjet činnost. Přívrženci těchto stran, pokud se se svou pravicovou minulostí nerozešli, vyjadřo-

vali své názory a sympatie prostřednictvím existujících stran a pravicové strany aktivně usilovaly o jejich přízeň. Národně socialistická strana například angažovala Felerabenda, člena Beranovy protektorátní vlády a pozdějšího londýnského emigranta, aby jí získal voliče bývalé agrární strany.

lismu, a to jak na Slovensku, tak v některých moravských krajích. Okresy a městské čtvrti s největším počtem osob bez vyznání (podle Sčítání z roku 1930) volily častěji komunisty, popřípadě sociální demokraty. Výrazně katolické okresy byly spojeny především s politikou lidové a Demokratické strany. Patrný byl i vliv sociálního reformismu, zejména jeho tradice ve velkých městech a v některých oblastech (Plzeňsko, Hradecko, Ostravsko, Praha).

Naproti tomu jako základní zdroj diskontinuity působila praxe výstavby lidově demokratického státu. Znárodnění a pozemková reforma, spolu s politikou spolupráce se Sovětským svazem a akcentem na obětavou práci pro republiku, to byly hlavní rysy programu, s nímž předstupovali komunisté před národ ve volbách. Poměr k tomuto programu určoval konkrétní rozhodnutí voličů.

Dekretem prezidenta republiky z 28. října 1945 byly znárodněny klíčové průmyslové závody, energetika, doly, hutě a peněžnictví. Ještě před vydáním tohoto dekretu byly převzaty do národní správy (často zcela spontánně a pod záštitou revolučních národních výborů) majetky zrádců, kolaborantů, německých a maďarských kapitalistů a velkostatkářů. Jen v oblasti působnosti ministerstva průmyslu a výživy činil jejich počet 10 125 (Růžička 1963). Po provedení první fáze znárodnění (druhá proběhla až po Únoru 1948) zahrnoval znárodněný sektor 75—80 % výrobní kapacity československého průmyslu a pracovalo v něm 35,4 % ekonomicky činných osob. Podrobnější údaje o zastoupení znárodněného průmyslu v jednotlivých výrobních odvětvích za české země (kde byla převážná většina znárodněného průmyslu) jsou uvedeny v ta-

Tabulka 4. Počet zaměstnanců v českých zemích podle jednotlivých oborů znárodněného průmyslu k 1. březnu 1947

Průmyslové odvětví	Počet zaměstnanců	Z toho znárodněný sektor		ostatní
		počet	%	
báňský	133 585	133 585	100,0	—
výroba železa	39 907	39 671	99,4	0,6
energetický	37 955	37 671	99,1	0,9
chemický	72 900	55 705	76,4	23,6
železa a kovů	349 113	253 486	72,6	27,4
cukrovarnický	14 937	10 429	69,8	30,2
sklářský	33 453	22 548	67,4	32,6
kamene, zemin a keramiky	58 349	36 985	63,4	36,6
papírenský	32 067	19 477	60,7	39,3
kožedělný	40 765	23 845	58,5	41,5
textilní	177 224	97 244	54,9	45,1
oděvní	41 620	10 945	26,3	73,7
pivovarnický a sladařský	15 254	3 733	24,5	75,5
dřevozpracující	42 941	11 156	26,0	74,0
lihovarnický	11 524	2 370	20,6	79,4
mlynářský	7 237	1 454	20,1	79,9
pily	34 022	5 396	15,8	84,2
stavební	40 871	5 882	14,4	85,6
potravinářský	61 027	7 980	13,1	86,9
tiskárenský	25 974	714	2,7	97,3
vodárenský	3 579	24	0,7	99,3
Celkem	1 274 304	780 199	61,2	38,8

bulce 4. Znárodněné podniky zahrnovaly především velké závody sdružující jádro dělnické třídy. Průměrný počet zaměstnanců ve znárodněných průmyslových podnicích činil v roce 1948 106 osob, v družstevních 23 a v soukromém sektoru 10 osob (Československo 1958 : 13).

Kolem znárodnovacího programu československé vlády se vyhranila dvě značně protichůdná pojetí, jednoznačně spjatá s třídními zájmy rozhodujících tříd a vrstev československé poválečné společnosti. První pojetí zastávali komunisté, revoluční odbory a sociální demokraté. Požadovali co nejrychlejší a nejúplnější znárodnění průmyslu, bank a přírodních zdrojů a jejich převedení do státního vlastnictví.

Druhá skupina (jejímiž nejvýraznějšími představiteli byli národní socialisté) se snažila celý proces zpomalit, omezit jej pouze na vybrané a největší podniky a zejména chtěla přizpůsobit sociální obsah znárodnovacích dekretů potřebám a zájmům buržoazie (5). Nepříklad vršovický továrník Hejda, exponent národních socialistů, předložil několikrát (a to i v denním tisku) návrh na převedení znárodněných podniků do akciových společností, v nichž by stát vlastnil rozhodující 51 % „balík akcií“. V jiném návrhu se naopak předpokládalo združstevnění, které by ovšem v podmínkách převládající kapitalistické ekonomiky fungovalo zcela odlišně než za socialismu a bylo ovládáno politicky i ekonomicky kapitalisty. Byly ožiovány i teorie „lidového kapitalismu“, dovedně manipulující s myšlenkou „kontroly státního podnikání“, „ekonomické racionality“ apod. Zejména po volbách v roce 1946 ostře vzrostly výpady proti znárodněnému průmyslu a byly ideologickou základnou odporu proti dalšímu programu znárodnování prosazovaném komunisty.

Zvláště ostré výpady se koncentrovaly i na činnost „závodních rad“ působících jak ve znárodněných, tak v soukromých podnicích (6). Činnost závodních rad souvisela podstatně s novým postavením dělnické třídy ve znárodněných podnicích. Znárodnění vymanilo rozhodující složky dělnické třídy, její průmyslové jádro, z ekonomické i politické moci kapitalistů. Ve znárodněných podnicích získávala dělnická třída první zkušenosti s politickým i odborným řízením znárodněných podniků a osvojovala si tak „prakticky na pochodu“ novou společenskou roli vlastníka výrobních prostředků. Dobová publicistika, odrážející zejména problematiku revolučního odborového hnutí, analyzovala v té době řadu problémů, jejichž formulace i ekonomické a sociální vyústění zní často velmi soudobě.

S. Zápotocký ve svých tehdejších projevech rozvíjel například otázky zvyšování produktivity práce ve znárodněných podnicích, zdůrazňoval politickou odpovědnost dělníků za dodržování pracovní doby, kvalitu výroby a přesné dodržování výrobní disciplíny. Hovořil o potřebném zvýšení úlohy hmotné zainteresovanosti, o nezbytnosti dodržování zásady odměňování podle vykonané práce a její kvality a zabýval se i otázkou optimální míry diferenciacie při-

(5) Buržoazie souhlasila s nacionalizací průmyslu mimo jiné proto, že její pozice byly po válce značně oslabeny. Převážná část velkoburžoazie se za války zkompromitovala a drobná a střední buržoazie, která si uchovála „čistý štít“, byla příliš slabá na to, aby uvedla sama národní hospodářství do chodu. Tato situace byla ostatně již za války předpokládána čelnými představiteli západního buržoazně demokratického odboje. Prezident Beneš například během podepsání československo-sovětské smlouvy charakterizoval poválečný vývoj takto: „Bude to nacionální revoluce

spojená se sociální revolucí... Přes opatření nacionálního charakteru a přes opatření proti boháčům německým, otevře se cesta pro radikální hospodářské zásahy a sociální přeměny v českých oblastech. Ani Živnobance nebudou doby vráceny.“ [Cesta 1965 : 56].

(6) Tyto obavy měly jednoznačně třídní obsah. Jak ukazují například materiály pro zastupce lidovců na jednáních týkajících se dekretu o národních radách, základní obavy pramenily z poznání, že „institute těchto rad může nám rozložit soukromé podnikání úplně...“.

jmů. Jednou z nejdiskutovanějších otázek té doby se stal problém rovnostářství v odměňování a problém kritické náročnosti na práci dělnických kolektivů i vedení závodů. V diskusích se vyjasňovaly principy kontroly dělníků a pracovníků při řízení podniků a výroby i způsoby jejich účasti na veřejném životě [Zápotocký 1952 a 1956] (7).

Ve znárodněných podnicích a závodech pod národní kontrolou se začal utvářet nový vztah k práci, podstatně zbavený nánosu utilitarismu. „Je to zcela jiná morálka práce,“ psal v této době Zdeněk Nejedlý, „která se u nás rozvinula ve znárodněných podnicích. To není již námezdní dělník, pracující jakkoli a komukoli, jen aby dostal mzdu. Teď je to, jak říkal Lenin, osvobozená práce, svobodná práce svobodného dělníka, jenž dává dílu více... Teď je to našemu dělnictvu i občanský, národní, vlastenecký úkol, který se neměří mzdou ani hodinami“ (Nejedlý 1946: 30).

Ve znárodněném sektoru se více než v jiných oblastech podnikání prosadily i nové vztahy mezi spolupracovníky, mnohem neformálnější a zbavené strohých stavovských přehrad mezi jednotlivými skupinami dělníků i mezi dělníky a úředníky. Dobová publicistika (Nejedlý 1947) citlivě reagovala právě na tyto nové kvalitativní prvky v životě společnosti a oceňovala je jako symptomy a nejpresvědčivější důkazy postupující demokratizace společnosti. V podmínkách zestátněných podniků se rovněž mohly nejvíce rozšířit některé zárodečné formy péče o pracující, například odborová rekreace pracujících.

Tyto momenty nového způsobu života, prosazující se ovšem (posuzováno dnešními očima) v podmínkách značných společenských rozdílů i faktických sociálních bariér mezi jednotlivými skupinami pracujících, byly podporovány jak odbory, tak politikou KSČ a její publicistikou. Strana ve své politice intenzivně usilovala o ztlumení, popřípadě odstranění nežádoucích rozdílů mezi jednotlivými kategoriemi pracujících, ať již šlo například o požadavek jednotné úpravy starobního pojištění(8), o regulaci životní úrovně a mezd nebo o demokratizaci a sociální i ideologickou homogenizaci školství (boj o jednotnou školu).

Nové prvky života, spojené s nacionalizací průmyslu, byly jedním z důležitých faktorů identifikace pracujících s programem dalšího znárodnění. Stále větší počet dělníků usiloval o další prohloubení znárodněvacího procesu a jeho rozšíření i na střední a malé průmyslové podniky. O tom svědčí především rezoluce, zasílané vládě i stranickým orgánům po roce 1946, a boj dělníků proti pokusům vyjmout některé podniky z národní správy. Politika KSČ, vyjadřující především požadavky dlouhodobé i aktuální potřeby dělnické třídy, tak přes rozvoj politiky sociálních jistot a program nacionalizace průmyslu (svým rozsahem, sociálními konsekvencemi i cíli přerůstající rámec národně demokratické revoluce) získávala na svoji stranu i některé příslušníky nedělnických skupin obyvatelstva, především pak inteligenci i drobné výrobce.

Radikální znárodněvací opatření, fakticky do značné míry provedené již v únorových dnech a legalizované bezprostředně po Únoru 1948 (viz tabulka 5), vycházelo vstříc značnému počtu pracujících. Současně však byla politika nacionalizace i prosazování politiky oslabování sociálních rozdílů i zdrojem pola-

(7) Hluboký rozbor politiky komunistické strany v oblasti mzdové i sociální diferenciace je například obsažen v projevu s. Gottwalda k státním a veřejným zaměstnancům z 24. 4. 1947 [Gottwald 1957 : 404].

(8) Například Zdeněk Nejedlý při obhajobě návrhu zákona o národním pojištění zdůrazňoval zejména, že „socialismus se však i prin-

ciálně nemůže spokojit s kastovníctvím mezi lidmi. Až národní pojištění zahrne všechny kategorie pracujících, dělníky jako zaměstnance, řemeslníky jako tzv. svobodná povolání, pak teprve zmizí u nás nejen formální, ale i věcný rozdíl mezi pány a nepány, mezi lidmi zabezpečenými a nezabezpečenými.“ [Nejedlý 1954: 258].

Tabulka 5. Struktura národního hospodářství podle počtu zaměstnaných v jednotlivých sektorech a podílu sektorů na národním důchodu (%)

Sektor	Struktura národního důchodu v letech			Struktura zaměstnanosti		
	1946	1950	1955	1946	1953	1955
socialistický	50,3	78,0	89,9	35,4	77,5	77,5
kapitalistický	24,7	21,0	10,0	23,8	0,1	0,1
drobní výrobci	25,0	1,0	1,0	40,8	22,5	22,4
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Vývoj sociálně třídní struktury ČSR 1975.

rizace společenského vědomí i politické aktivity. Nacionalizační opatření i plánování hospodářského rozvoje (Dvouletý plán obnovy) odstraňovalo některé tradiční atributy společenské role soukromého vlastníka výrobních prostředků. Politika vyrovnávání rozdílů mezi různými skupinami dělnické třídy i mezi duševní a manuální prací labilizovala i některá tradiční privilegia dělnické aristokracie, úřednictva. Zejména ve velkých městech proto výsledky voleb naznačovaly nejenom převládající trend silícího vlivu strany, ale i rostoucí polarizaci a krizi politického života, která se plně projevila již v roce 1947 jako důsledek politiky rezistence pravicových stran.

Ve srovnání s rozsáhlostí a komplexností změn, které do života společnosti přinesl znárodnovací program, byly sociální důsledky zemědělské politiky strany zdánlivě méně pronikavé. Základem politiky strany v zemědělské oblasti bylo úsilí o novou pozemkovou reformu, zahrnující i revizi pozemkové reformy z období první republiky. V tzv. hradeckém programu(9), jehož podstatná část byla realizována až po únorových událostech, byl vznesen požadavek parcelace velkostátků s výměrou větší než 50 hektarů, popřípadě i menší, pokud nebyla majitelem obdělávána. Celkem bylo rozděleno 1 651 016 hektarů orné půdy z čehož 59,8 % (v I. etapě znárodnění dokonce 72,7 %) bylo přiděleno drobným soukromým zemědělcům a bezzemkům. (Podrobnější údaje jsou uvedeny v tabulce 6.)

Pozemková reforma probíhala ve třech etapách. První etapa, zahájená prakticky ihned po osvobození, se dotýkala konfiskace půdy Němců, zrádců a kolaborantů; druhá etapa (uzákoněná dekretem z 11. 7. 1947) prováděla revizi předválečné pozemkové reformy a třetí etapa byla spojena s parcelací a výkupem půdy nad 50 hektarů a tzv. půdy spekulční, tedy pozemků, které majitel neobdělával a odprodával, popřípadě pronajímal za nejvýhodnějších finančních podmínek.

První etapa pozemkové reformy změnila sociální stukturu vesnice především v českém pohraničí. Ve vnitrozemí a na Slovensku (vzhledem k omeze-

(9) V diskusích o pozemkové reformě probíhajících v této době v dobové publicistice zazníval přirozeně i hlas třídního protivníka. Lidovci například usilovali o vytvoření masy kulactva v českém pohraničí a navrhovali, aby byly přidělovány novým usedlíkům 30-hektarové výměry, místo 13hektarové, jak na-

vrhovali komunisté (průměrná výše skutečných přidělů se v I. etapě pohybovala kolem 9 ha na usedlost). Národní socialisté v rámci III. fáze pozemkové reformy navrhovali rozparcelovat státní statky, pro jejich údajnou malou ekonomickou produktivitu a prosazovali kapitalistické formy družstevnictví.

Tabulka 6. Výsledky pozemkové reformy k 1. 5. 1951

Etapy		Rozděleno půdy v ha		Z toho obdrželi v procentech				
				státní lesy	ČSSS	výrobní zeměd. družstva	drobní země- dělci	nepři- děleno
České země								
I.	celkem orné	2 400 449 1 405 070	34,4 —	6,6 11,2	1,4 2,4	43,2 73,9	14,4 12,6	
II.	celkem orné	607 914 175 751	65,8 —	14,6 50,2	0,3 1,0	10,2 35,4	9,1 13,4	
III.	celkem orné	157 230 136 237	8,8 —	45,8 52,8	17,9 20,6	4,9 5,7	22,6 20,9	
Celkem	celkem orné	3 165 593 1 717 058	39,2 —	10,0 18,5	2,0 3,7	35,0 64,5	13,8 13,3	
Slovensko								
I.	celkem orné	545 946 245 946	50,3 2,4	9,2 11,5	3,0 6,6	30,5 66,7	11,0 12,8	
II.	celkem orné	335 357 94 541	59,2 8,0	18,5 65,5	0,3 1,1	2,3 8,0	19,7 17,4	
III.	celkem orné	96 253 78 253	18,0 0,3	18,7 23,0	48,2 59,2	— —	15,1 17,5	
Celkem	celkem orné	997 556 418 740	50,2 3,3	11,1 25,8	6,5 15,2	17,8 41,0	14,4 14,7	
ČSR								
I.	celkem orné	2 946 395 1 651 016	37,4 0,4	6,3 11,3	1,7 3,0	40,8 72,7	13,8 12,6	
II.	celkem orné	943 271 270 292	63,5 2,8	15,9 55,6	0,3 1,0	7,4 25,8	12,9 14,8	
III.	celkem orné	253 483 214 490	12,3 0,1	25,5 42,0	29,4 34,6	3,0 3,6	19,8 19,7	
Celkem	celkem orné	4 163 149 2 135 798	41,8 0,6	10,3 20,0	3,1 6,0	30,9 59,8	13,9 13,6	

Pramen: Kronika 1973.

nému počtu konfiskované půdy) byl její sociální dopad méně výrazný a cestu k restauraci sociálního profilu vesnice zde otevřely až dvě další fáze pozemkové reformy, především revize první pozemkové reformy z předmnichovské republiky.

V pohraničí bylo v rámci první etapy provádění pozemkové reformy konfiskováno 1 955 076 hektarů půdy, z toho 1 306 971 hektarů půdy orné. Již v létě roku 1945 působilo v českém pohraničí přibližně 80 000 národních správců na opuštěných německých hospodářstvích, z nichž téměř 90 % bylo později potvrzeno ve funkci majitele. O přidělení půdy se v tomto období hlásilo 175 515 uchazečů z řad bezzemků, drobných zemědělců a částečně i městských dělníků (Kofátko 1949).

V českém vnitrozemí byly možnosti záboru a přidělu půdy podstatně menší. K dispozici byl pouze majetek německé šlechty, členů protektorátní vlády a dalších kolaborantů (například pozemky Kinských, Schwarzenbergů, předsedy protektorátní vlády Berana, velkostatkáře Macešky apod.). Celkem bylo v českém vnitrozemí k dispozici jen 353 806 hektarů půdy, z čehož do konce léta 1946 bylo konfiskováno kolem 10 000 hektarů. Obdobná situace byla i na Slovensku [viz tab. 6].

Tabulka 7. Vývoj počtu zemědělských družstev v Československu v letech 1947—1953

Družstvo	Počet družstev v roce					
	1947	1948	1949 ¹⁾	1950	1953	1955
JZD	—	—	2098	7110	8388	6795
ZVD	35	37	41	—	—	—
lesní	155	169	190	—	—	—
rybníkářská	22	27	30	—	—	—
pro pacht půdy	25	21	17	—	—	—
pro chov plemeníků	22	26	22	—	—	—
pastvinářská	178	172	91	—	—	—
elektrárenská	2081	2123	1940	—	—	—
strojní	2571	4113	4127	—	—	—
vodovodní	53	59	52	—	—	—
ostatní provozní a pomocná	72	113	227	—	—	—
Celkem	5214	6860	8835	7110	8388	6795

¹⁾ S výjimkou JZD údaj z července 1949 — JZD údaj za konec roku 1949.

Pramen: Družstevnictví 1968 : 120 a 132.

Rozdílné tempo realizace 1. fáze pozemkové reformy podstatně ovlivnilo výsledky voleb z roku 1946. Nejozrovněji se postavili za politiku komunistické strany zemědělci z českého pohraničí, zatímco v českém vnitrozemí a především na Slovensku (přestože i zde pozemková reforma přinesla komunistům určitý volební zisk) byla pozice komunistické strany na vesnici poněkud méně výrazná.

Druhá fáze pozemkové reformy ovlivňovala již přípravu voleb v roce 1948. Půda získaná především rozdělením tzv. „zbytkových statků“ byla poskytována především:

- drobným uchazečům k doplnění jejich nesoběstačných usedlostí;
- zemědělským zaměstnancům k vytvoření usedlostí;

c) zemědělským výrobním družstvům;

d) dělníkům a ostatním zaměstnancům na stavbu rodinného domku nebo na zřízení zahrádky (Sbírka zákonů a nařízení 1947, č. 142 § 8).

Právě tak jako první fáze pozemkové reformy i její druhá etapa získávala straně i sympatie středního rolnictva a městských vrstev obyvatelstva. Příděl půdy do drobného osobního vlastnictví podnítil současně příliv dělnického obyvatelstva do příměstských obcí, což se pozitivně projevilo i na tempu stírání rozdílů mezi městem a venkovem a na pronikání městských forem života do venkovského prostředí.

Třetí etapa pozemkové reformy byla již zcela ve znamení ofenzívy proti velkostatkářům. Požadavek parcelace statků nad 50 hektarů a spekulanti půdy ohrožoval již bezprostředně třídní zájmy nejen velké, ale i střední buržoazie. Návrh zákona byl projednán ještě v předúnorovém období (21. ledna 1948, přičemž pro jeho přijetí hlasovali komunisté, sociální demokraté a národní socialisté, proti lidovci a slovenští demokraté, hájící mimo jiné i zájmy církevních držitelů půdy), uskutečnění této fáze pozemkové reformy však proběhlo převážně až v roce 1949, již za podmínek postupného přechodu k združstevňování vesnice.

Třetí fáze pozemkové reformy umožnila zejména na Slovensku (kde politika pozemkové reformy byla výrazně ovlivněna zemědělskou politikou Demokratické strany hájící zájmy velkých majitelů půdy) plné dokončení předcházejících fází. Zároveň výrazně posílila státní a družstevní vlastnictví půdy, zejména pokud šlo o nezemědělský půdní fond.

Pozemková reforma se prosazovala za plné spontánní podpory pracujících mas, jejichž aktivita často předbíhala výsledky legislativních úprav.

Strana, která v této době odmítla požadavek vytváření kolchozů jako sektářský a to zcela oprávněně, se orientovala na podporu drobného zemědělského podnikání. Dvouletý plán obnovy předpokládal výrobu zemědělských strojů přizpůsobených finančním i pracovním možnostem malých hospodářství a upravoval výhodně i problematiku odbytu zemědělských výrobků. Politika podpory drobného rolníka, při současném boji proti statkářům a velkostatkářům, byla realizována i v zemědělském družstevnictví. Družstevnictví navazovalo do Února 1948 na situaci za první republiky a mělo jen zcela okrajový a často jen pomocný význam. Dominovaly v něm ostatně téměř zcela a bezezbytku kapitalistické výrobní vztahy. Značný význam měly tzv. kolektivní kapitalistické zemědělské podniky, založené na námezdní práci. V roce 1947 zaměstnávaly 36 112 stálých zaměstnanců a 9 125 sezónních. Zárodečnou formu socialistických zemědělských výrobních družstev představovala zemědělská výrobní družstva (ZVD), jichž bylo ovšem velmi málo (37 v roce 1948) a jejich význam pro další rozvoj družstevního sektoru v našem státě byl mizivý.

Politika KSČ se v oblasti družstevnictví omezovala především na podporu provozních družstev a prosazovala celkovou demokratizaci a zlidovění družstevního života. Prosazovala například demokratický princip hlasování podle počtu členů a nikoli podle velikosti vložených podílů, demaskovala pokusy využívat družstevnictví k restauraci velkokapitalistických forem hospodaření apod.

Zemědělská politika strany umožňovala v tomto období soustředit kolem sebe převážnou část zemědělského obyvatelstva. Proti ní stály v podstatě jen izolované skupiny zemědělských boháčů. V této situaci nepřekvapuje, že například jedním z hlavních motivů dohody mezi lidovci a národními socialisty o společném postupu před volbami 1948 byla snaha zvrátit poměr sil na venkově.

Jak požadavek pozemkové reformy, tak požadavek dalšího znárodnění v oblasti průmyslu působil mobilizačně více v Čechách než na Slovensku. Jestliže v českých zemích získávala zemědělská politika strany masy středních a drobných rolníků i bezzemků, na Slovensku (díky pomalejšímu průběhu pozemkové reformy a absolutně i relativně menšímu množství rozdělované půdy) se tento faktor až do Únorových událostí výrazněji neprosadil a pokud ano, pak přispíval spíše k popularitě Demokratické strany ovládající na Slovensku ministerstvo zemědělství a přivlastňující si i samu myšlenku pozemkové reformy.

Obdobně i atraktivita nacionalizačního programu byla na Slovensku poněkud menší, neboť inovace v sociálním postavení dělnické třídy i životním způsobu vyplývající ze znárodnění se dotýkaly menšího počtu osob. I když již v průběhu dvouletky byla zahájena industrializace Slovenska a v průběhu jejího prvního roku vyrostl počet dělníků o více než dvacet tisíc, rozdily mezi českými zeměmi a Slovenskem byly (z hlediska stupně industrializace) velmi výrazné. K 1. březnu 1946 bylo například na Slovensku jen 45 závodů zaměstnávajících více než 500 osob, jen dva závody s 2500 a více zaměstnanci a závod nad 5000 zaměstnanců na Slovensku vůbec neexistoval. V českých zemích naopak v těchto závodech pracovalo 12,6 % ekonomicky aktivních v průmyslu. Základna socialistických sd, tj. jádro dělnické třídy bylo tedy i z tohoto hlediska na Slovensku slabší než v českých zemích. Na důsledky vyplývající z rozdílného tempa uskutečňování lidově demokratických opatření a ze zanedbalosti ekonomické i sociální základny Slovenska, ostatně upozornil při svém rozboru volebních výsledků i s. Gottwald (1957 : 78).

Pohyb, který nastal po volbách v roce 1946, neustále posiloval prosocialistickou orientaci pracujících mas i pozici komunistické strany. Podle průzkumu, který komunistická strana uspořádala před volbami 1948 (uskutečněném ještě před Únorem 1948), předpokládala, že získá přibližně 55 % všech hlasů, tedy absolutní většinu. Výsledky voleb z roku 1948, v nichž jednotná kandidátka obrozené Národní fronty získala téměř 90 % všech hlasů, tento odhad v podstatě potvrzují. Přesvědčivě to dokumentuje i vývoj politických stran v poúnorovém období. Nekomunistické strany se vnitřně rozpadly. Jejich členové masově přecházeli do KSČ a ani levicově orientovaní vůdcové, upřímně podporující politiku Národní fronty, nedokázali vytvořit ze zbytků členstva národně socialistické (po Únoru přejmenované na Čs. stranu socialistickou) a lidové strany vskutku masové politické strany.

Roztržka mezi pravicovým vedením těchto stran a řadovým členstvem, která vznikla jako logický důsledek protilidové politiky pravicových stran, zejména po volbách z roku 1946, se výrazně projevila mj. na sjezdu závodních rad v průběhu Únorových událostí. Před zahájením sjezdu uspořádali představitelé národně socialistické a sociálně demokratické strany míting pro delegáty. Z celkového počtu 8000 se jej zúčastnilo jen asi 500 delegátů. Proti rezolucím na podporu politiky komunistické strany a na podporu další nacionalizace průmyslu apod. se pak vyslovilo jen 10 delegátů (Kreibich 1950 : 207).

Zejména v období po volbách 1946 se pozitivně projevila skutečnost, že součástí Národní fronty nebyly jen politické strany, ale i nejdůležitější masové společenské organizace, zejména ROH. Boj s pravicovými elementy neprobíhal jen na úrovni boje politických stran, ale stal se doslova záležitostí nejširších vrstev obyvatelstva.

V průběhu revolučního řešení politické krize se utvořila nová jednotka strany a lidu, určující dodnes politický i sociální vývoj v naší společnosti.

Bojová podpora, kterou poskytla v průběhu únorových dnů dělnická třída a rolnictvo Komunistické strany Československa, vyvěrala z odlišných sociálních zdrojů.

U rolnictva se důvěra v politiku komunistické strany utvářela především v logice důsledného dovršování úkolů národně demokratické revoluce, v boji za uskutečnění pozemkové reformy a potlačení vlivu statkářů a agrární velkoburžoazie v oblasti zemědělské produkce. Únorové vítězství neznamenal bezprostředně přechod k rozvoji socialistického zemědělství opírajícího se o zespolečenštění výrobních prostředků a velkovýrobní technologii, ale zajišťovalo především dokončení úkolů nastolených v předcházejícím období. Výsledkem tohoto procesu bylo posílení drobného a středního rolnictva, které bylo třeba v dalším období teprve pro myšlenku socialistické kolektivizace zemědělství získat. K tomuto cíli bylo nutno vytvořit politické a ekonomické předpoklady.

Vztah dělnické třídy k politice Komunistické strany Československa se odvíjel především z jejího postavení marxisticko-leninského předvoje. Komunistická strana vyjadřovala ve své politice nejen bezprostřední a aktuální zájmy dělnictva, ale především jeho dlouhodobé zájmy, v nichž rozhodnutí otázky moci ve státě hrálo rozhodující roli.

Zdrojem identifikace stále širších vrstev dělnické třídy s politikou komunistické strany se stále výrazněji stávaly i proměny jejího sociálního postavení, které byly prosazeny do života společnosti již v prvních fázích budování lidově demokratického státu. Ve znárodněných podnicích získali příslušníci dělnické třídy první praktické zkušenosti v politickém i odborném řízení moderního průmyslu, dělnická a manuální práce byla doceněna jako zdroj bohatství společnosti, díky demokratizaci celého způsobu života se zmenšily sociální rozdíly i bariéry mezi fyzickou a duševní prací, vyrovnaly se sociální jistoty a životní úroveň různých skupin dělnické třídy. V oblasti životní úrovně strana uhájila zásadu, že problémy v jejím rozvoji nemohou být řešeny přednostně na úkor pracujících. Výsledkem těchto procesů byla kvalitativně odlišná dělnická třída, osvobozená do značné míry z ekonomického područí kapitalistů, zocelená politickým zápasem a obohacená o zkušenosti z řízení výroby.

Postupně se rozšiřující sféra sociálních jistot v nejrůznějších oblastech života získávala stále více sympatií politice komunistické strany. Rozšiřování moci i práv dělnické třídy v nejrůznějších oblastech života bylo jedním z nejdůležitějších faktorů postupné polarizace politického života. Jakýkoli pohyb kupředu, ať již šlo o otázky dalšího znárodnění, pozemkové reformy či o diskuse kolem milionářské dávky, narážel vždy nutně na odpor buržoazie a její politické reprezentace, neboť podlamoval v samé podstatě její třídní pozici, oslaboval její zájmy i schopnost v dalším období odrážet nápor levicových sil. Mocenský boj mezi buržoazií a dělnickou třídou, reprezentovanou komunistickou stranou vyjadřující její nejvlastnější zájmy, nutně musel dospět (bez ohledu na politické koncepce zastávané tou či onou buržoazní politickou stranou) k nastolení otázky: Kdo z koho?

Buď se vývoj posune jednoznačně směrem k socialismu a další rozvoj naší společnosti bude určen zákonitostmi jeho výstavby, nebo se prosadí opačné síly a Československo nastoupí cestu restaurace kapitalismu.

Únor 1948 dal na tuto otázku jednoznačnou odpověď.

Literatura

- Beneš, E.: *Demokracie dnes a zítra*. Praha, Melantrich 1946.
- Cambel, S.: *Slovenská agrární otázka 1944–1948*. Bratislava, Pravda 1972.
- Cesta ke Květnu. Dokumenty o vzniku lidové demokracie v Československu do Února 1948*. Praha, NČSAV 1965.
- Československo mezi IX. a XI. sjezdem KSČ*. Praha, SNPL 1958.
- Družstevnictví*. Praha, ÚRO 1968.
- 25 let socialistického zemědělství*. Praha, Statistická knižnice 1974.
- Frejka, L.: *Československé hospodářství na cestě k socialismu*. Praha 1948.
- Gottwald, K.: *Spisy. Sv. XII–XIV*. Praha, 1955–1958.
- Husák, G.: *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatury 1964.
- Husák, G.: *Z bojů o dnešek*. Praha, Svoboda 1973.
- Hradecký program*. Praha 1947.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Vývoj sociálně třídní struktury Československa v třiceti letech budování socialismu*. In. Sociologický časopis 9, 1975, č. 5.
- Charvát, F. — Večerník, J.: *Dynamika a reprodukce sociálně třídní struktury Prahy*. In. Sociologický časopis 11, 1977, č. 1.
- Jarošová, V. — Škurlo, I. — Vartíková, M.: *Odbory na cestě k februáru (1944–1948)*. Bratislava, Práca 1967.
- Kofátek, J.: *Pozemková reforma*. Praha 1949.
- Kreibich, K.: *Dějiny KSČ*. Praha, SNPL 1950.
- Kronika Únorových dnů*. Praha, KPÚ 1972.
- Linhart, J. — Rak, V. — Voženilek, J.: *Sociální aspekty ekologické zónace hlavního města Prahy*. In. Sociologický časopis 11, 1977, č. 1.
- Nejedlý, Z.: *Nedělní epistoly. Sv. 1–4*. Praha, SNPL 1954–1955.
- Otáhal, M.: *Zápas o pozemkovou reformu v ČSR*. Praha, NČSAV 1963.
- Program prvé domácí vlády republiky, vlády Národní fronty Čechů a Slováků*. Sbíрка dokumentů. Praha 1945.
- Protokol VIII. řádného sjezdu KSČ*. Praha 1946.
- Přehled dějin KSČ*. Praha, Svoboda 1976.
- Růžicka, K.: *ROH v boji o rozšíření moci dělnické třídy. 1945–1948*. Praha, Práce 1963.
- Sbírka zákonů a nařízení Republiky Československé. Roč. 1945–1948*.
- Statistická příručka Československé republiky*. Praha, SÚS 1948.
- Statistická ročenka 1956*. Praha, Ministerstvo lesního a vodního hospodářství 1958.
- Statistická ročenka Republiky Československé 1934*. Praha, SÚS 1934.
- Věstník hlavního města Prahy*, 49, 1946, č. 23.
- Vývoj sociálně třídní struktury ČSSR v 70. letech*. Praha, ÚFS ČSAV, interní materiál 1975.
- Zápotocký, A.: *Nová odborová politika*. Praha, SNPL 1949.
- Zprávy Státního úřadu statistického 1946*, č. 19–20.

Резюме

Лингарт Й.: К социологическому анализу социально-политического контекста
Февраля 1948 г.

В статье дается анализ результатов выборов 1946 и 1948 гг. с точки зрения укрепления и развития связей Коммунистической партии Чехословакии с трудящимися массами, прежде всего, с рабочим классом и крестьянством. Автор рассматривает социальный состав членов политических партий перед Февралем 1948 г. и определяет (на основании результатов выборов) более широкую социальную базу этих партий. На основании анализа мероприятий по национализации и аграрной реформе (и борьбы вокруг этих мероприятий) автор показывает, каким путем в политических партиях складывались специфические программы, отражающие интересы тех социальных классов и групп, с которыми эти партии были связаны больше всего. На основании результатов этого анализа автор делает заключение, что КПЧ, хотя и была подлинно массовой партией, состав членов которой ближе всего подходил к показателям социального профиля всего населения Чехословакии, выражала, прежде всего, перспективные и немедленные интересы рабочего класса.

Боевой союз КПЧ с крестьянством формировался, прежде всего, на основе общего интереса в деле последовательного осуществления народно-демократической революции. Результатом земельной реформы явилось, в основном, усиление среднего и мелкого крестьянства. Элементы кооперации, которые начали в то время развиваться, находились еще целиком под знаком досоциалистических общественных и производственных

отношений и новое кооперирование (коллективизация) по существу рвет со старой традицией (из прежних сельскохозяйственных производственных кооперативов в ЕСХК преобразовалась лишь одна седьмая).

Классовый союз КПЧ с рабочим классом вырастал, прежде всего, из положения КПЧ как авангарда рабочего класса, выражающего его перспективные и существенные интересы. Но все большее влияние на отношение между КПЧ и рабочим классом оказывало и изменение социального положения рабочего класса, связанное с тем, в первую очередь, что рабочие превратились во всеобщественного собственника средств производства и сфера социальной уверенности значительно расширилась. Борьба за расширение социальной уверенности порождала симпатии к Коммунистической партии Чехословакии и в тех слоях, перспективные интересы которых, связанные, прежде всего, с существованием и развитием частной собственности, политика КПЧ в перспективе ставила под угрозу.

Summary

Linhart J.: Contribution to a Sociological Analysis of Social and Political Context of February 1948

The paper analyzes the election results of 1946 and 1948 from the aspect of consolidating and developing the bond between the Communist Party of Czechoslovakia and the working masses, i. e. particularly the working class and farmers. It subjects to analysis the social structure of members of political parties prior to February 1948 and delimits their broader social basis. Making use of the results of an analysis of nationalization measures and the land reform (as well as the struggles on their behalf), it shows how, within the scope of political parties, specific programmes were formed reflecting the interests of social classes and groups for whom they were of greatest concern. These results allow the author to infer that the Communist Party — even if it was a party possessing a genuine mass character whose social structure corresponded most closely to the general social and class profile of the Czechoslovak population — predominantly expressed the long-term and the immediate interests of the working class.

The fighting bond between the Communist Party and the farmers was formed, first of all, in the intentions of a consequential realization of the national-democratic revolution. The main issue of the land reform was the strengthening of middle and small farmers. Elements of the co-operative movement that were beginning to develop in this period were still fully branded by presocialist social production relations; the new co-operative movement has, in substance, nothing in common with their tradition, neither does there exist any direct continuity (less than one seventh of the original agricultural producer co-operatives was transformed into uniform agricultural co-operatives).

The class bond with the workers was predominantly derived from the position of the Communist Party of Czechoslovakia as a vanguard of the working class expressing its long-term and substantial interests. In forming the relation of the working class to the Communist Party of Czechoslovakia, an ever-increasing role was also played by the change of its social position in close connection with its transformation into an all-social owner of production means and with the expansion of the sphere of social securities. The attractiveness of the social-security programme evoked sympathies for the Communist Party of Czechoslovakia even in those strata whose class interests — mostly connected with the existence and development of private property — were, over a long period of time, jeopardized by the policy of the Communist Party of Czechoslovakia.

XV. sjezd KSČ, XXV. sjezd KSSS i sjezdy dalších bratrských stran vyzdvihly do popředí úkol utváření socialistického způsobu života a formování socialistické osobnosti. Podtrhly zároveň, že jde o proces, který musí být cílevědomě řízen a plánován. V tom je určitý nový aspekt úkolu, který sám zdaleka není pro socialistickou společnost nový, jehož realizaci naopak sleduje od prvních dnů socialistické revoluce. Jeho podstatou, jež vystupuje právě v období budování rozvinuté socialistické společnosti stále zřetelněji do popředí, je vytváření podmínek pro společensky zprostředkovaný všestranný rozvoj všech individuí. Žádná společnost v historii si zatím nemohla vytyčit jako cíl vytvářet předpoklady pro všestranný rozvoj osobnosti a pro rozvoj všech. Doposud v dějinách společnosti vždy šlo o určitý parciální rozvoj jen v některých sférách života a rozvoj jenom některých, tedy rozvoj deformovaný samou touto parcialitou. Svou povahou jde tedy o grandiozní a zcela nový historický úkol, který musí mít pochopitelně také dlouhodobou realizační perspektivu, která odpovídá jeho složitosti, který se realizuje jako vnitřně rozporný proces. V řešení každodenních stále náročnějších problémů, které souvisí s realizací tohoto úkolu nesmí však nikdy zaniknout jeho dějinná neobvyklost. Výzkum utváření socialistického způsobu života byl také zařazen jako jedno z témat jednotného programu společenských věd. Tím je zdůrazněna naléhavost postoupit od teoretického uchopení problému, spojeného i s upřesňováním základního kategoriálního aparátu, kam se dnes výrazně soustřeďuje ve všech socialistických zemích badatelské úsilí — k otázce, jak zkoumat reálné sociální procesy, jež utvářejí tento složitý jev, k otázce kam a proč soustředit pozornost.

I. Volba výzkumného zaměření

Volba postupu, rozhodnutí o prioritách ve výzkumu, je obtížným a do značné míry riskantním problémem vždy; o to více v situaci, kdy ve smyslu předmětu poznání máme co do činění

a) s objektem, který lze charakterizovat jako systém s vysokým stupněm komplexity, neboť životní způsob je spíše aspektem reality než jejím výsekem, je rovinou, do níž se promítají všechny její sféry;

b) se společenským jevem, který prochází procesem kvalitativní přeměny, a to v podmínkách, kdy i všechny pro něj podstatné determinanty se kvalitativně proměňují (způsob výroby, sociálně třídní struktura, způsoby uspokojování potřeb, společenské vědomí);

c) s procesem kvalitativní změny, jenž je vyjádřením dějinné diskontinuity v dvojím ohledu: jednak ve smyslu střídání společensko-ekonomické formace, jednak ve smyslu vystřídání historické epochy třídních společností epochou společností beztřídní;

d) s kvalitativní změnou v její více či méně nevyzrálé, zárodečné podobě, vázané na nižší fázi komunistické formace a zvýrazněné navíc i specifickými podmínkami „startu“ zemí reálného socialismu tímto směrem;

e) se společenským jevem hluboce svázaným s kulturní tradicí země, za-

fixovanou jak ve stereotypech každodenního chování a jednání lidí, v některých jejich osobnostních rysech, tak v materiálních, duchovních i institucionálních podmínkách jejich života.

Pro úspěch výzkumu je rozhodující nalézt kritéria umožňující jeho cílevědomou orientaci, současně však i nezbytnou redukci a volbu adekvátních metod.

Hledáme je v první řadě tam, odkud dnes přichází i naléhavá společenská objednávka vědeckých informací, totiž *ve sféře společenského řízení*. Sama logika výstavby socialistické společnosti vyzdvihuje v určité vývojové fázi problematiku životního způsobu do popředí, a to v několikerém ohledu:

a) Bezprostředním cílem přechodného období bylo „zrušit“ starý a uvést do chodu nový společenský systém; jakmile je dotvořen, začíná fungovat na sobě vlastních principech, hlavní otázkou jeho prosperity a další dynamiky je upevnění a rozvinutí těchto nových a nosných principů. To znamená v první řadě jejich zakotvení v každodenním životě lidí, ve způsobu jejich života.

b) Fungování nového společenského systému je spojeno s růstem bohatství, založeného na trvalém ekonomickém růstu, a tedy množením zdrojů, jež má společnost k dispozici⁽¹⁾. V těchto podmínkách otázka optimálního využití zdrojů pro realizaci žádoucích cílů nabývá na naléhavosti stejně tak jako konkrétní zpracování těchto cílů samých.

c) Konečně rozvoj socialistického systému vytváří objektivní předpoklady pro znásobení společenské úlohy subjektivního činitele; nová kvalita způsobu života a nové rysy osobnosti se stávají hlavním článkem reprodukčního procesu, založeného na zespolečenštění výrobních prostředků a přechodu od extenzivního k intenzivnímu typu výroby. ⁽²⁾

V minulosti se měnil způsob života více méně spontánně jako důsledek řízených změn v jiných, tehdy pro vývoj socialistické společnosti rozhodujících oblastech. Dnes, v období výstavby rozvinutého socialismu, se stává sám klíčem k další dynamizaci společenského výdaje. Proto i tento článek společenského systému musí být uchopen způsobem socialismu vlastním — to jest metodou cílevědomého, plánovitého řízení opřeného o vědecké poznání. A řekněme rovnou, že informace, která má sloužit jako nástroj optimalizace řízení a rozhodování je typem nejnáročnější vědecké informace.

Strategické problémy, na něž by se měl takto pojatý výzkum orientovat, jsou soustředěny v oblasti, kterou lze charakterizovat jako průnik společenského systému a vlastního způsobu života.

Východiskem pro jejich identifikaci jsou základní a stále se vyvíjející principy nového společenského řádu, především ty, jež charakterizují proces změny výrobního způsobu a zároveň radikálně mění podmínky života (přesněji řečeno podmínky reprodukce a tvorby lidského života). Pokud však nezakotví v životě lidí, nestanou se v té či oné míře a podobě interiorizovanou normou jejich jednání a nerozvinou se v aktivitě individua, jsou v podstatě „principium“ tedy počátek.⁽³⁾

(1) Národní důchod ČSSR vzrostl v letech 1948–74 4,8krát; v absolutní hodnotě v r. 1974 představoval Kčs 349,3 mld. Osobní spotřeba vzrostla v tomto období 3,5krát a v r. 1974 představuje hodnotu 192,7 mld.

(2) Anketa uskutečněná mezi vedoucími hospodářskými pracovníky, analýza řídicí práce Národního výboru Praha I analýza 1036 případů řízení provedená J. Kholem v r. 1969 (retest 1972) ukazují, že řídicí práce se zhruba ve 42–46 % přímo zabývá různými aspekty

člověka, činností a součinností lidí, pracovních kolektivů. Tato problematika výrazně převyšuje otázky ekonomické, technické a organizační [Khol 1975].

(3) „Vytvoření a posílení ekonomické základny rozvinuté socialistické společnosti a zdokonalování sociální struktury této společnosti a státosti se staly základem pro utváření a upevňování socialistického způsobu života.“ [P. Fedosejev 1977].

O jaké principy a s nimi spojené výzkumné problémy jde?

a) Soukromé vlastnictví výrobních prostředků v kapitalismu vytváří situaci, kdy hlavní zdroje reprodukce lidského života jsou v rukou úzké vrstvy lidí, která pomocí tržního mechanismu ovládá a manipuluje podmínky práce a života ostatních. *Zrušení soukromého vlastnictví je cestou k cílevědomému, společenskému ovládnutí podmínek práce a života samými výrobci.* Pracovní síla přestává být zbožím a člověk přestává být pouhou pracovní silou. Otevírá se prostor pro nový typ rozšířené reprodukce osobnosti.

Výzkum stojí před úkolem sledovat, jak členové společnosti (kteří objektivně jsou v pozici spoluvlastníků výrobních prostředků) tuto novou sociálně ekonomickou pozici ovládli, a zda aktivity, které jsou tím vyvolány, působí ve směru společenského pokroku, či proti němu. Kritériem zde je, jak individuum řeší rozpor mezi individuálním a společenským zájmem(4), v jaké míře uspokojuje své potřeby prostřednictvím společensky užitečné práce v produkci statků a hodnot a řízení společensko-ekonomických procesů. Zvláštní pozornost je třeba věnovat především dělnické třídě, která v důsledku svého objektivního postavení ve výrobě je nejúžeji spjata s touto nejprogresivnější formou uspokojování potřeb; navíc se lze domnívat, že sama tato forma působí ve směru kultivace potřeb.

b) V kapitalismu je soukromé vlastnictví výrobních prostředků spojeno s *ekonomickým přinucením k odcizené práci*; v podmínkách, kdy všechny statky a hodnoty se mění v hodnotu směnnou, nemá vlastník živé práce jiný prostředek jak uspokojit své potřeby.

Zrušení soukromého vlastnictví je počátkem cesty ke změně odcizené práce v tvořivou společenskou činnost, ke zrušení jakéhokoli přinucování k práci a jeho nahrazení dobrovolným sjednocením svobodných výrobců.

V současné vývojové fázi vyvolává tento princip značně rozporné důsledky v podmínkách života; charakter práce se kvalitativně změnil, obsah práce se mění postupně v závislosti na rozvoji výrobních sil a zůstává velice diferencovaný. Práce — aniž by byla pouhým nástrojem — nemůže být zatím zdaleka potřebou ve všeobecném měřítku. Ekonomické přinucení je jednak omezo- váno co do rozsahu (v té míře, v jaké je omezováno působení zákona hodnoty), jednak je podstatně modifikováno

Ve společnosti, kde sociální labilita s dominantním prvkem nezaměstnanosti je nahrazena systémem trvalých, všeobecných a rostoucích sociálních jistot, kde práce je odměňována z hlediska společenské užitečnosti, množství a kvality, je objektivně omezována funkce ekonomického přinucení a vzrůstá funkce ekonomické či přesněji ekonomicko-morální stimulace k práci. V těchto podmínkách se otevírá prostor pro radikální, avšak nikoli jednoznačné změny v celém systému motivace k práci, ve vztahu ke společnosti a společenskému zájmu. Jaká je konkrétní podoba a průběh těchto změn v motivační struktuře, v jaké míře se přesunuje těžiště motivací od „negativních“ k „pozitivním“, od materiálních k nemateriálním, a co zejména — jaká je jejich společenská účinnost — to jsou otevřené otázky pro výzkum.

c) Kapitalistická ekonomická reprodukce je současně reprodukcí třídních antagonismů, třídní diferenciací podmínek i způsobu života. Socialistický způsob výroby vede ke zrušení třídních antagonismů a postupným překonáváním třídních rozdílů k sociální rovnosti.

(4) Individuální a společenský zájem je v současné fázi výstavby socialismu identický v podstatných stránkách; dělba práce, jen částečně překonané sociálně třídní nerovnosti,

opožďování vědomí, pomalejší vývoj osobnosti za vývojem podmínek života, to vše ponechává však aktuálně značný prostor pro rozpory.

Dochází k *sociálně třídní homogenizaci podmínek života a k překonávání třídní diferenciaci životního způsobu*. Socialistický způsob života je jednotný ve svých hlavních určujících rysech a stále výrazněji diferencovaný ve svých individuálních projevech. Teprve v situaci, kdy individuum není primárně determinováno třídní diferenciací podmínek života, kdy žije v relativně sociálně homogenních podmínkách, může být jeho životní způsob do značné míry projevem jeho individuálních schopností a vloh, a navíc se právě v takových podmínkách mohou tyto dispozice plně rozvinout.

Pro výzkum se v této souvislosti kladou dvě aktuální a fundamentální otázky:

1. Jaký je vztah mezi procesem homogenizace podmínek života, který v některých ohledech předbíhá reálnou sociálně třídní diferenciaci, a diferencovanými strukturami potřeb, hodnot a norem individuí.

2. Které difference jsou v té které etapě vývoje nežádoucí a překonatelné, nežádoucí a zatím nezbytné (či překonatelné jen z části) a které difference jsou žádoucí a je třeba vytvářet předpoklady pro jejich rozvoj.

d) Se změnou způsobu výroby se mění i její cíl; výroba v kapitalismu sleduje v první řadě maximalizaci zisku. Stimuluje omezenou dynamiku jen takových potřeb, které umožňují tvorbu směnné hodnoty; navíc dynamiku třídně diferencovanou, pro některé třídy a vrstvy labilní, která se kdykoli může změnit ve stagnaci až regres.

V socialismu je cílem výroby nejen všeobecné a plné uspokojování potřeb známých, „zděděných,“ ale jejich trvalý rozvoj. Významným nástrojem realizace tohoto cíle je vedle stabilního *růstu výroby i zespolečňování způsobu uspokojování potřeb formou rozšiřování společenské spotřeby*.

V logice tohoto principu leží ovšem historicky nový problém: kdo a jakým způsobem, to jest který subjekt rozhoduje o směru rozvoje lidských potřeb a podle jakých kritérií jsou formulovány žádoucí cíle.

Pro charakteristiku vlastního způsobu života je rozhodující, zda jeho těžiště se posunuje ze sféry primárních (nižších) do sféry sekundárních (vyšších, rozvojových) potřeb a činností a v jakém vztahu jsou potřeby společenské a individuální.

Nastíněné okruhy problémů zdaleka nevyčerpávají ani všechny, jež by bylo možno charakterizovat jako podstatné; avšak jejich zvládnutí na úrovni poznání, prognózování a řízení je vůbec rozhodující pro všechny další procesy v nichž se uskutečňuje cíl socialismu — vytvořit podmínky a způsob života, které dokořán otevírají cestu k všestrannému rozvoji člověka, a to takovému rozvoji, který se vrací zpět do společenského systému jako hlavní dynamizující „element“.

Jestliže v předkapitalistickém období bylo hlavním nástrojem integrace individua ve společnosti *mimoekonomické přinucení*, nahrazené za kapitalismu *přinucením ekonomickým*, pak v naší společnosti je to formující se socialistický způsob života, který se stává postupně rozhodujícím aktivním a integrujícím společenským poutem.

II. Životní způsob jako proces kvalitativní změny

Životní způsob v naší společnosti nelze zkoumat jinak, než jako *proces změny*, v němž se postupně utváří nová kvalita — socialistický způsob života, která je dnes zčásti realitou, zčásti projektem.

Jde tedy o výzkum *společenského vývojového procesu*, který nezbytně předpokládá určitou koncepci rozvoje a také s ní pracuje. „Rozvoj“ patří v sou-

časnosti k nejfrekventovanějším pojmům nejen sociologie, ale společenských věd vůbec. Přesto se daleko častěji setkáváme s různým konkrétním použitím této kategorie, jež pouze implicitně obsahuje i určitou koncepci rozvoje, než s její explicitní artikulací.

v nejelementárnější podobě je vývojový proces zkoumán jako *prostý kvantitativní růst známých elementů a trendů*, a to často *uvažovaných izolovaně*. Tento postup není zcela zanedbatelný a postihuje některé aspekty reálného procesu(5).

Ovšem v čím rozvinutější fázi je zkoumaný vývojový proces — v našem případě životní způsob — tím marginálnější úlohu tyto aspekty hrají. Navíc tímto postupem není vůbec možno postihnout jeden podstatný moment platný i pro počáteční vývojové fáze — totiž že nová kvalita je od samého počátku přítomna v podobě kvalitativně nových strukturních vztahů, jejichž jádrem jsou nové výrobní vztahy, které *mění funkci* a postupně i *obsah* známých *prvků*. Zkoumáme-li pouze jejich kvantitativní růst, soustřeďujeme se na jevovou stránku, za níž a jejímž prostřednictvím — tedy prostřednictvím jako by prostého růstu známého — vyzárá kvalitativně nové, neznámé, sice hůře uchopitelné, avšak pro poznání a řízení procesu podstatné (6).

Dnes se zejména v souvislosti s rozvojem sociálního plánování propracovává adekvátnější pojetí společenského vývojového procesu jako *dynamického systému* — s akcentem na vazby mezi jeho prvky. Dynamika směřuje k nové kvalitě, vyjádřené v podobě cílů, jichž má být dosahováno cestou cílevědomého řízení vnitřních i vnějších vazeb systému, zdokonalováním a rozvíjením jeho funkcí. Přínosem je snaha po odkrytí základních kauzálních vztahů uvnitř systému i ve vnějších vazbách mezi systémem a jeho „prostředím“. Vývojový proces je zkoumán nejen jako dynamický systém „o sobě“, ale jako součást „*celku systému*“ společenského celku a jeho pohybu. Tento přístup postihuje některé problémy určitého stupně zralosti vývojového procesu, kdy do popředí vystupuje vzájemná provázanost jeho prvků, kvantitativní nasycenost jako zjevný impuls kvalitativních změn, souvislost s jinými procesy, nerovnoměrnost jejich vývojového tempa jako zdroj rozporů, hluboká propojenost ekonomických, sociálních a kulturních procesů vůbec.

Ve vztahu k životnímu způsobu se však projevuje jedno jeho podstatné úskalí — jedinec v něm totiž bývá či může být pojmán jako *pasivní produkt systému*, jako *pouhý objekt řízení*. Ovšem právě socialistický způsob života je totožný s *aktivním, tvořivým* přístupem ke světu.

Zatímco v kapitalismu je hlavní akcent položen na nejrozumnější formy adaptace individua k existujícím podmínkám i na adaptační schopnost systému samého(7), v socialismu jde nejen o adaptaci, ale také — a stále více — o roz-

(5) Např. v období, kdy pro změny v životním způsobu je rozhodující *zmasovění známých potřeb*, dosažení určitého stupně jejich nasycení ve smyslu zveřejnění přijatého společenského standardu, má tento, byť omezený přístup nesporně svůj *raison d'être*.

(6) Z tohoto hlediska velice zajímavým a zatím v této dimenzi zcela neprozkoumaným společenským „experimentem“ sui generis je naše zdravotnictví. Zde bylo dosaženo značné vysokého stupně saturace základní lidské potřeby, jakou je zdraví (známe vývoj takových indikátorů, jako je růst počtu lékařů, pokles kojenecké úmrtnosti, prodloužení střední délky života, počet porodů na klinikách, kde všude bylo dosaženo pozoruhodných výsledků). Zá-

roveň se však začínají zřetelně projevovat nové, dříve netušené rozpory. Plné zespolečnění vyvolává v této sféře především ohromný *růst potřeb* populace. Konfrontace relativně nediferencovaného způsobu uspokojování potřeb s diferencovanými individuálními potřebami, stejně tak jako principu „všem stejně“ s omezeností podmínek je zdrojem tenzí. Objevuje se často velká disproporce mezi objektivně dosahovanými výsledky a subjektivní reflexí daného stavu, rodí se *nežádoucí*, společensky disfunkční „mechanismy“ řešení tenzí.

(7) Parsons označuje jako „vyspělejší“ takové systémy, které projevují „větší zobecněnou adaptační schopnost“ [Parsons 1971].

víjení tvořivé aktivity všech společenských tříd a skupin, každého jednotlivce, jež je nenahraditelným zdrojem a nástrojem uskutečňování cílů, které jsou této společnosti vlastní.

Je přirozeně obtížnější zvládnout teoreticky formulovaný problém také na úrovni metodologie zkoumání reálných procesů; nezvládnout jej však znamená vracet se k předmarxovskému dualismu v pojetí vztahu společnosti a individua.

Vzhledem k povaze vývoje životního způsobu v socialistické společnosti není tedy přiměřené zkoumat jej jako prostý kvantitativní růst, nebo novou kvalitu, která je automatickým či plánovaným „produktem“ vývoje společenského systému; jde o *vývojový proces kvalitativní změny, kauzálně determinovaný charakterem společensko-ekonomického zřízení, avšak uskutečňovaný aktivní společenskou činností třídně determinovaného individua*.

Kauzalita se totiž ve společenských procesech neprosazuje jako prostý vztah příčiny a účinku, ale vztah zprostředkovaný, a tedy i modifikovaný individuální aktivitou. Proto i nový způsob života *není prostým důsledkem* změny společenského řádu a podmínek života, ale *průsečíkem* změněných podmínek života a historicky podmíněných schopností, předpokladů individua tyto podmínky si osvojit, přizpůsobit svým potřebám, rozvíjet je a zpětně přetvářet.

Každou změnu v podmínkách života je tedy třeba empiricky zkoumat jako *pole možných změn v životním způsobu* jehož hranice jsou vymezeny optimální a pesimální aktivitou individua, které — řečeno v krajních charakteristikách — jedná buď *ve směru společenské změny* nebo *v protisměru* (8).

Životní způsob jako komplex, v němž rozhodující místo připadá životním činnostem, je *však zároveň aktivním nástrojem změny osobnosti*. Osobnost sama představuje složitý systém, v němž se prolínají tři základní struktury — biologická, psychická a sociální; z hlediska formování osobnosti je dominantní struktura sociální, která je také *nejdynamičtější*. Prostřednictvím *aktivit*, v nichž se realizuje interakce mezi individuem a společností (9), se do značné míry utváří i psychická struktura osobnosti, utvářejí se a fixují nové schopnosti, vlastnosti, osobnostní rysy, jež zpětně — v podobě nových návyků (10) — ovlivňují rozhodování a jednání individua.

Při výzkumu společenské aktivity mládeže (Macháček 1975) byla zjištěna pozoruhodná a signifikantní závislost: ti, kteří projevují pracovní iniciativu (v jakékoli formě) se zároveň častěji než ostatní vzdělávají, kriticky a aktivně se staví k nedostatkům na pracovišti a jsou přesvědčeni o tom, že v podmínkách socialismu se nápady a myšlenky lidí mohou dobře uplatnit, jsou tedy častěji než ostatní přesvědčeni o smysluplnosti společensky aktivního postoje.

Při výzkumu životního způsobu je tedy třeba zkoumat také úlohu aktivity

(8) Pro analýzu reálného vývoje z toho vyplývá několik závěrů:

- a) změnu ve sféře příčiny nelze vydávat za dovršení kauzálního pohybu i ve sféře důsledků (nové výrobní poměry na příklad nevyvolávají automaticky nový vztah k práci);
- b) analýzu nelze omezit pouze na kvantitativní zjišťování žádoucího důsledku (počet těch, kteří mají pozitivní vztah k práci, zůstaneme-li u zvoleného příkladu);
- c) adekvátní empirická analýza musí zkoumat *všechny možné varianty jednání*, jež změna v podmínkách života *umožňuje* (tedy od aktivního pozitivního vztahu k práci po rozkrádání socialistického majetku, početné

projevy uvolnění pracovní disciplíny apod.) — od aktivit po anti-aktivity.

(9) Lucien Sève plným právem považuje studium aktu za základní přístup ke studiu osobnosti („Osobnost je složitý systém aktů a charakteristickou vlastností aktu je okolnost, že něco společensky koná“) [Sève 1976: 342].

(10) „Prvek formující osobnost a její individualitu je, podle Marxe, specifický způsob účasti individua v životě kolektivů, specifika jeho sociálního chování. Osobnost je podstatně determinována prací“ [T. Jaroszewski 1975]. Hlubokou vrstvu osobnosti, která mobilizuje stav osobnosti jako celku, označuje Uznadze jako „ustanovku“ [Uznadze 1961].

při utváření osobnosti (ve smyslu jejích hodnotových orientací, návyků jednání) a v celém souhrnu lidských aktivit rozlišit pak ty, které jsou schopny transformaci osobnosti vyvolávat.

Skutečnost, že máme co dělat s procesem, v němž se kauzální vztahy prosazují prostřednictvím aktivní činnosti individua, má ještě jednu — pro výzkum, poznání a řízení podstatnou stránku — totiž *časovou*. Kauzalita vždy znamená i diachronii. Změna podmínek, způsobu života a osobnosti jsou *procesy diachronní, nikoli synchronní*. Zdá se však, že charakteristika této diachronie jako procesů *časově následných* je do jisté míry poplatná mechanické představě kauzality, *nepostihuje* plně její povahu. Za výstižnější považujeme pojetí tohoto procesu jako *reprodukčního*, jenž znamená nepřetržitou obnovu podmínek pro reprodukci života, a to v jeho *lidských* dimenzích, vyjádřených určitým způsobem života a typem osobnosti.

Kategorie reprodukce umožňuje použít ve výzkumu optiku kvantitativně kvalitativních změn s rozlišením jejich průběhu v jednotlivých člancích reprodukčního procesu a s přihlédnutím ke vzájemnému vztahu těchto článků, z nichž každý má svůj vlastní historický čas změny (11).

Chceme-li toto pojetí uplatnit v empirickém zkoumání střetáváme se se známým problémem, že totiž metodická výzbroj sociologie je daleko lépe uzpůsobena pro zkoumání sociálních jevů než procesů, kvantit než kvalit, frekvencí činností než jejich smyslu, funkcí a významů.

Nástrojem k postižení procesuality může být již samo *vymezení referenčního systému výzkumu*; plédujeme pro široké vymezení, které zahrnuje podmínky života, životní způsob i osobnost, a to zejména v jejích sociálních aspektech (12).

Toto široké pojetí předmětu výzkumu nám dává šanci sledovat rozporné osudy a konečné efekty změn „vyvolávaných“ v podmínkách života celospolečenským subjektem, a to s určitým více nebo méně jasně artikulovaným záměrem. Zároveň obsahuje implicitně několik úloh k řešení:

a) zkoumat v jaké míře se naplňuje zamýšlený záměr — cíl a jakými prostředky vůbec „změřit“, zda reálný proces směřuje k uskutečnění cíle; řešení tohoto kardinálního úkolu (zejména z hlediska efektivity řízení) zároveň

(11) Výzkum musí identifikovat rozpory, které vyplývají právě z nerovnoměrnosti vývoje jak uvnitř jednotlivých „článků“ reprodukčního procesu, tak mezi nimi, aby bylo možno jejich řešením znásobit „sociální efektivitu“ celého procesu; pro ekonomický reprodukční proces je typický větší výstup než vstup. Jak je tomu u sociálního procesu reprodukce lidského života?

(12) Podmínky života vymezujeme jako historicky se vyvinuvší souhrn přírodních, materiálních, sociálně ekonomických, politických, kulturních a institucionálních faktorů, *bezprostředně* determinujících způsob a úroveň uspokojování potřeb subjektu a tím konkrétně historickou podobu jeho způsobu života. Podmínky života jsou produktem činnosti minulých generací a jejich aktuální vývoj je determinován charakterem společensko-ekonomického zřízení. Jsou objektivní kategorií; subjekt zde zasahuje především na celospolečenské úrovni. Životní způsob považujeme za strukturovaný komplex činností, jimiž lidé uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů,

kteří v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají, jakož i s nimi spjatých hodnot, norm a idejí. Tento komplex je determinován základní charakteristikou společensko-ekonomického řádu a sociálně ekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin, v němž pak nabývá různých funkcí a významů [Filipec, Filipcová 1976]. Životní způsob je subjekt-objektovou kategorií. Subjekt (třídně a skupinově determinovaný) si osvojuje měnící se podmínky života a s různou mírou aktivity se zpětně na jejich přetváření podílí.

V tomto procesu se zároveň utvářejí a fixují potřeby, návyky jednání, normy a hodnoty, jež se stabilizují v určitých schopnostech a vlastnostech osobností. Prvořadý význam nabývají takové individuální schopnosti a rysy, jež „odpovídají“ na společenské potřeby a zpětně se mění v impulzy rozvoje společenského systému. To jsou také patrně jediné reálné parametry, v nichž lze charakterizovat „nového člověka“, aniž bychom se dostali na půdu utopie.

umožní adekvátnější formulace krátkodobých cílů, jež mají ve vztahu k cílům dlouhodobým charakter zprostředkujících článků;

b) obnažit „alergické“ body celého procesu, v nichž se koncentrují rozpory, jejichž provenience může být různá; vznikají především z nerovnoměrnosti vývoje, jejímž hlavním zdrojem je rozpor mezi kvalitativní změnou výrobních poměrů a jen postupně se měnícími výrobními silami.

Tyto nerovnoměrnosti jsou navíc znásobeny skutečností, že pro uskutečnění cílů socialismu — vytvoření podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti — je třeba, řečeno s Leninem, „gigantického rozvoje výrobních sil“; zatím však i přes jejich rychlý růst rostou potřeby stále rychleji než zdroje. Řízení procesu kvalitativní změny životního způsobu je proto nutně spojeno s rozhodováním o tom, kam, k řešení jakých otázek preferenčně koncentrovat relativně omezené zdroje. Významnou roli hrají i rozpory mezi rychleji se přetvářejícím bytím a relativně se opožďujícím vědomím, mezi dříve a rychleji se měnícími podmínkami života a pomaleji probíhajícími a velice diferencovanými změnami osobnosti. Nový způsob života vzniká v konfliktu se starými, přetvářejícími rysy života, zejména s těmi, jež si lidé osvojili v závislosti na svém dřívějším sociálním postavení a které (zafixovány v chování, jednání a myšlení) dlouhodobě přetrvávají i tehdy, když se změnila sociální realita, jež je vyvolala v život. Identifikace konkrétní podoby rozporů vznikajících v procesu utváření socialistického způsobu života je důležitou orientující informací pro řízení, právě tak jako kritériem pro stanovení již zmíněných preferencí.

Konečně takto pojatý předmět výzkumu nutí hledat cesty zdokonalování *společenských mechanismů* [13] pro zajištění optimalizace vývojového procesu. Tam, kde nefungují cílevědomě promyšlené společenské mechanismy, pracují mechanismy živelné, mnohdy spíše svého druhu „*antimechanismy*“. V současné fázi vývoje naší společnosti, kdy na jedné straně se *objektivně* rozšiřují prostory pro aktivitu subjektu, na druhé straně interiorizace společenského zájmu probíhá pomaleji a velice diferencovaně, je úloha těchto „mechanismů“ mimořádně závažná.

Prohloubení sociologických výzkumů v naznačeném směru je dvojí výzvou.

Vyžaduje především cílevědomé, dlouhodobě koncipované budování datové báze. Je zřejmé, že sociologie se nemůže opírat pouze o výsledky sociologických výzkumů, ale musí rozvinout maximální úsilí, aby přeměnila informace z různých oblastí života společnosti (demografické, technické, ekonomické, kriminální, zdravotnické) v sociální indikátory, to znamená, aby našla jejich relevantní obsah a význam. Musí pracovat jak s daty statistické povahy, jejichž ohromnou předností je jejich srovnatelnost v čase, a tedy možnost vytvoření časových řad, tak s daty získanými v sociologických výzkumech. Ta jsou sice málokdy komparabilní v čase, umožňují však hlubší osvětlení momentů, kdy se „lámou“ tendence zachycené statistickými daty, umožňují hlubší analýzu obsahových problémů, subjektivní percepce objektivních procesů atd. Vlastní produkce dat musí být proto kombinována se sekundární analýzou dat shromažďovaných původně k jiným účelům a na základě jiných východisek, jež však lze transformovat v ukazatele životního způsobu.

Komplexní postižení životního způsobu se však nemůže opírat o pouhou analýzu dat. Vyžaduje zároveň hluboké pochopení dějinného vývoje, možnosti a cest humanizace lidského života, hlubší propracování cílových kategorií so-

(13) Společenské „mechanismy“ chápeme jako opatření, jejichž cílem je minimalizovat pesimální a maximalizovat optimální jednání subjektu ve směru realizace žádoucích společenských cílů (samo vymezení zároveň naznačuje, že pojem „mechanismus“ není právě nejvýstižnější).

čenských cílů (samo vymezení zároveň naznačuje, že pojem „mechanismus“ není právě nejvýstižnější).

cialistického způsobu života a všestranně rozvinuté osobnosti; spolupráce filozofie a sociologie je zde nezbytná(14). Jedině v takové spolupráci je možno dosáhnout jak obohacení, rozvinutí kategorií samých, tak toho, aby tyto kategorie „pracovaly“ jako účinné instrumenty analýzy sociálních procesů.

III. Některé aktuální praktické i výzkumné problémy dalšího rozvoje socialistického způsobu života

Nejvýraznější, nejuchopitelnější a do jisté míry přímo „změřitelné“ proměny v životě lidí jsou zprostředkovány vývojem sociálně třídní struktury, postupným překonáváním sociálních nerovností, homogenizací podmínek života. Zde krystalizuje kvalitativně nová trajektorie života(15).

Dosažené výsledky jsou nejnázorněji patrné ve změně životní situace třídy družstevních rolníků. Zhruba se vyrovnala podmínkám dělnické třídy (v některých dílčích ukazatelích zaostává někde naopak „předbíhá“). Zajímavým indikátorem, který naznačuje, že tato radikální změna životní situace je i subjektivně reflektována, je zájem o studium na zemědělských školách (středních a vysokých). Zhruba do r. 1972—73 byl nedostatek uchazečů, pak nastal zlom a počet uchazečů stále stoupá (ve školním roce 1976/77 na Vysoké škole zemědělské v Praze byl jejich počet třikrát větší než počet míst).

Sociálně třídní diferenciace — stejně tak jako její překonávání — zasahuje hluboko až do soukromí člověka. Např. srovnání lidí, starších 50-ti let, kteří žijí osaměle (tj. svobodní, ovdovělí, rozvedení) ve Francii a v ČSSR (data z r. 1974) ukázalo, že ve Francii ve skupině zemědělských dělníků žije 40 % osamělých, zatímco mezi vyššími kádry (cadres supérieurs) pouze 7 % a mezi dělníky 13 %. V Československu ve skupině družstevních rolníků žije 18 % osamělých, mezi průmyslovými dělníky 21 % a mezi zaměstnanci 17 %.

Zespolečenštěné výrobní prostředky se staly aktivním nástrojem vyrovnávání podmínek života, tj. odstraňování minulostí nakupených a v podmínkách života zmaterializovaných, zafixovaných třídních rozdílů.

Vyrovňovací proces zasahuje tedy až do dynamiky individuálního života. Právě proto je však v momentě, kdy vyrovnání je více méně dosaženo velice obtížné přizpůsobit této nové situaci i dynamiku rozvoje. Je to však nezbytné, protože jinak by vznikaly nové nerovnosti(16).

Radikálně se změnily podmínky, v nichž se utvářejí „strategické“ komponenty(17) životního způsobu — práce, účast na řízení společenských procesů, osvojování i rozvíjení poznatků vědy a hodnot kultury. Zároveň však právě klíčová oblast života — práce — je nejvýrazněji ze všech poznamenána aktuálním a základním rozporem naší současnosti. Kvalitativně nové výrobní poměry přeměnily všechny ve spoluvlastníky výrobních prostředků. V tomto smyslu dosáhla naše společnost vůbec nejvyšší sociální rovnosti. Postupný rozvoj výrobních sil však zatím zachovává značnou, možno říci vertikální diferenciaci, což je významným zdrojem dalších nerovností.

(14) Stejně tak je nezbytná spolupráce s psychologií, například v takových otázkách, jako je hlubší propracování koncepce všestranně rozvinutého člověka.

(15) Je známou skutečností, že i ty vyspělé kapitalistické země, které (jako např. Francie) si přímo programově vytyčují zmenšení sociálních nerovností jako cíl (1. program ministerstva kvality života, založeného Chiracem) stabilně reprodukuji buď stejné, či prohlubující se nerovnosti. To znovu konstatují

i poslední výzkumné materiály CREDOC zabývající se způsobem života [Mercier 1974].

(16) „Nelze ustrnout na dosaženém stupni socialistické rovnosti, zároveň je však nepřipustné přeskakovat objektivně podmíněné stupně vývoje k plné sociální rovnosti“ [Socialistické obšestvo 1975].

(17) Jako „strategické“ je označujeme proto, že tyto činnosti, vyjadřující *jak* člověk reprodukuje svůj život, do značné míry určují smysl, obsah a úroveň ostatních činností, tedy do *jaký* tento život je.

V pracovní činnosti se tedy prolínají jak *nejvyšší*, tak *nejnižší* dosažené parametry sociální rovnosti. Překonávání tradiční dělby práce na bázi moderní techniky nadto probíhá v jednotlivých sektorech národního hospodářství nerovnoměrně[18]. Tyto rozporné skutečnosti se několikanásobně promítají do celkového procesu formování nového života.

a) Podstatně, byť nikoli fatálně ovlivňují především vztah k práci, místo práce v hodnotové orientaci člověka a tím i celkovou strukturu individuálních motivací, hodnot a potřeb. [19].

Chybí nám však bohatší informace, jež by *přímo* vyjádřily velice diferencovanou škálu vztahů mezi postoji, motivacemi a reálným jednáním. Máme k dispozici především statistická data, která vymezují „krajní“ situace v podobě uvědomělé, společensky progresivní aktivity a anti-aktivity: na jedné straně jde například o účast v socialistické soutěži, brigádách socialistické práce apod.[20], na druhé straně případy rozkrádání socialistického majetku, úplat-

Rok	Počet kolektivů brigád socialistické práce	Počet členů	Počet podaných zlepšovacích návrhů
1960	39 075	379 898	296 437
1965	94 016	1 094 831	195 276
1968	nesledováno	—	113 766
1970	33 946	475 632	106 082
1973	107 231	1 347 774	219 247

[J. Kruml, F. Zich 1975].

ky, nevyužívání pracovní doby, narušování pracovní disciplíny [21]. Nicméně i tato hrubá statistická data vypovídající o hlubokém poklesu pracovní aktivity v letech 1968—70, o poklesu právního stíhání úplatkářství, o změnách, jež přineslo období konsolidace, dosvědčují jednu fundamentální skutečnost: *roz-
hodující vliv celospolečenské atmosféry, strany, společenských organizací
a institucí na to, která stránka rozporných podmínek se zaktualizuje a nabude
vrchu.*

(18) Například vývoj našeho zemědělství byl spojen s dvacetinásobným vzrůstem investic v letech 1948—1974 a zhruba čtyřnásobným růstem strojních prostředků ve srovnání s průmyslem a stavebnictvím. V důsledku toho zemědělství, kde dříve jednoznačně převládala ruční práce, je dnes *relativně* nejlépe strojově vybaveno (76 % strojů je mladších 10 let), zatímco tradičně rozvinutý průmysl se co do technických inovací rozvíjí pomaleji (je vybaven jen z 56 % stroji mladšími 10 let).

(19) a) Řada československých výzkumů ukazuje, že čím kvalifikovanější a náročnější práci člověk vykonává, tím výše ji řadí v žebříčku hodnot,

b) výkon kvalifikované práce ovlivňuje hodnocení pracovního zatížení (je hodnoceno pozitivně a působí jako motivace k práci),

c) s rostoucím vzděláním klesá význam mzdy a roste význam takových faktorů, jako je zajímavá práce a uplatnění schopností,

d) s rostoucí úrovní vzdělání a kvalifikace roste pocit, že získaných odborných vlastností není plně využito (nejvýrazněji u techniků).

(20) Údaje o hnutí brigád socialistické práce a zlepšovatelském hnutí v letech 1960—73:

[J. Kruml, F. Zich 1975].

(21) V letech 1962—1971 představují vůbec největší podíl z osob stíhaných pro trestné činy (27 %) osoby stíhané pro trestné činy zaměřené proti socialistické ekonomice. Údaje ovšem plně nezachycují skutečný stav věci; jednak odrážejí změny v trestní politice, jednak skutečnost, že v této oblasti odhalené delikty představují jen menší část skutečně spáchaných trestných činů. Pro tento předpoklad svědčí i zjištěný „posun“ v právním vědomí, v němž se projevuje podstatně větší netolerance k útokům na osobní majetek než k útokům na majetek socialistický.

b) Rozporné podmínky se odrážejí dále ve vývoji vzdělání, kvalifikační a vzdělanostní struktury. Obsahově diferencovaná práce vyžaduje a bude i v budoucnu vyžadovat diferencovanou kvalifikaci a vzdělání (a to jak co do úrovně, tak co do obsahu). Účast na řízení společenských procesů, jež je jako možnost otevřena pro všechny a stává se stále více nezbytností, vyžaduje však naopak relativně vysokou a homogenní vzdělanostní přípravu. Totéž platí i o osvojení si nových možností otevřených na příklad všeobecným, trvalým a sociálně značně vyrovnaným růstem životní úrovně a volného času.

Naznačený vývoj staví společnost před několik problémů, jejichž řešení má dalekosáhlé důsledky pro další formování socialistického životního způsobu.

Jde o to

a) hledat cesty, jak výrazněji orientovat vědeckotechnický pokrok k omezování nekvalifikované a fyzicky namáhavé práce, která zjevně negativně determinuje různé stránky života; navíc v našich podmínkách právě vzhledem ke změnám ve způsobu života bude stále obtížnější tyto vysloveně neatraktivní profese obsadit;

b) účinněji a diferencovaněji ovlivňovat celý systém motivací k práci, který je bytostně poznamenán a utvářen přechodností a rozporností podmínek;

c) stanovit optimum nezbytného kvalifikačního a vzdělanostního předstihu ve vztahu k reálným potřebám, aby zdroje vložené do profesionální přípravy byly co nejefektivněji využity a nestaly se potencionálním zdrojem životních frustrací;

d) permanentně sledovat jaké vzdělání (co do úrovně i obsahu) lze považovat za optimální přípravu „pro život“. Řada poznatků svědčí o tom, že z hlediska současných nároků je to vzdělání středoškolské[22]. Dnes je však běžné, že toto vzdělání je spojeno s odpovídajícím profesionálním zařazením. Jaké však budou důsledky oddělení těchto dvou doposud propojených stránek života člověka (a k tomu zřejmě na přechodnou dobu dojde)? Nabude vrchu kultivující síla vzdělání či problémy vyvolané ne zcela adekvátním profesionálním zařazením?

* * *

Poslední oblastí, o níž bychom se chtěli v této souvislosti zmínit, je *uspokojování, kultivace a utváření potřeb*. Jejich místo ve společenském systému se změnilo — nejsou nástrojem rozšířené reprodukce kapitálu ale rozšířené reprodukce člověka. Tato skutečnost má dalekosáhlé, byť rozporné souvislosti a důsledky. V kontextu ostatních změn v podmínkách života vyvolává především *trvalý*, ve smyslu sociálně třídním *všeobecný* a vyrovnávající se růst potřeb. Dokonce je možno říci, že v některých aspektech subjektivní dynamika potřeb předbíhá reálnou sociálně třídní strukturaci společnosti a vrací se v některých případech zpět do společenského systému v podobě nivelizačních tlaků či přímo hrubého narušování socialistických principů odměňování, socialistického vlastnictví a vztahů mezi lidmi.

Růst životní úrovně a vyrovnávající se podmínky života vedou především ke značně sociálně homogenní materiální kultuře, projevující se nejvýrazněji ve vybavenosti domácností, struktuře rodinných výdajů, struktuře výživy. Přiblí-

(22) Řada výzkumů z různých oblastí života — volného času, participace na kultuře v úzkém slova smyslu, rodičovské výchovy, vlivu rodičů na intelektuální rozvoj dětí — shodně

přinášejí informace o ohromném významu středoškolského vzdělání. Všechny tyto výzkumy konstatují nejsignifikantnější diference mezi základním a středoškolským vzděláním.

žení se prahu saturace v kvantitativních parametrech naléhavě staví náročnější problém kultivace materiálních potřeb(23).

V oblasti kulturních potřeb je situace značně složitější. I zde dochází k určitému vyrovnávání a zlepšování podmínek pokud jde o síť kulturních zařízení, změny sociálně třídní struktury populace s vyšším vzděláním [24], změny celkové struktury časového fondu, jež vede i ke zmenšení sociální diferenciace rozsahu volného času. Silně diferencujícím činitelem zůstává obsah práce, jemu odpovídající kvalifikace a vzdělání a dále i kulturní tradice tříd a skupin.

Nejsložitěji však probíhá proces osvojování nových společenských potřeb — vztahu k práci, k účasti na řízení společenských procesů, k socialistickému vlastnictví, vztahů spolupráce v pracovních kolektivech. V podstatě lze říci, že *naše společnost vyvolává rychlý a sociálně se vyrovnávající růst individuálních potřeb a pomalejší, diferencovanou individuální interiorizaci společenských potřeb.*

Ovšem právě osvojení si těchto nových společenských potřeb představuje v dnešní fázi hlavní článek dalšího společenského i individuálního rozvoje. Naznačený vývoj potřeb vyvolává řadu problémů:

1. Vyrovnávání podmínek života vede k tomu, že zejména v oblasti materiální spotřeby se posunuje potřeba k výrobkům s nejdokonalejšími parametry; nejen tedy masová produkce, ale *masová produkce nejvyšší kvality výrobků, takový je požadavek* spotřebitele. Zároveň však existuje podstatně méně mechanismů, které by téhož spotřebitele přiměly k „nejvyšší kvalitě“ i v „roli“ výrobce a spoluvlastníka výrobních prostředků.

2. Dosavadní vývoj vytvořil v mnoha ohledech předpoklady pro výraznější přesuny do oblasti potřeb sekundárních, kulturních (pro něž je typické, že uspokojení je vázáno nikoli na spotřebu věcí, ale na činnosti či vztahy, kde věci nabývají úlohy pouhého stimulu k činnosti). Aby se uskutečnily v širším měřítku než dosud, tomu brání především zmíněné již difference v obsahu práce a ve vzdělání. Existují prostředky jež v této rozporné situaci mohou umocnit sílu těch procesů a vlivů, které kultivují a rozvíjejí lidské potřeby? Platí-li na celospolečenské úrovni, že současné potřeby jsou zprostředkovaným produktem činnosti celých generací, v jaké míře platí i na úrovni individua, že určitý typ činností je schopen také *bezprostředně* formovat určitý typ potřeb?

3. Postupující proces zespoločenšťování způsobů uspokojování individuálních potřeb(25) vyostřuje dva problémy.

a) Všeobecné a kvalitní uspokojování individuálních potřeb není možné jinak než ve spojení s různým stupněm zespoločenštění — tedy společenským zprostředkováním, jež s sebou nese i určité prvky unifikace. Čím více a kvalitněji jsou však potřeby uspokojovány, tím více se současně rozšiřuje škála jejich rozrůzněnosti — posiluje se tendence k diversifikaci. Jak silné jsou tenze, které vznikají z těchto vzájemně spjatých a v jisté míře protichůdných tendencí a jakými cestami je řešit?

b) Kdo rozhoduje o dalším směru vývoje potřeb a podle jakých kritérií; k jakému vzoru či normě směřovat? Často se problém formuje pouze jako dilema výroba-spotřebitel; spotřebitel musí mít více možností artikulovat své

(23) U celé populace byla nejen dosažena žádoucí kalorická hodnota výživy, ale u mnoha skupin a jedinců je nežádoucím způsobem překračována; změnit strukturu výživy v souladu s vědecky stanovenou normou je ovšem náročnější a komplexní úkol, týkající se nejen výroby a výchovy (formovat nové kulturní

vzory v polemice s tradicí), ale i *akcí* směřujících k rozvinutí žádoucích aktivit.

(24) Pro úroveň participace na kulturním životě není důležité jenom vlastní vzdělání, ale i nejvyšší vzdělání v rodině, v níž člověk aktuálně žije [Filipcová a kol. 1975].

(25) Od průmyslové produkce věcí přes placené po neplacené služby.

skutečné potřeby — výroba je musí brát více na zřetel. To je ovšem jen jedna úroveň problému, v níž lze řešit pouze aktuální a krátkodobý — a jistě nikoli nepodstatný — nesoulad mezi společenskou produkcí statků a služeb a diferencovanými potřebami populace.

Z hlediska stanovení dlouhodobých záměrů se ukáže, že tato dvojice — výroba-spotřebitel — sama na řešení otázky nestačí, že individuum není v této věci plně kompetentní (26). Snaha hledat řešení v autoritě „přirozených“ či „autentických“ potřeb, které by mohly sehrát úlohu orientujícího vzoru či normy neobstojí; současné potřeby jsou vždy produktem historického vývoje společnosti a člověka, jeho společenských aktivit. Naznačení žádoucího a možného směru vývoje představuje jeden z nejobtížnějších úkolů, který je řešitelný jen ve spolupráci s vědeckým výzkumem. Rozhodující úloha v řešení této otázky stejně tak jako v řízení celého procesu formování nového života připadá společenským organizacím a institucím. Ony jsou totiž „nositeli“ společenské zprostředkovanosti reprodukce lidského života a zároveň bází, jež otevírá každému členu společnosti možnosti účinně do tohoto procesu zasahovat, aktivně jej spoluvytvářet.

Celá naše dosavadní cesta nejenže zakládá jinou, od kapitalismu stále zřejměj odlišnou trajektorii života, ale již ty výsledky, jichž jsme zatím v utváření nového života dosáhli, představují v některých svých aspektech *skutečný předstih*.

Nejvýrazněji se projevuje v podmínkách života, méně výrazně v postojích, jednání, hodnotových orientacích a myšlení lidí, jež jsou značně sociálně diferencovány a vnitřně jsou často velice heterogenní.

Z hlediska dalšího postupu vpřed jde nyní o to určit takový směr, jenž by umožnil získaný předstih umocnit a obrátit v nový impuls dalšího rozvoje společnosti i člověka.

Přitom je třeba vzít v úvahu, že rozbíhavost vývoje v různých společenských systémech vyjevuje se i ve skutečnosti, že čím více se socialismus vyvíjí na své vlastní bázi o to více i problémy, jež v té které etapě řeší, nabývají jemu vlastní specifickou podobu a vyžadují i jemu vlastní metody řešení. Dosavadní zkušenosti poukazují také na základní dialektiku rozvoje socialismu: vyřešením jednodušších otázek nastolujeme vždy zároveň úkoly svou povahou složitější a všestranně náročnější. Náročnější na zdroje, na řízení, na poznání i na čas jejich vyřešení.

Použitá literatura

- Fedosejev, P.: *Otázky míru a socialismu*. 1977, č. 2.
Filipcová, B., Filipec, J.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický životní způsob*. Praha, Svoboda 1976.
Filipcová, B. a kol. *Volný čas a kultura v průmyslovém městě*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1975.
Jaroszewski, T.: *Osobnost a společnost*. Praha, Svoboda 1975.
Khol, J.: *Člověk v systému řízení*. Praha, Svoboda 1975.
Macháček, L.: *Společenská aktivita pracující mládeže*. Bratislava 1975.
Mercier, P. A.: *Les inégalités en France*. Paris, CREDOC 1974.
Krumpl, J., Zich, F.: *Rozvoj iniciativy pracujících*. Praha, 1975.
Sève Lucien: *Marxismus a teorie osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.
Socialističeskoe občestvo. Moskva, Politizdat 1975.
Uznadze, D. N.: *Eksperimentalnyje osnovy psichologii ustanovki*. Tbilisi 1961.

(26) Dokonce není tak zcela „kompetentní“ ani ve věci krátkodobého vývoje potřeb. V bytové výstavbě je u nás silná orientace na stavbu rodinných vícegeneračních domků. Je otázka do jaké míry rodinný dům je spíše

opožděným naplněním potřeby, která koresponduje více s tradicí než s aktuálním způsobem života, neboť generace dětí nechtějí často již žít společně s rodiči v rodinném domě a výrazně preferují samostatné bydlení.

Резюме

Филиппова Б.: Исследования образа жизни как процесса управляемой качественной перемены

1. В настоящее время мы достигли этапа, на котором возможно и необходимо сосредоточить силы на исследование реальных процессов, в ходе которых складывается образ жизни. Учитывая предмет исследования (объект высокого уровня сложности, который претерпевает качественные изменения, точно так же, как и все обуславливающие его факторы, и при этом тесно связанный с культурной традицией) принять решение о ходе исследования и последовательность решения отдельных задач чрезвычайно трудно.

2. Критерии такого решения мы ищем там, откуда поступают и заказы на научную информацию — в сфере общественного управления. Стратегические проблемы исследования концентрируются в точки пресечения общественной системы и образа жизни самого по себе. Дело в том, в какой степени принципы функционирования новой общественной системы вошли уже в поведение и мышление людей, в структуру и содержание их деятельности. От этого зависит как социалистическое качество образа жизни, так и укрепление и дальнейшее развитие этих принципов.

3. Образ жизни в нашем обществе невозможно изучать иначе, чем как процесс изменений, порождающих новое качество.

Такое исследование предполагает и определенную концепцию развития; дело не в простом количественном росте и не в новом качестве, которые были бы автоматическим или запланированным «продуктом» развития общественной системы. Мы имеем дело с процессом развития качественных изменений, причинно обусловленным характером общественно-экономического строя, но осуществляемым путем активной общественной деятельности классово обусловленного индивида.

Всякое изменение в условиях жизни необходимо эмпирически исследовать в качестве возможного поля изменений в образе жизни, ограниченного оптимальной и возможно худшей (песимальной) деятельностью индивида, который действует — если привести крайние случаи — либо в направлении общественной перемены, или в обратном направлении.

Учитывая такое понимание характера процесса развития, мы высказываемся за возможно более широкое понимание и самого поля исследования, которое охватывает условия жизни, образ жизни и личность — в ее социальных аспектах.

4. Актуально-практические и исследовательские проблемы дальнейшего развития социалистического образа жизни концентрируются, прежде всего, в следующих сферах:

- a) дальнейшего осуществления социального равенства путем выравнивания унаследованных от прошлого классовых различий в условиях жизни;
- b) изменений в стратегических компонентах образа жизни — труде, участии в управлении общественными процессами и образовании;
- v) удовлетворения, культивирования и формирования потребностей.

При этом остается в силе правило, что решение более простых вопросов выдвигает неизбежно новые задачи, по своему характеру более сложные и предъявляющие более высокие требования к ресурсам, к управлению, к их познанию, требующие больше времени для их решения.

Summary

Filipcová B.: Research into the Way of Life as into a Process of a Centrolled Change

1. In our time, a stage has been attained in which it is both possible and necessary to concentrate forces on the research into real social processes wherein the new way of life is being formed. With a view to the research subject (i. e. a subject characterized by a high degree of complexity, subjected to qualitative change — which also applies to all its substantial determinants, and, simultaneously, narrowly connected with cultural tradition), the decision concerning the research procedure and priorities is extraordinarily difficult.
2. The criteria for such a decision are sought in the area which also supplies orders for scientific information, i. e. in the sphere of social control. Strategic research problems arise in the interpenetration of the social system and the actual way of life. The question is to what extent the principles governing the functioning of the new social system have been anchored in the people's behaviour and thinking, in the structure and content of their activities. It is this that determines both the

socialist quality of the way of life and the stabilization and further development of these principles.

3. In our society, the way of life cannot be examined otherwise than as a process of change wherein a new quality is being formed.

Such a research also necessitates a certain conception of development. What is involved here is not simple quantitative growth, nor a new quality representing an automatic or planned "product" of the social system's development, but a developmental process of qualitative change causally determined by the character of the socio-economic order, yet realized by an active social activity of the class-determined individual.

Every change in the living conditions is to be empirically examined as a field of potential changes in the way of life whose limits are determined by the optimal and the pessimal activity of the individual acting — in terms of extreme characteristics — either in the direction of social change, or in the opposite direction.

With a view to the character of the development process conceived in this way, we support the broader definition of the research reference system including living conditions, the way of life and the personality in its social aspects.

4. Actual problems connected with the further development of the socialist way of life, emerging both in practice and in research, are concentrated mainly into the following areas:
 - a) further promotion of social equality by way of levelling the class-differentiated living conditions, as they have been handed down from the past;
 - b) changes in the strategic components of the way of life — i. e. work, participation in the management of social processes and education;
 - c) satisfaction, cultivation and formation of needs.

Here it holds that, by solving simpler issues, we always set tasks which are more complex and more exacting in all respects — as concerns resources, management and control, knowledge, and the time needed for their solution.

Sociální mobilita představuje jednu z centrálních kategorií buržoazní sociologie, v jejímž rámci plní nejen teoreticko-metodologické, ale i výrazně ideologické funkce: mobilitní přístup je zde vhodným nástrojem funkcionalistické (ať liberalistické či kritické) interpretace soudobé kapitalistické společnosti. Otázky sociální mobility tvoří součást teorií industriální a postindustriální společnosti. Spojení s koncepcemi sociální změny znamená velký stimul pro realizaci mobilitních výzkumů. Tím se otevírá i možnost mezinárodních komparací, v nichž šlo o to, prokázat jednak úzkou souvislost ekonomického růstu a mobilitních procesů, jednak jejich velkou podobnost v průmyslových společnostech nacházejících se zhruba ve stejném vývojovém stadiu.

Provedeme-li „komparaci komparací“ v oblasti sociální mobility, je vývoj nejpatrnější v empirické oblasti. Zatímco v prvních srovnáních mohlo být využito jen několika výzkumů nestejné hodnoty, záběr zemí i reprezentativnost dat se postupně rozšířily. Ke značnému posunu došlo i v metodologické oblasti, kde zejména poslední porovnání využívají náročnějších postupů při zpracování mobilitních dat, namísto prosté prezentace mobilitních podílů. Nejmenší změnu lze ovšem konstatovat z *hlediska teoretického zázemí*, které stejně jako dříve představuje poměrně jednoduché industrializační schéma, dokonce bez uvážení historického pozadí sociálních norem a kulturních vzorů — což by bylo rozšíření nikterak se nevymykající z tradičního rámce buržoazní sociologie.

1. Komparace mobilitních procesů v buržoazní sociologii

Prvotní „industrializační“ popud mobilitních komparací byl poněkud paradoxní: šlo o to popřít populární pojetí Spojených států jako „zlaté země příležitosti“, vyznačující se intenzivní, oproti jiným kapitalistickým zemím mnohem vyšší sociální mobilitou. Jednu z prvních studií na toto téma publikovali S. M. Lipset a N. Rogoffová v roce 1954. Konstatovali, že „data neukazují nějaký podstatný rozdíl v mobilitních podílech mezi Francií, Velkou Británií, Německem, Finskem a Švédskem na straně jedné a Spojenými státy na straně druhé. I kdyby byla tato data zcela komparabilní, stejně by nějaký větší rozdíl mezi těmito šesti zeměmi neukázala“ (Lipset, Rogoffová 1964 : 396). Autoři však poukazují na rozdílnou subjektivní percepci v zásadě stejné sociální mobility; vysvětlují ji menší diferenciací v příjmech, životním stylu a hodnotách, která dává Spojeným státům vzezření egalitární společnosti. (1)

Představu industrializací podmíněné konvergence mobilitních veličin Lipset dále rozpracovával již s jinými spoluautory. Spolu s H. L. Zetterbergem před-

(1) Jde o vysvětlení mimočodem zcela klamně. Jestliže v západoevropských zemích je — jak konstatují autoři — překonávána při srovnatelném mobilitním vzestupu větší distance v příjmech a životním stylu (např.

vlastnictví auta při vstupu do střední třídy), pak by se stejné mobilitní veličiny musely nutně ve společenském vědomí obrazit jako větší v Evropě a jako menší (protože méně nápadné) ve Spojených státech.

ložil na 3. sociologickém kongresu v roce 1956 srovnání 10 zemí západní Evropy a USA, kde znovu popřel „populární pojetí Ameriky“ jako společnosti mnohem otevřenější než evropské země a zdůvodnil zjištěnou podobnost — v souladu s prezentovanou „teorií sociální mobility“ — shodností strukturních a motivačních faktorů. Silnější působení orientace na sociální vzestup ve Spojených státech (vedoucí k „plánované mobilitě“) je prý v Evropě vyrovnáno vyšší stimulací plynoucí z vyhraněnější sociální diferenciací (jež vede k větší „neplánované“ mobilitě). „Jsou-li dány strukturní předpoklady mobility, je již jen malý rozdíl v tom, že Američané jsou vystaveni silnějším normám a živějším vzorům podněcujícím mobilitu. Zřejmější profesionálně třídní rozdíly v Evropě vyvolávají v současné době silnější ego-potřeby vyvolávající vzestupnou mobilitu. Výsledné motivace vzestupu se tedy jeví na obou kontinentech jako přibližně stejné“ (Lipset, Zetterberg 1966 : 570).

V rozpracovanější a již poněkud diferencovanější podobě se konvergenční teze objevila v pozdější knize Lipseta a Bendixe, kde byla potvrzena zásadní stejnost mobility v západních zemích daná prý tím, že mobilita „dosahuje vysoké úrovně, jakmile industrializace a tím i ekonomická expanze dosáhne určité úrovně“ (Lipset, Bendix 1959 : 13). Zároveň byl vyzdvížen zvláštní případ americké společnosti, jež svým univerzalizmem, otevřeností a demokratičností je prý vzorem, který budou následovat i ostatní země. Protože status je zde zakotven především materiálně (na rozdíl od silných kulturních souvislostí v jiných zemích) a bylo dosaženo vysoké životní úrovně, jsou prý vysoké pozice ve společnosti poměrně snadno dosažitelné a existující hierarchie nezná příkré rozdíly.

Závěr o *stejnosti mobility* v různých zemích vzbudil velké pochybnosti, a to ani ne tak svými teoretickými předpoklady a konsekvencemi (které zapadaly do celkového ideologického pojetí mobility jako apologie „nových fází“ vývoje kapitalistických společností), jako pro použité empirické zdroje a metodologické postupy. Jak poznamenal o jednom z dílčích závěrů uvedených ve zmíněné knize O. D. Duncan, „jestliže je závěr správný, patří ke kategorii zjištění, která jsou pravdivá z nepravdivých důvodů“ (Duncan 1966 : 78).

Komparace provedené Lipsetem a jeho spolupracovníky měly dvě dominanty. Bylo to výhradní soustředění na kategorizaci nemanuální — manuální popřípadě nemanuální — manuální — rolník, a převažující pozornost věnována vzestupně mobilitě (jak jsme viděli již dříve, rovněž Lipsetova a Zetterbergova „teorie sociální mobility“ její sestupnou složku zcela opomíjela). V těchto dvou bodech provedl výraznou korekci S. M. Miller, který do svého srovnání zahrnul kategorii „elity“ a vyzdvihl sestupnou mobilitu (která, jak ukázal, v řadě zemí převažuje nad vzestupnou) jako pravděpodobně ještě lepší indikátor proměnlivosti sociální struktury. Na rozdíl od předchozích komparací se Miller záměrně vyhnul jednoznačným závěrům a konstatoval nejen rozmanitost „národních profilů“ profesionální mobility, ale i proměnlivost jejích vzorů pro různé třídy. „Zjištěná data jsou složitá a pestrá, ... přičemž vazby mezi mobilitou jednoho druhu a mobilitou jiného druhu jsou nejasné, ... neexistuje jedna míra mobility, nýbrž mnoho měr zachycujících její různé dimenze“ (Miller 1969 : 338). (2) Podle podobnosti „národních profilů“ mobility byly vtypovány skutečně pozoruhodné skupiny zemí: USA a Brazílie (město Sao Paolo), Velká Británie a Indie (město Púna), Itálie, Japonsko, Nizozemí a Puerto Rico.

Přestože industrializace a industriální společnost tvoří referenční rámec jak Lipsetových, tak Millerových komparací (které přitom představují jakési dvě

(2) K obdobným závěrům, zpřesněným pro čtyři země (USA, Holandsko, Velká Británie,

Japonsko) dochází Miller i v další práci, pocházející z roku 1965 [Fox, Miller 1966].

návazné, avšak nemálo se lišící etapy), zůstaly obě tyto koncepce uzavřeny do sféry mobilitních dat a sociálně psychologických spekulací, nepokusily se ověřit zjištěné závěry na širší empirické bázi. Tak mohly být na konci šedesátých let hlavní souvislosti mobility formulovány *pouze v podobě neověřených hypotéz*: čím industrializovanější je společnost, tím 1. menší je přímý vliv profesionálního statusu otce na status syna, 2. větší je přímý vliv vzdělání na profesionální status, 3. menší je vliv statusu otce na vzdělání syna, 4. větší je podíl čisté mobility, a to tím větší, čím a) vyšší je úroveň vzdělání, b) širší je dosah masových sdělovacích prostředků, c) vyšší je podíl urbanizace, d) větší je podíl geografické mobility (Treiman 1970 : 229, 221).

L. E. Hazelrigg se pokusil o ověření některých těchto hypotéz a o formulaci obecnějších zákonitostí mobility. Empirická báze dat se poněkud zlepšila (statistická šetření v USA a ve Francii, nový výzkum v Itálii) a na rozdíl od svých předchůdců mohl autor překročit úroveň porovnání hrubých dat. Hlavní inovací tohoto srovnání je ovšem zavedení externího (i když explicitě dílčího) indikátoru industrializace, jímž je spotřeba energie na hlavu. Hazelrigg ani jednoznačně nepřijímá, ani neodmítá industrializaci jako výkladová schéma mobilitních veličin, nýbrž konstatuje — stejně jako Miller — velkou různost „národních profilů“, pokud jde o různé indikace mobility. Na základě porovnání mobilitních indexů a spotřeby energie dokumentuje, že 1. se nepotvrdily hypotézy o snižování vlivu statusu otce na status syna a zvětšování podílu čisté mobility v závislosti na úrovni industrializace. „Dosavadní zjištění zatím ... ukazují, že průmyslová expanze souvisí s větší proměnlivostí sociální struktury (snad ji i tvoří). Příležitosti pro obměnu talentů jsou tím větší a zároveň (i když v menší míře) podíly děděných profesionálních statusů jsou tím nižší, čím vyšší je úroveň spotřeby energie na hlavu“ (Hazelrigg 1974 : 491).

V další práci, zahrnující již srovnání mobilitních dat ze 17 zemí a eliminující některé nejspornější informační zdroje, však Hazelrigg tento závěr implicitně problematizuje, a to především zdůrazněním zprostředkujících historických a strukturálních faktorů, které jsou pro mobilitu daleko důležitější než „čistý vliv“ industrializace: „Pokud se tedy pozorovaný rozsah statusové změny nebo stability mění podle ukazatele produktivity příslušné země, pak to zjevně nepochybně není náhodou, ale je to důsledkem procesů soutěžení na trhu práce, selekce apod. ... nýbrž spíše z historických charakteristik samotné struktury výroby“ (Hazelrigg, Garnier 1975 : 505). To je zjištění, které navazuje na nedávné zhodnocení strukturálních podmínek mobility v neprospěch jejich „čistých forem“ a které bychom s určitou rezervou mohli přijmout jako příklad možnosti empirické sociologie vyvrátit nepravdivost svých vlastních předpokladů. V tomto případě jde o to, že mobilita není nějakým jednoduchým korelátem industriálního vývoje, odrazem jednostranně, technicko-ekonomicky pojatého procesu, nýbrž je *výrazem mnohem komplexnější společenské dynamiky*. I když to tak nikde nebylo formulováno, poslední komparace vedly k odmítnutí jednoduchých výkladových schémat, aniž však vedly k přijetí schémat složitějších, opřených o marxistické pojetí sociální struktury a jejího vývoje v podmínkách různých společenských soustav.

Za dvacet let diskuse o mobilitě v kapitalistických zemích byly problematizovány původně jednoduché obecné a dílčí teze: „mobilitní vzorce“ už nelze považovat za stejné, Spojené státy nejsou „zlatou zemí příležitosti“, nejsou však

(3) Debata o postavení americké společnosti z tohoto hlediska je zvláště složitá. Jestliže Lipset její prvenství v objektivních ukazatelích popřel, Miller je potvrdil pro některé

ukazatele (mobilita do společenské „elity“), Duncan znovu potvrdil v širší interpretaci a nakonec Hazelrigg opět popřel.

ani stejné jako ostatní; (3) Itálie a Francie nejsou zeměmi s nejrigidnější sociální strukturou (4). Mobilita se ukázala jako přece jen značně diferencovaný a navíc vnitřně strukturovaný fenomén, neumožňující ani rychlé, ani jednoznačné závěry. Empirická báze se obohatila, metodologické postupy se zjemnily, avšak hlavní výkladové kategorie se nezměnily. I když byla konvergenční teze kritizována, *kritika nepřekročila úroveň její formulace*, tj. rovinu empirických dat o mobilních pohybech. Údaje o různých zemích jsou porovnávány nejen bez ohledu na „operační kontext“ výzkumu, ale také bez ohledu na jeho kontext konceptuální (připomeňme pouze sekundární charakter komparací), a zejména pak bez zřetele na rozdílnost společenského uspořádání a dosažených vývojových etap. Ani při formulaci konvergenční teze, ani při její kritice nejsou uvažovány faktory mobility a indikativní schopnosti existujících mobilních dat pro závěry o podobnosti nebo odlišnosti sociální struktury různých společností. Tato problémová rovina vůbec nebyla otevřena. Právě naopak, i ta nejostřejší kritika dosavadních srovnání vyústila pouze v požadavek (a návrh) standardizace profesionálních kategorizací a prestižních škál, na nichž je mobilita měřena (5). Formulace nedostatků a směrů jejich řešení neopouštějí metodologickou rovinu a zcela abstrahují od teoretických předpokladů, na které je mobilní koncepce v pojetí buržoazní sociologie vázána.

Přes rozvinutí metodologického instrumentáře a datové báze i přes kritičtější přístup se základní teoretický obsah kategorie sociální mobility v buržoazní sociologii nezměnil, nýbrž nadále zůstal jedním z výkladových rámců, v nichž je zdůvodňována konvergence kapitalismu a socialismu a kapitalistická společnost prezentována jako „otevřenější“. Všechny tyto souvislosti, promítající se do definice mobility, způsobu jejího zjišťování i interpretace dat, těžko můžeme opomíjet. To však neznamená, že bychom měli zakrýt „racionální jádro“ mobility, na něž poukazuje celá řada marxistických autorů a které především se stalo důvodem realizace mobilních výzkumů v řadě socialistických zemí (Rutkevič, Filippov 1970; Słomczyński, Wesołowski 1970; Atanasov, Maškiach 1971; Cazacuová 1974; Sociální 1972; Andorka 1969, 1977; Zagórski 1976).

2. Problémy mobility v marxistickém výzkumu

Mobilita, chápeme-li ji jako kategorii reflektující individuální mezigenerační a vnitřnigenerační přesuny mezi sociálními třídami, vrstvami a skupinami na základě působení objektivních zákonitostí společenského vývoje, není přes tvrzení buržoazních sociologů nutně spjata se stratifikačním pojetím sociální struktury. Její emancipace od tohoto kontextu není však snadná a předpokládá nejen prověření vypovídacích možností kategorie sociální mobility, ale také teoretickou reformulaci problému v intencích obecné marxistické teorie společnosti a sociální struktury (Charvát, Linhart, Večerník 1975—1, 1975—2).

(4) V souboru Brésardova demografického výzkumu z roku 1950, z jehož výsledků se dlouho odvozovala mobilní inferiorita Francie, byla nedostatečně zastoupena dělnická třída (vykazující v jednoduché kategorizaci nadprůměrnou mobilitu), takže tento závěr byl mylný. Jak ukazují Garnier a Hazelrigg, i když je Francie na předposledním a Itálie na posledním místě ze šesti zkoumaných zemí (za Austrálií, Švédskem, USA a Japonskem) a konvergenční tezi nelze akceptovat, mobi-

litní charakteristiky těchto zemí se neodlišují od ostatních nikterak příkře (Garnier, Hazelrigg 1974).

(5) Treiman na základě porovnání výzkumů prestiže v 55 zemích (v nichž ze socialistických zemí je zastoupeno pouze Polsko) dokazuje velkou podobnost až shodnost prestižních škál, která prý opravňuje použití jednotné škály pro všechna mobilní šetření (Treiman 1975).

Marxisticko-leninská koncepce odhaluje jak dominantu společenského vývoje (tj. revoluční střídání sociálně ekonomických formací), tak jeho hybný mechanismus (tj. dialektiku výrobních sil a výrobních vztahů), přičemž na bázi těchto zásadních určení jej sleduje jako *komplexní proces*, promítající se do různých rovin společenského života, z nichž některé mohou působit v aktivní zpětné vazbě. Komplexnosti pojetí musí odpovídat i mnohostrannost analýzy, v níž prvořadé místo připadá studiu základních historických procesů rozvoje výrobních sil a změn v ekonomické struktuře obyvatelstva, dynamiky výrobních vztahů a sociální specifikace ekonomické struktury.

V tomto rámci pak nachází své důležité místo i mobilitní optika, i když přirozeně ne jako dominantní, nýbrž jako parciální a odvozený pohled na sociální strukturu a její vývoj. V tomto novém kontextu analýzy jde o kategorii výrazně modifikovanou vůči buržoaznímu pojetí mobility. Které rysy mobilitního přístupu je třeba eliminovat a které z nich zůstávají i v kontextu marxistického pojetí společenského vývoje přínosné? Je třeba překonat všechny prvky oktrojované mobilitě stratifikační teorií, tj. vertikality, subjektivismus, univerzalizmus, ahistorismus, patriarchalizmus apod. (Charvát, Linhart, Večerník 1975—1). Mobilita však nutně zůstává poznávacím principem generační a individuální specifikace historických změn — nejde tedy o individualistický přístup ke společnosti, ale o využití jedinců jako nositelů sociologické informace i sociální zkušenosti, nejde o nahrazení historického času generačním, ale o to, jak se společenský vývoj promítá do sociálních charakteristik věkových kohort a navazujících generací. Místo teoreticko-ideologické a finalitní kategorie se mobilita stává metodologickým a instrumentálním principem osvětlujícím jednu z rovin individuálních a generačních důsledků společenských změn. Tuto její novou kvalitu je třeba plně respektovat zejména v interpretaci mobilitních dat, která nutně musí překračovat úzký rámec mobilitní matice (či dokonce path diagramu determinace sociálního postavení) a reflektovat širší okruh společenských změn.

Mobilitní výzkum, jeho koncepce, realizace i interpretace, musí být tedy zařazen do takového kontextu sociologické analýzy, v němž první místo patří *určení základních sociálně ekonomických procesů*, utvářejících a přetvářejících sociální diferenciaci v různých oblastech. Taková analýza je založena na studiu pohybu a vývoje společenských tříd, jejich historických přeměn a procesů vnitřní struktury. Pouze na této úrovni jsme schopni určit to, co je z hlediska sociální mobility nejdůležitější, totiž kvalitu a dynamiku „sociálního časoprostoru“, v němž se odehrává pohyb individuí, kvalitu a dynamiku objektivních indikátorů, jimiž se tyto pohyby měří (a subjektivně motivují), sociální určení mobilitních přesunů integrující je do celku celospolečenské dynamiky. Žádná z těchto charakteristik nemůže být přitom určena univerzálně a jednorázově, nýbrž všechny musí odpovídat charakteru zkoumané společnosti (sociálně ekonomické formace) a etapě jejího vývoje.

Nový kontext mobilitního studia znamená jak podstatné zúžení, tak výrazné rozšíření jeho záběru. K zúžení dochází v tom smyslu, že mobilita přestává být nosnou kategorií analýzy dynamiky sociální struktury a stává se pouze *instrumentální optikou*, které můžeme připisovat různou, nikdy však klíčovou důležitost. Zároveň však dochází k obsahovému obohacení této kategorie. Zatímco v buržoazní sociologii byla postupně redukována na vertikální pohyby v hierarchii profesionální prestiže, je v marxistickém kontextu analýzy rozšířena o nejdůležitější typy pohybů majících sociální dosah (především důsledné zjišťování pohybů mezi třídami), přičemž význam delimitací typu vertikální-horizontální, strukturní-čistá mobilita je značně oslabena, protože

vždy jde o pohyby kvalitativně určené (bez jednoznačného vztahu k sociálním vertikálám) a objektivně podmíněné.

Kategorie mobility je v novém kontextu tedy reformulována a *mění se i její společenský význam*. Příkladem může být postup sovětských autorů, kteří redefinují problém mobility z hlediska praxe ekonomického a sociálního řízení (a jí adekvátní výzkumné strategie a metodologie) jako mobilitu pracovní, a to v poloze komplexního, ekonomicko-sociálně-psychologického procesu, zakotveného především v oblasti společenské výroby: „V našem pojetí je pracovní mobilita rodovým pojmem ve vztahu k takovým formám přesunů pracujících, jako je migrace, obrat a tok kádřů, pohyb pracovníků uvnitř podniku, profesionální a meziodvětvová mobilita... Pracovní mobilita plní různé funkce v reprodukci výrobních sil a výrobních vztahů. Především představuje jeden ze stupňů reprodukce pracovních zdrojů jako prvku reprodukce celé společnosti. Kromě toho vstupuje do obsahu sociálního mechanismu, jehož pomocí probíhají přechody jedinců z jedné třídy do druhé a tím i transformace třídně sociální struktury společnosti“ (Zaslavskaja, Ryvkina 1974:3, 4, 10). Toto určení je ovšem dáno i *odlišnou společenskou funkcí* kategorie mobility v socialistické společnosti, v níž se z ní místo nástroje ideologické apolegetiky, popřípadě akademické kritiky, stává poznávací instrument řízení a plánování v oblasti vývoje sociální struktury.

Jaké jsou to problémy, na něž může mobilitní výzkum (jako součást komplexního výzkumu sociální struktury a její dynamiky) odpovědět? Řekli jsme, že v mobilitní optice se historický vývoj konkretizuje do individuálních přesunů a generačních charakteristik. Prostřednictvím paměti současníků saháme do určitého aspektu geneze dnešní sociální struktury, sondujeme minulost působící v přítomnosti. Z historického hlediska jde pouze o specifickou simulaci určených trendů, která má své problémy a pro analýzu autentického vývoje musí být používána obezřetně — paměť respondentů je nezáměrně i záměrně filtrována proběhlým vývojem, do odhadů minulého sociálního nebo profesionálního složení se prosazuje vliv diferenční fertility, čas je členěn spíše v úsecích životního cyklu a z hlediska demografického střídání generací než z hlediska historických období a jejich revolučních předělů.

Existují však dva problémy, pro něž je využití mobilitního přístupu velmi účelné — totiž otázka sociální reprodukce společenských tříd a skupin a otázka jejich vzájemných sociálních vzdáleností. Žádný z těchto problémů není v buržoazní koncepci mobility obsažen. Jejím hlavním problémem je míra „otevřenosti“ společnosti, tj. metodologicky vzato, hledisko odlivu z jednotlivých sociálně profesionálních kategorií generace otců do sociálního složení generace dotázaných. Pokud jde o problém sociálních distancí a jejich dynamiky, nebyl dosud v širší míře formulován v mobilitních termínech — protože potom by se od velmi obecné analýzy sociálních pohybů (jejichž směr je specifikován nanejvýš v linii nemanuální-manuální-rolník) muselo přejít k jejich konkrétní specifikaci v kategoriích společenských tříd, vrstev a skupin.

Problém *reprodukce sociálních tříd a vrstev* (resp. toho jejího aspektu, který lze mobilitní optikou postihnout) je zcela opačný než hledisko „otevřenosti společnosti“, a to nejen z teoretického, ale i z metodologického hlediska. Jde především o to, jaké je složení dnešní společnosti z hlediska sociálního původu (resp. z hlediska původního sociálního zařazení při analýze vnitrogenerační mobility), jakým způsobem se společenská minulost promítá do přítomnosti sociální diferenciace jednotlivých tříd a vrstev. Charakteristiky rodiny a minulého sociálního postavení jedince vystupují v tomto případě nejen jako indikátory proběhlých strukturních procesů, ale především jako velmi důle-

žité rysy dnešního sociálního složení, určující „kmenové“ a „nové“ příslušníky různých tříd a vrstev. Takové hledisko může být jedním z kritérií identifikace určitých vrstev uvnitř společenských tříd; je v různém vztahu k jejich kvalifikačním, participačním, kulturním a spotřebním charakteristikám. Pro socialistické přeměny je například příznačné, že v masové míře přivádí do řad dělnické třídy zemědělskou populaci, která po určitou dobu zůstává její méně kvalifikovanou a méně vyspělou částí. Naproti tomu příslušníci dělnické třídy (jejího kvalifikovaného jádra) přecházející do řad inteligence se v podmínkách socialistické revoluce a výstavby stávají její vedoucí a nejvyspělejší složkou.

O teoretickou a metodologickou inverzi problému jde i tehdy, když místo abychom předpokládali určitý systém objektivních a subjektivních bariér mezi třídami, vrstvami a skupinami a zkoumali pohyby mezi nimi, podrobíme analýze tento systém sám, a to právě na základě evidence individuálních pohybů. Zde může významně pomoci právě takový typ interpretace mobilitních dat, který situuje sledované kategorie do hypotetického „sociálního prostoru“ podle frekvence přechodů mezi nimi. Tím se vytváří jeden z komplementárních pohledů na *sociální distanci* mezi společenskými třídami, vrstvami a skupinami, doplňující poznatky z oblasti rozdělování, společenského vědomí a participace.

Při této analýze je důležitá skutečnost, že vychází z „plné sestavy“ mobilitních dat, evidovaných v matici mezigeneračních nebo vnitrogeneračních přechodů, že není třeba žádného zjednodušení v podobě různých indexů a koeficientů. Tím také padá poslední, tj. metodologická opora předpokladu vertikality, protože předmětem analýzy nejsou abstrakce sociálních „vzestupů“ a „sestupů“, (6) nýbrž konkrétní mobilitní pohyby mezi zachycenými sociálními kategoriemi; konstrukce „sociálního prostoru“ vychází až ze zpracování mobilitních dat a objevuje se nejen ve svých obecných charakteristikách, ale v aktuálním „zakřivení“ působeném různým typem a intenzitou asymetrie sociálních vztahů. Informace, kterou získáváme z takové interpretace mobilitních dat, se svým charakterem již jen málo podobá dosavadnímu typu analýz, přičemž je tím cennější a adekvátnější, čím širší je teoretický kontext, do něhož interpretaci zasadíme, a čím užší jsou kategorie, které zkoumání podrobíme. Podrobná evidence sociálních kategorií, kterou bylo v „tradiční“ interpretaci mobilitních dat možné zvládnout jen na základě oktrojovaných předpokladů (vertikality, kvalitativní odlišnosti „čisté“ a „strukturní“ mobility, popřípadě určité intenzity mobilitních přechodů stanovené jako optimální) se zde stává předností a nástrojem hlubšího postižení reálné sociální diferenciace než umožňuje většina dosavadních metod empirické sociologie.

Ovšem jak využití mobilitních dat pro analýzu reprodukční báze společenských tříd a vrstev, tak jejich aplikace na reflexi diferenciace v termínech „sociálního prostoru“ a „sociálních distancí“ jsou podřízeny společné teoreticko-metodické intenci, která je pro studium sociální struktury v socialistické

(6) Jestliže poukazujeme na problémy pojetí vertikality v mobilitních výzkumech vůbec a v jejich aplikaci na sociální strukturu socialistické společnosti zvlášť, nemělo by to znamenat eliminaci této kategorie jako takové, nýbrž spíše výzvu k jejímu podmíněnému a obezřetnému používání. Jak poznamenávají M. N. Rutkevič a F. R. Filippov, „Iže o vertikální gradaci v aplikaci na sociální strukturu socialistické společnosti hovořit potud, pokud ještě existuje nerovnost ve stupni složitosti

práce. Tato nerovnost je vyjádřena tím, že složitější práce vyžaduje vyšší kvalifikaci i vzdělání pracovníka, a proto je společnost v souladu s principy socialismu odměňována. Proto lze postup pracovníka v důsledku růstu jeho vzdělanostní úrovně, kvalifikace, nashromážděných zkušeností apod. ke složitější práci považovat ze přesun „po vertikále“, tj. za sociální vzestup. Ve stejném smyslu se někdy mluví o osobní „kariéře.“ [Rutkevič, Filippov 1970: 41–42].

společnosti rozhodující, totiž zaměření na *sblížování sociálních tříd a vrstev a vyrovnávání sociálních rozdílů*. K tomu se vyslovují M. N. Rutkevič a F. R. Filippov velmi jednoznačně: „V socialistické společnosti v důsledku základní změny sociálně třídní struktury mizí i většina faktických překlad sociálních přesunů, kvalitativně se mění charakter i sociální důsledky těchto přesunů a konečně se mění charakter stimulů podněcujících lidi, aby měnili své sociální postavení. Poprvé v dějinách se tyto přesuny stávají jednou z forem postupného stírání sociálních rozdílů“ (Rutkevič, Filippov 1970 : 40).

Zjednodušíme-li skutečnost, probíhá sociální homogenizace v socialistické společnosti dvěma hlavními směry — jedním je pohyb v oblasti jednotlivých diferenciací linií, stahování jejich disperze a zmenšování vzájemné závislosti i vázanosti na určitá třídně vyhraněná ohniska jejich reprodukce; druhým je časově různě dimenzovaný pohyb individuů, kteří snadněji či méně snadno mění různé atributy svého sociálního postavení. Oba typy pohybů jsou ovšem podmíněny a vyvolány dynamikou společenských tříd určujících základní směry pohybu diferenciací dimenzí i jedinců. Z metodologického hlediska se klade závažná otázka pozadí, na němž můžeme různé typy pohybů a změn registrovat a měřit. V případě individuálních pohybů poskytuje mobilitní přístup charakteristiky rodiny a jedince samého v minulosti jako komparativní pandán, jehož sociální relevance je nesporná, zároveň však limitovaná. Za adekvátní využití mobilitní optiky bychom tedy měli považovat jen to, které vede k permanentnímu ověřování jejich předpokladů i ke snaze přesáhnout její rámec. Teoretický kontext marxistické teorie společenského vývoje je dostatečně široký i inspirativní a je třeba hledat další nástroje sociologického výzkumu, které by obohatily dosavadní metodologický instrumentář, které by přispěly k tomu, aby komplexnosti teoretického přístupu odpovídaly i přiměřeně mnohostranné metody konkrétního výzkumu sociální struktury a její dynamiky.

V tomto novém kontextu lze kategorii sociální mobility využít i pro mezinárodní komparaci. Jestliže ji aplikujeme adekvátním způsobem, může nám významně pomoci při prokázání zásadních rozdílů mezi socialismem a kapitalismem. Odstraníme-li nános zjednodušení a dezinterpretací, ukáží se jako falešné teze buržoazních teoretiků jak o zásadní stejnosti mobilitních veličin ve všech „industriálních společnostech“, tak o jejich závislosti pouze na kvantitativních parametrech industrializace.

3. Kvantitativní charakteristiky mobility v socialistických a kapitalistických zemích

Inovace mobilitních analýz provedené buržoazními sociology v posledních letech se na prvním místě týkají rozsahu a kvality potřebných dat, na druhém místě metodologie jejich zpracování a teprve na třetím místě teoretického kontextu, analýzy, který nevybočuje z logiky industrializační teze. Jednotlivým momentům je tedy přikládána důležitost v obráceném sledu, než odpovídá jejich skutečnému významu.

Metodologické problémy mobilitní komparace nelze podceňovat. Protože využíváme dat, která byla zjištěna ve výzkumech provedených v různých dobách, na různých souborech a různými způsoby, musíme volit kompromisy, které přirozeně nejsou bez vlivu na obsah zjištěných závěrů. Mnohem závažnější jsou ovšem problémy teoreticko-ideologické, světonázorový kontext, v němž je komparace provedena a interpretována. Z toho plynou i některé zásadní metodologické volby, které nejen určují typ komparace, ale často i předurčují její výsledky. Není náhodné, že srovnání se zpravidla omezuje na charakteristiky mobilitního odlivu, tj. ten pohled, který směřuje od otců k do-

tázaným. Výchozí je časově nespecifikovaná struktura generace otců, na které se měří míra „otevřenosti“ dané společnosti. Protože chybí vazba na určitou historickou etapu vývoje, data jsou silně zprůměrována a výsledky se často neliší při porovnání zemí, v nichž je geneze aktuální sociální struktury zcela odlišná.

Pokusíme se nyní o srovnání, které by redukovalo některé slabiny a zjevné nedostatky dosavadních přístupů a alespoň o malý krok posunulo dosavadní informaci o mobilních procesech v různých zemích. Tímto posunem máme na mysli především *porovnání mezi socialistickými a vyspělými kapitalistickými zeměmi*. Přestože v řadě socialistických zemí byla ve spolupráci statistických orgánů a sociologických pracovišť provedena mobilní šetření, jejich výsledky nebyly zatím využity pro mezinárodní komparaci tohoto typu. Je přirozené, že mobilní šetření provedená v socialistických zemích jsou koncepčně odlišná od výzkumů v kapitalistických státech. Protože nelze předpokládat, že by bylo možné provést plně komparabilní výzkum ve společnostech různého sociálně ekonomického typu, musíme se spokojit se sekundárním využitím dosavadních šetření, byť s vědomím značné rozdílnosti jejich teoreticko metodologických východisek. Z toho vyplývají i limity platnosti získaných výsledků, které mohou sloužit jen jako dílčí podkladový materiál pro komplexní analýzu odlišnosti a rozbíhavosti sociální struktury v socialistických a kapitalistických zemích.

Pokud jde o metodické problémy, snažíme se je redukovat takto: 1. časový úsek šetření omezujeme celkově na období 1962—1973, pro většinu dat však na období 1967—1973; je to období mnohem kratší a vývojově homogennější než široký záběr padesátých a šedesátých let použitý v dosavadních srovnáních; 2. z hlediska zkoumané populace se omezujeme pouze na celospolečensky reprezentativní a velké soubory, šetřené statistickými úřady příslušných zemí; protože však některá šetření jsou provedena pouze u mužské populace, omezujeme srovnání na ni; 3. pokud jde o nesrovnatelnost kategorizací, jednak provádíme základní porovnání dělníků, zaměstanců, zemědělců a samostatných, jednak zavádíme takové zpracování dat, v němž tyto odlišnosti nehrají velkou roli (7).

Z hlediska teoreticko metodologického přístupu volíme (na základě toho, co jsme uvedli v předchozí části) dva způsoby zpracování, které se zcela liší od přístupu k mobilní komparaci běžného v buržoazní sociologii. Zaměřujeme se nikoli na porovnání fiktivní „otevřenosti sociálních struktur“, ale na mobilitu jako aspekt aktuální sociální struktury. Z toho plyne relevantní posouzení mobilních dat 1. jako jedné charakteristiky intenzity a typu reprodukce hlavních společenských skupin a 2. jako charakteristiky sociální diference

(7) V článku vycházíme z těchto empirických zdrojů:

Země	Rok šetření	Pramen	Velikost souboru
BLR	1967	Socialen proizchod 1969	53 010
ČSSR	1967	Sociální mobilita 1972	3 940
MLR	1973	Andorka, Kulcsár 1976	
PLR	1972	Zagórski 1976	38 060
Francie	1970	Données sociales 1974	38 000
NSR	1971	Mayer, Müller 1976	10 370
USA	1962	Blau, Duncan 1967	39 970
Velká Británie	1972	Goldthorpe, Llewellyn 1977	9 434

z hlediska mobility měřených distancí mezi společenskými třídami a skupinami. První typ komparace, který vyžaduje alespoň přibližnou srovnatelnost kategorizací, musíme provést pouze podle společenských skupin dělníků, zaměstnanců, zemědělských pracovníků (bez rozlišení vlastnického sektoru) a samostatných mimo zemědělství.

Oproti běžným dvojčlenným nebo trojčlenným schémátům provádíme alespoň minimální obohacení v podobě přiřazení skupiny reprezentující zhruba maloburžoazii a buržoazii. Kategorizace tak sleduje tři dimenze sociálně profesijního členění, tj. rozdíl vlastnického sektoru, rozdíl v povaze práce a rozdíl zemědělských a nezemědělských profesí, které však vzhledem ke kategorizacím dostupných dat i únosnosti počtu sledovaných skupin nejsou promítnuty v plné šíři (první dimenze odlišuje jen samostatné mimo zemědělství, druhá jen námezdně pracující mimo zemědělství, přičemž zemědělství není dále strukturováno). Jde tedy o velmi hrubý přístup, odůvodněný tím, že s podrobnější kategorizací bychom do výsledků vnesli více nejistoty, než kolik jí plyne z takto jednoduchého členění. Teprve při druhém typu komparace, kde srovnatelnost kategorií již není nutnou podmínkou, uvedeme sociální členění sledovaných souborů v původní strukturu použité autory jednotlivých výzkumů.

Dříve než se budeme zabývat rozdíly, které ze shromážděných dat vyplývají, musíme upozornit na jednu důležitou skutečnost. Na rozdíl od kapitalistických zemí, v nichž mobilitní přesuny ve vlastnickém postavení jsou poměrně malé (týkají se zejména proletarizace městské maloburžoazie a samostatných rolníků), došlo v nedávné minulosti socialistických zemí k rozsáhlým pohybům tohoto typu, které uvedený způsob zpracování dat nezachycuje — jde o přeměnu postavení zemědělců ze soukromých rolníků a zemědělských dělníků v družstevní rolníky a přesuny spojené s likvidací nebo redukcí městské maloburžoazie. Ve skutečnosti byl tedy rozsah mobilitních přesunů i na jejich základní úrovni v socialistických zemích *daleko vyšší*, než plyne z uvedených dat. Jsme si vědomi toho, že komparativní kompromis nejen redukuje skutečný rozsah mobility, ale také jej zkresluje v neprospěch socialistických zemí, kde změna vlastnického sektoru byla — dříve či později — spojena se řadou důsledků pro sociálně profesionální postavení.(8)

Ptejme se nyní, jaké závěry můžeme vytěžit z mobilitních dat zpracovaných na této úrovni, tj. jako porovnání mezigeneračních přechodů mezi společenskými skupinami dělníků, zaměstnanců a samostatných. Již zběžný pohled na data v tabulce 1 ukazuje, že socialistické země se vyznačují *mnohem vyšším objemem mobility* než kapitalistické země západní Evropy — podíl těch, jejichž sociální příslušnost se v mezigeneračním srovnání změnila, se v socialistických zemích s jedinou výjimkou pohybuje okolo 58 %. Tuto výjimku tvoří Polsko, kde je mobilita výrazně nižší než v ostatních sledovaných socialistických zemích, a to především z důvodů vysoké mezigenerační stability v zemědělství. Uchování převažujícího malovýrobního charakteru v tomto sektoru vedlo k tomu, že mobilitní odliv rolnických synů byl v Polsku mnohem nižší — jestliže v Bulharsku zůstalo rolníky 35 % dotázaných ze zemědělských rodin, v Československu 28 %, v Maďarsku 40 %, pak v Polsku to bylo 45 %. Přitom na rozdíl od Maďarska, které se v tomto směru nejvíce blíží charakteru mo-

(8) V žádném z dosavadních mobilních šetření, a to ani v socialistických zemích, není důsledně rozlišována příslušnost k vlastnickému sektoru. U některých zemí je však možné porovnat přesuny mezi a) postavením

námezdního pracovníka či pracovníka státního socialistického sektoru, b) postavením družstevníka a c) samotného výrobce. Tyto mobilitní pohyby se např. v Bulharsku týkaly 70 % šetřených osob.

Tabulka 1. *Mobilitní charakteristiky v některých socialistických a kapitalistických zemích (v %)*

Země	Podíl mobilních osob	Z toho mobilita			
		strukturní	čistá	v hlavním směru	ostatní
BLR	59,3	79,3	20,7	90,1	9,9
ČSSR	58,0	54,8	45,2	85,5	14,5
MLR	57,7	67,1	32,9	88,6	11,4
PLR	46,9	62,9	37,1	85,7	14,3
Francie	46,4	50,6	49,4	79,8	20,2
NSR	43,1	31,8	68,2	74,7	25,3
USA	51,9	41,6	58,4	78,7	21,3

Prameny: viz pozn. 7.

bility v Polsku, zde nižší odliv ze zemědělství nebyl vyrovnán přesuny mezi ostatními skupinami.

Nejde však jen o rozsah přesunů, ale také o jejich souvislost se společenským vývojem. Propočty „strukturní“ a „čistě“ mobility a směru mobilitních pohybů(9) nasvědčují tomu, že v socialistických zemích byly sociální přesuny daleko více spjaty s pronikavou dynamikou v základních dimenzích sociální struktury. Ve všech těchto zemích převažuje strukturní mobilita nad čistou, zatímco ve všech kapitalistických zemích je tomu naopak.(10) Jestliže v socialismu je tedy mobilita *nezvratným procesem odrážejícím, dotvrzujícím a modifikujícím změny v sociální a ekonomické struktuře* v kapitalismu jde v převážné míře o *aspekt „prosté reprodukce“ existujícího sociálního složení*. To se ukazuje jak v podstatně nižším podílu strukturně podmíněných přechodů, tak v nižším zastoupení pohybů v hlavním směru, tj. od samostatné práce k práci v socialistickém sektoru, od zemědělských profesí k nezemědělským a od manuálních profesí k nemanuálním.

Další rozdíly se objevují, když sledujeme mobilitní pohyby ne v jejich celku, ale podle základních kategorií, byť vymezených daným „komparativním kompromisem“. Jak ukazují data uvedená v tabulce 2, celkově vyšší objem mobility v socialistických zemích se projevuje u nezemědělských kategorií, a to s diferencovanějším dopadem na společenské skupiny dělníků a zaměstnanců. Zatímco v kapitalistických zemích jsou míry mezigenerační stability u dělníků a zaměstnanců vcelku podobné, nebo se zaměstnanci dokonce vyznačují vyšším podílem stabilních osob, je pro socialistické země charakteristická právě vysoce heterogenní rekrutace zaměstnanců. Podíl těch, kdo do těchto kategorií vstoupili z ostatních skupin, se pohybuje mezi 75 a 82 %, což znamená obrovskou mezigenerační obměnu duševních pracovníků. Podobně ovšem i obměna dělnických kategorií je vysoká, a to v daleko vyšší míře na základě rekrutace ze skupiny zemědělců; naproti tomu naopak v kapitalistických zemích

(9) Strukturní mobilita je ta část přesunů, která je nezbytná pro naplnění nového sociálně profesionálního složení; její komplementární částí je tzv. čistá mobilita či cirkulace, v níž každý pohyb v jednom směru je kompenzován pohybem v opačném směru.

(10) Toto tvrzení se opírá o data i za další kapitalistické země (Itálie, skandinávské země, V. Británie, Austrálie, Japonsko a další), které do našeho srovnání nezahrnujeme pro nižší kvalitu mobilitních šetření (malé soubory, větší stáří dat, nevhodné kategorizace).

Tabulka 2. Společenské skupiny v některých socialistických a kapitalistických zemích podle sociálního původu (v %)*

Země	Dělníci				Zaměstnanci				Zemědělci
	D	Z	R	S	D	Z	R	S	R
BLR	24,9	4,5	62,9	5,5	24,0	17,8	47,8	5,5	92,6
ČSSR	46,7	8,4	36,2	8,7	43,1	22,6	23,2	11,1	77,0
MLR	31,0	2,9	51,5	9,0	36,7	21,2	28,5	13,6	81,8
PLR	47,2	6,1	39,3	2,7	36,3	25,1	30,4	4,0	89,6
Francie	54,3	4,0	29,4	12,3	43,6	28,2	9,4	18,8	91,2
NSR	70,1	7,8	14,0	8,1	48,9	30,2	6,4	14,4	91,1
USA	59,9	5,6	29,7	4,8	48,6	23,5	14,0	14,0	82,2
V. Británie	72,2	11,0	9,9	6,9	48,5	37,0	4,2	10,3	.

Prameny: viz pozn. 7.

*) Použité symboly označují původ ze společenských skupin dělníků (D), zaměstnanců (Z), zemědělců (R) a samostatných (S).

dělnické kategorie rostou i na základě vysokých přechodů ze skupiny zaměstnanců, tj. v podstatě na základě proletarizace „středních vrstev“.

Všechny tyto skutečnosti, které jsou patrné z tabulky 2 a které komentujeme jen velmi zběžně, svědčí jak o mnohem rychlejší dynamice sociálních procesů v socialistických zemích, tak o *zvládnutostech formování hlavních společenských skupin*. Dělnická třída zde roste rychleji, přijímá do svých řad mnohem více pracovníků pocházejících z rodin zemědělských dělníků a rolníků a naopak značně méně osob z rodin nemanuálních pracovníků; to mj. znamená, že proces jejího formování je daleko výrazněji spjat s přeměnami společnosti. V kapitalistické společnosti naproti tomu data svědčí o značné rigiditě sociální struktury, kde jeden směr mobilitních přechodů musí být z velké části vyvážen opačným. Největší rozdíl se pak týká kategorií zaměstnanců, které v sobě jako podstatnou složku zahrnují inteligenci. Pokud bychom přijali relativní údaje jako aproximaci jejího složení, pak zjišťujeme, že inteligence v socialistických zemích je v naprosto převažující míře dělnického a rolnického původu, zatímco v kapitalistických zemích zcela převažuje její mezigenerační rekrutace.

Zřejmá nadřazenost socialistických zemí v mobilitních objemech by ze strany buržoazní sociologie mohla být zpochybněna poukazem na to, že jde o přechodný jev období pronikavých společenských přeměn, po němž nastupují období stabilizace, v nichž se úroveň i charakteristiky mobility budou vyrovnávat na úroveň kapitalistických zemí. Takové zpochybnění zde pouze antici-pujeme, protože — jak je patrné z první části — dosavadní komparace mobility se omezily pouze na porovnání časově velmi odlišných dat z různých zemí, aniž by byla věnována pozornost rozdílům společenských systémů. Ani v jediné kapitalistické společnosti pak nebyla zatím empiricky sledována historická dynamika mobilitních procesů — tento problém je zatím řešen spíše formou různých simulací, přičemž v poslední době převažuje názor, že čistá mobilita je stabilní a pouze strukturní změny vnášejí určitý pohyb do mobilitních procesů.(11)

Ani ze socialistických zemí nemáme mobilitní data z různých období. Výjimkou je Maďarsko, kde byla mobilita sledována v předválečném a pováleč-

Tabulka 3. Sociální mobilita v Maďarsku v letech 1938—1973 (v %)

Charakteristika	1938	1949	1963	1973
Podíl mobilních	28,1	33,2	43,6	49,6
Z toho mobilita:				
strukturní	57,7	53,0	62,2	56,5
v hlavním směru	83,3	83,1	89,1	86,9
Podíl seberekrutace v kategoriích				
manuálních	55,1	52,3	44,4	45,8
nemanuálních	38,5	29,8	23,2	21,2
zemědělců	93,1	90,9	90,8	81,8

Prameny: Andorka 1969, 1976.

ném censu a kde byla navíc provedena již dvě výběrová šetření s tímto zaměřením. Získáváme tak v tomto případě velmi zajímavou časovou řadu mobilitních charakteristik za 35 let, v nichž *úroveň mobility trvale roste*. Údaje uvedené v tabulce 3(12) velmi jasně odpovídají na otázku, zda vyšší mobilita je pouze přechodným výkyvem, nebo zda je stabilní charakteristikou dynamiky sociální struktury ve všech etapách socialistického vývoje. Spolu s jejím růstem se trvale snižuje míra seberekrutace všech společenských skupin, včetně zemědělců. V socialistickém vývoji se ovšem mění relace mezi zdroji a směry mobilitních pohybů, tj. růst mobility ve stále větší míře pramení z obměny v rámci dané sociálně profesijní struktury a v malé míře se snižuje i podíl mobility realizované v hlavním směru sociálních přesunů. Je škoda, že maďarská data jsou zatím unikátní, že nemůžeme porovnat vývoj v této společnosti s mobilitními procesy v dalších socialistických zemích. Domníváme se však, že vzhledem k velké podobnosti mobilitních procesů zjištěné v statistickém průřezu můžeme závěr o trvale vysoké či dokonce rostoucí míře mobility v socialistickém vývoji přijmout jako obecněji platný.

4. Mobilitní indikace sociálních distancí

Důležitým přínosem analýzy mobilitních procesů, pokud je koncipována na marxistickém základě, může být postižení objektivních sociálních bariér existujících mezi různými třídami a skupinami na základě působení sociálně ekonomických zákonitostí. Pokus o využití mobilitních údajů byl v tomto směru podniknut již v šedesátých letech v rámci americké stratifikačně orientované sociologie (Blau, Duncan 1967), námět však zůstal nevyužit, zejména pokud jde o mezinárodní komparativní výzkum. Blauova a Duncanova analýza ukázala, že společenské třídy a skupiny se v americké společnosti vyznačují výrazným podílem seberekrutace, přičemž přesuny mezi sociálně profesijními

(11) K určitému osvětlení vývoje mobility v kapitalistických zemích mohou přispět výzkumy „druhé generace“, které proběhly na počátku sedmdesátých let ve Velké Británii, v USA, v Japonsku, ve skandinávských a dalších zemích. Tyto výzkumy jsou zpravidla záměrně koncipovány komparativně vůči předchozím šetřením v jednotlivých zemích. Jejich výsledky nemáme zatím k dispozici.

(12) Na rozdíl od údajů za MLR v tabulkách 1 a 2 jsou propočty uvedené v tabulce 3 založeny na trojčlenných maticích, tj. s odlišením všech manuálních (námezdních a samostatně činných), nemanuálních a zemědělských pracovníků. Proto jsou mobilitní hodnoty sníženy o přechody z kategorie samostatných, která nebyla ve všech srovnávaných šetřeních komparabilní.

skupinami se odehrávají do značné míry pouze v rámci tříd. Základní poznatek byl shrnut v tezi, že „vzorce sociální mobility odhalují existenci dvou linií rozdělujících americkou profesionální strukturu do tří tříd — na bílé límečky, modré límečky a farmáře... Konvenční dělení sociální struktury na střední, dělnickou a rolnickou třídu je reflektováno i v pohybu lidí mezi profesemi“ (Blau, Duncan 1967: 78—79). I když interpretace výsledků nijak nepřekročila rámec stratifikačních teorií, plyne z ní, že některé teze traktované buržoazními teoretiky sociální struktury (například teze o volném pohybu individuí v kontinuální gradaci statusového kontinua, platná údajně pro všechny soudobé industriální a postindustriální společnosti), neplatí ani pro americkou společnost, pokládanou tradičně za zemi s nejvyšší sociální mobilitou.

Položme si nyní otázku, v čem spočívá podstata rozdílů v mobilitních procesech, zda ve sledu „stadií průmyslového růstu“ nebo v kvalitativní odlišnosti společenských systémů. Nedostatek srovnatelných údajů tvoří i v tomto případě určitou bariéru pro ověření obecně koncipovaných hypotéz. Nicméně pro určité přiblížení můžeme vyjít z porovnání údajů o mezigenerační mobilitě v šesti zemích, které jsme sledovali v předchozí části.(13) V tomto případě je však zpracování založeno na detailním členění, umožňujícím odlišit různé skupiny dělnických a zaměstnaneckých profesí podle kvalifikace i skupiny soukromých vlastníků výrobních prostředků.

Také v naší analýze aplikujeme princip vícerozměrného škálování. Na rozdíl od Blaua a Duncana však používáme odlišné techniky, založené na rozkladu veličiny χ^2 na její kánonické komponenty (14). Takto získané charakteristické vektory lze chápat jako model hypotetického prostoru mobilitních přesunů a jejich složky pak interpretovat jako skóre lokalizující sociální skupiny do modelového prostoru sociálních pohybů. Blízkost sociálních skupin v mobilitním modelu je tím větší, čím větší je počet vzájemných pohybů mezi nimi a čím podobnější je struktura jejich mobilitních přesunů.

Z porovnání výsledků z různých zemí vyplývá, že lokalizace základních sociálně profesionálních skupin v mobilitním modelu vykazuje sice některé shodné rysy, že však „národní profily“ se především vyznačují řadou významných rozdílů, v nichž se projevují odlišnosti dané sociálně ekonomickou formací i stupněm překonání (v případě socialistických zemí) staré třídní struktury kapitalistické společnosti. Výsledky za jednotlivé země se liší jak počtem relevantních dimenzí oddělujících jednotlivé skupiny z hlediska sociální a profesionální mobility, tak rozpětím sociálních distancí(15) a přirozeně i lokalizační jednotlivých sociálně profesionálních skupin v prostoru mobilitních pře-

(13) Pro analýzu byla použita stejná šetření jako v předchozí části (viz pozn. 7) s výjimkou Francie, kde byla aplikována lépe kategorizovaná data za rok 1964 [Bertaux 1973].

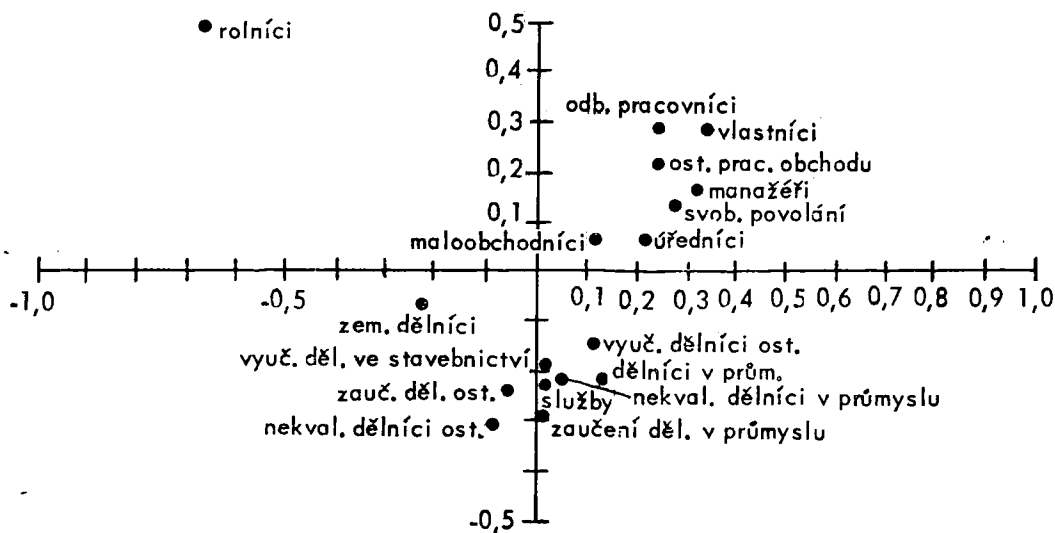
(14) Charakteristická čísla a vektory získáme běžnými metodami z matice $N \times N$, kde matice N je pomocnou maticí odvozenou z normální kontingenční tabulky vydělením jednotlivých polí tabulky výrazem $\sqrt{(n_{ij} \cdot n_{.j})}$. Složky vlastních vektorů jsou standardizovány tak, aby součet jejich kvadrátů byl roven vlastnímu číslu, popřípadě jedné. Složky vlastních vektorů slouží jako podklad pro přiřazení číselných skóre jednotlivým sociálně profesionálním skupinám (zvláště pro otce, zvláště pro syny), které zaručují výpočet lineárního korelačního koeficientu rovnajícího se odmocnině z vlastního Stuart 1967], [Lauber, Linhart 1978].

čísla odpovídajícímu danému vlastnímu vektoru. Při grafické prezentaci výsledků vynášíme do grafů hodnoty jednotlivých složek vektorů. Podrobněji viz [Lancaster 1957], [Kendall,

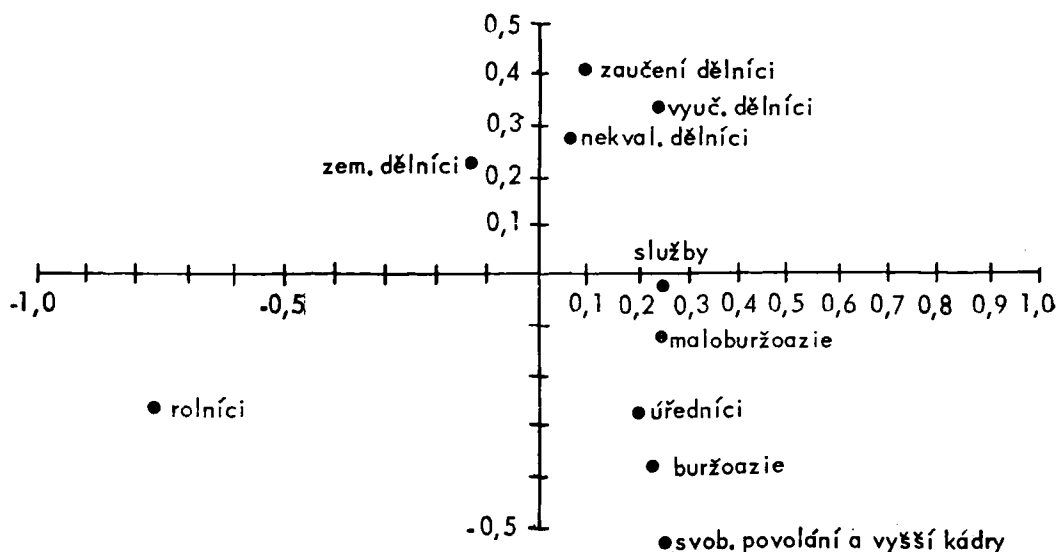
(15) Rozpětí sociálních distancí charakterizujeme pomocí hodnoty korelačního koeficientu. Tato úvaha odpovídá běžné představě, že čím vyšší je korelace mezi povoláním otce a syna, tím jsou jednotlivé sociálně profesionální skupiny uzavřenější a cirkulace mezi nimi je omezenější. Obtížnost a mimořádnost přesunů je pak přímo úměrná rozdílům mezi hodnotami složek vlastních vektorů. Protože vlastní vektory jsou na sobě nezávislé, lze vzdálenost mezi skupinami určit vzorcem

$$e = \sqrt{\sum (x_i - y_i)^2}.$$

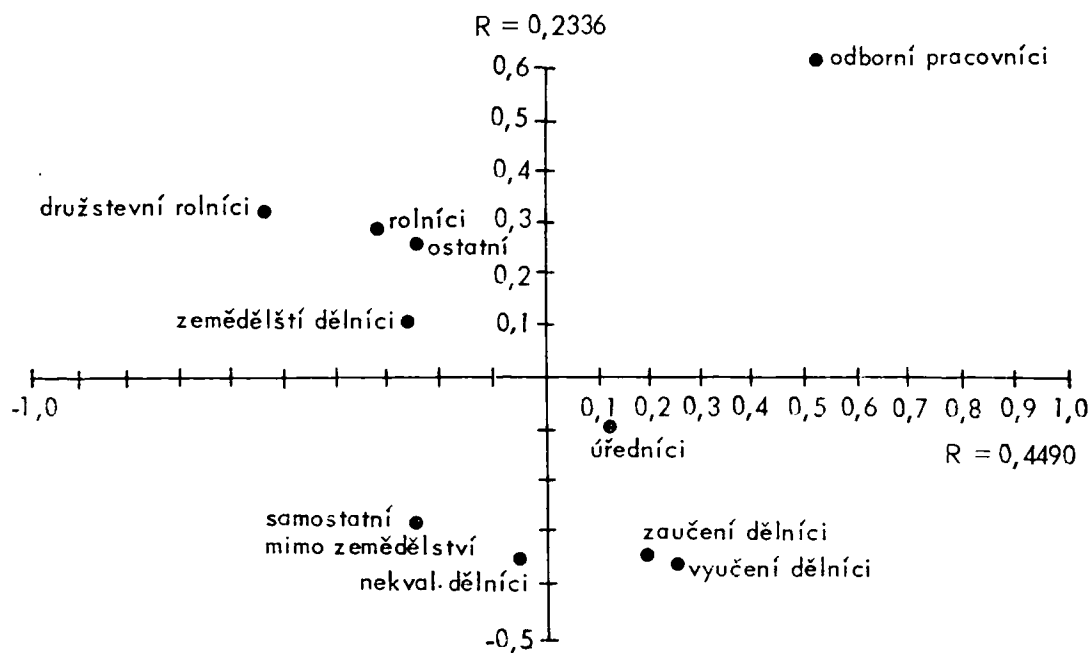
Graf 1. Vzdálenost socioprofesionálních skupin z hlediska intergenerační mobility v USA

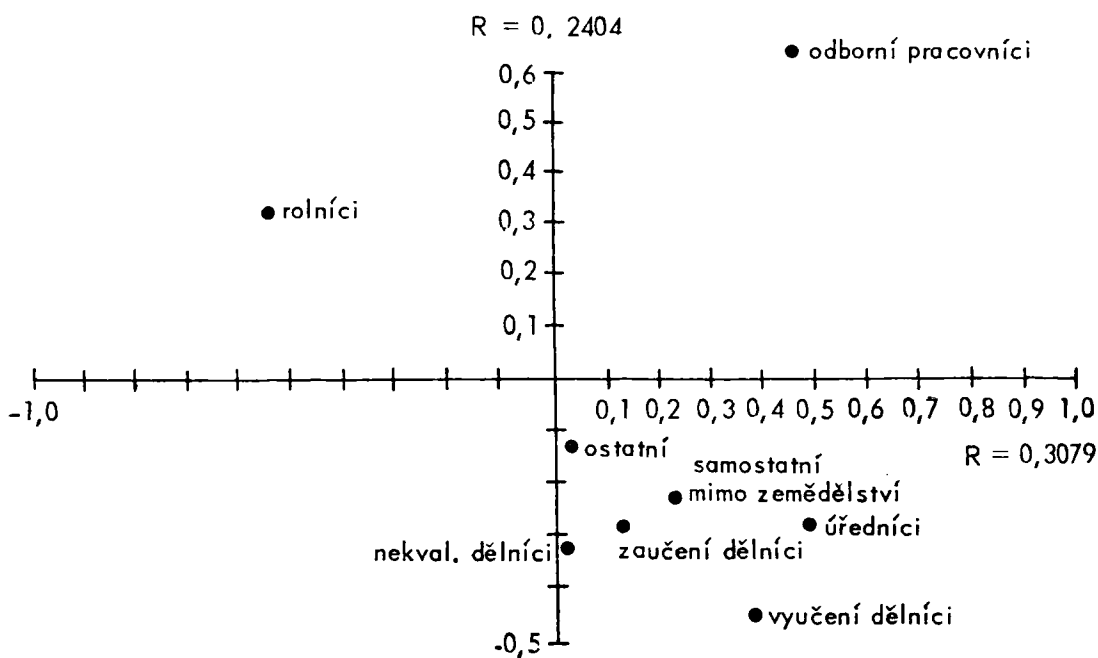
Graf 2. Vzdálenost socioprofesionálních skupin z hlediska intergenerační mobility ve Francii

Graf 3. Vzdálenost socioprofesionálních skupin z hlediska intergenerační mobility v Československu

Graf 4. Vzdálenost socioprofesionálních skupin z hlediska intergenerační mobility v Maďarsku

*Tabulka 4. Kánonická analýza intergenerační mobility.
Polsko 1972*

Sociálně profesijní skupina	Hodnoty kánonické komponenty	
	I	II
Vedoucí administrativní pracovníci	0,1414	0,2153
Úředníci	0,2600	0,4199
Vedoucí techničtí pracovníci	0,0861	0,0778
Ostatní techničtí pracovníci	0,1281	0,2743
Mistři	0,1537	0,1798
Odborníci v netechnických profesích	0,1960	0,5615
Průmysloví dělníci	0,4477	-0,3265
Stavební dělníci	0,1418	0,2745
Pomocní dělníci	0,0878	-0,1813
Doprava a spoje	0,2309	-0,0048
Obchod a služby	0,1563	-0,1122
Personál služeb	0,0539	-0,0625
Nepevná zaměstnání	0,1691	0,0050
Zemědělníci odborníci	0,0764	0,0977
Zemědělníci dělníci	-0,0174	-0,2542
Samostatní zemědělci	0,1246	0,0835
Soukromí zemědělci	-0,6716	0,1540
Ostatní pracovníci	0,1251	-0,1104
Korelační koeficient	0,4970	0,2727

Pramen: Zagórski 1976.

sunů. Tyto rozdíly mají pochopitelně svůj význam i pro obsahovou identifikaci jednotlivých dimenzí.

Všimněme si nejprve rozdílů, jimiž se navzájem odlišují jednotlivé *kapitalistické země*. Tato analýza nám poskytne zároveň nezbytný odrazový můstek pro analýzu změn, které vnesla do mobilizačních procesů socialistická výstavba v ČSSR, Maďarsku a Polsku.

Vyjdeme-li z výsledků znázorněných v grafech 1 a 2 a v tabulce 5, pozorujeme značnou shodu v uspořádání základních sociálně profesijních skupin z hlediska sociální mobility. *První dimenze* člení tyto skupiny především podle nároků na kvalifikaci, tj. škála od nekvalifikovaných dělníků a zemědělců ke kvalifikovaným dělníkům a náročným duševním profesím, a to se zřetelům k dichotomii zemědělského a nezemědělského typu práce. Separace zemědělců je nejvýraznější ve Francii, zatímco v NSR i v USA se zemědělcům blíží některé skupiny nekvalifikovaných dělníků. *Druhá dimenze* rozlišuje především dělnické a zaměstnanecké profese a škáluje nezemědělskou populaci ve směru od „samostatných“ a příslušníků vysoce kvalifikovaných duševních profesí k rutinním zaměstnaneckým a dělnickým profesím.

V obou těchto dimenzích je přitom zřejmá sociální blízkost soukromých vlastníků a nemanuálních pracovníků. Tento proces se dotýká i soukromých zemědělců (kteří jsou jinak výrazně separováni od ostatních sociálních skupin), což neplatí o zemědělských dělnících, kteří se naopak více blíží dělnickým profesím. Ukazuje se tak, že ne sama příslušnost k zemědělskému sektoru, ale především *podoba vlastnických vztahů* je zdrojem podstatných divergencí ve strukturaci mobilizačních pohybů. Ostatně výrazná separace zemědělců od ostatních sociálních skupin je dána především stabilizujícím vlivem soukromého

*Tabulka 5. Kánonická analýza intergenerační mobility.
NSR 1971*

Sociálně profesijní skupina	Hodnoty kánonické komponenty			
	I	II	III	IV
Vysocí úředníci	—0,1856	—0,1871	—0,0674	—0,1825
Vedoucí zřízení	—0,2238	—0,1263	—0,2554	—0,4336
Vyšší úředníci	—0,2667	—0,2359	—0,2875	—0,1824
Vyšší zřízení	—0,2389	—0,1798	—0,1304	—0,0762
Střední úřednické kádry	—0,1841	—0,0443	—0,2256	0,0796
Střední kádry zřízenů	—0,2160	—0,0962	—0,1727	0,0725
Nižší úředníci	—0,0506	0,0767	—0,0958	0,0556
Nižší zřízení	—0,0926	0,0266	—0,0747	0,0881
Nekvalifikovaní dělníci	0,2336	0,3415	0,0951	—0,0568
Zaučení dělníci	0,0803	0,3425	0,0082	—0,0768
Vyučení dělníci	—0,0391	0,3832	—0,0218	0,1445
Dělnická aristokracie	—0,1182	0,0326	—0,0401	0,0934
Samostatní s méně než 10 zaměst.	—0,2670	0,1579	0,3648	0,4995
Samostatní s více než 10 zaměst.	—0,2077	—0,2457	0,7666	—0,3393
Ročníci	0,7104	—0,5682	—0,0563	0,0835
Korelační koeficient	0,5611	0,4551	0,2867	0,2432

Pramen: Mayer, Müller 1976.

vlastnictví, tj. mechanismem dědictví a držby rodinného hospodářství, v němž prostor pro mobilitu se otevírá výrazněji až druhorozeným synům. Rovněž možnosti zakládání nových zemědělských podniků příslušníky jiných tříd jsou dnes již ve vyspělých kapitalistických zemích vyčerpány a nemohou proto tvořit ekonomický základ mobilních procesů spojujících ostatní sociální skupiny se soukromými zemědělci.

Údaje z NSR, uvedené v tabulce 5 (které jsou velmi podrobně členěny podle kvalifikace a sociální pozice zaměstnanců), a data z USA a Francie dokládají další výrazný typ sociální distance. Sbližování a vzájemná rekrutace soukromých vlastníků a nemanuálních pracovníků probíhá převážně na úrovni nejkvalifikovanějších typů duševní práce, zatímco pracovníci střední a nižší úrovně jsou od této kategorie „odříznuti“, přičemž do určité míry zůstávají separováni i od dělnických profesí. Tento proces je nejmarkantnější zejména v obou evropských kapitalistických zemích. Například v NSR se obdobným profilem sociální mobility jako soukromí vlastníci vyznačují pouze vysocí a vyšší úředníci a zřízení, zatímco střední a nižší zaměstnanecké kategorie tvoří z hlediska mobility samostatnou skupinu, které se z dělnických profesí přibližuje pouze tzv. dělnická aristokracie, tedy příslušníci vysoce kvalifikovaných a specializovaných profesí, předáci apod. Francouzské údaje dokládají, že mobilní profil vysoce kvalifikovaných nemanuálních profesí je nejbližší buržoazii, zatímco úředníci a střední kádry jsou zaměřením své mobility podobní jak buržoazii, tak maloburžoazii.

V tomto typu analýzy poskytují data všech tří zemí zhruba shodný obraz, který se liší pouze detaily v lokalizaci jednotlivých sociálně profesijních skupin a vahou těchto dimenzí v rozložení mobilních pohybů. Obě evropské země se odlišují od USA poněkud vyšší korelací mezi povoláním otce a syna. Především je však pro ně charakteristická skutečnost, že v těchto zemích jsou

sociální bariéry modifikující sociální mobilitu daleko složitější, než aby je bylo možno postihnout ve dvoudimenzionálním modelu. Další zjištěné dimenze nejsou přitom nijak okrajové.

Třetí dimenze sociální separace zahrnuje ve Francii i v NSR protiklad (a tedy výraznou sociální bariéru) mezi vlastníky nezemědělských výrobních prostředků a ostatními skupinami pracujících. Jestliže druhá dimenze vyjadřuje především proces sblížování špičkových nemanuálních profesí a buržoazie na straně jedné a proces uzavírání dělnické třídy do kruhu seberekrutace na straně druhé, pak třetí dimenze odráží proces seberekrutace třídy vlastníků, zvýrazňující jejich sociální výlučnost. Zbývající dimenze jsou již poměrně specifické. V údajích z Francie se projevuje sociální uzavřenost zemědělských dělníků, v údajích z NSR se navíc projevují rozdíly mezi malými a velkými podnikateli z hlediska podílu seberekrutace a alternativních mobilitních drah: zatímco maloburžoazie se zčásti orientuje na dělnické profese, jsou u velkoburžoazie náhradním typem kariéry převážně kvalifikována nemanuální povolání. Tyto odlišnosti se však prosazují až sekundárně, na pozadí procesů pro-pojujících obě skupiny vlastníků.

V údajích za *socialistické země* se výrazně projevuje trend překonávání a rozvolňování mezitřídních a vnitrotřídních rozdílů, bariér a distancí. Hodnoty korelačních koeficientů udávajících vazbu mezi sociálně profesionální skupinou otce a syna nedosahují ani v jedné z komparovaných socialistických zemí úrovně dosažené ve Francii a NSR, přičemž jsou nižší než v USA nebo stejné. Rovněž dvoudimenzionální model mobilitních přesunů je ve všech třech zemích zcela postačující, v některých případech je dokonce druhá dimenze téměř nadbytečná.

Některé vazby mezi společenskými skupinami mají dnes již jen historický význam. Například určitá blízkost duševních profesí a samostatných mimo zemědělství patrná v Československu a v Maďarsku, byť v podstatně menší míře než v kapitalistických zemích, a naznačující vzájemné přelévání a obdobnou rekrutaci, je dnes v podstatě jen historickým typem mobility, přežívajícím v charakteristikách starších a středních generací. Archaickým typem mobility je i relativní blízkost samostatných rolníků (zachycená jen v československých datech) k ostatním skupinám.

K výrazným změnám došlo v lokalizaci *zemědělské populace*, kde především odlišnosti mezi samostatnými a družstevními rolníky svědčí o tom, že společenské proměny velmi výrazně ovlivnily strukturaci sociální mobility. Ve všech kapitalistických zemích jsou to právě samostatní rolníci, kteří jsou nejvíce separováni od ostatních skupin. Údaje z ČSSR naznačují, že v procesu kolektivizace došlo k závažné změně: část zemědělců přešla do jiných odvětví národního hospodářství, část se přeměnila v družstevní rolníky či zemědělské dělníky a jen malá část si uchovala původní sociálně třídní postavení. Množství mobilitních přechodů mezi soukromými rolníky a ostatními skupinami se zvětšilo, což se promítlo i do celkového zmenšení distance mezi nimi a ostatní populací. U družstevních rolníků je situace poněkud složitější, neboť proces združstevňování vyústil v konstituování nové společenské třídy — družstevního rolnictva — logicky provázené zvýšeným úsilím o stabilizaci i z hlediska intergenerační mobility. Proto i když celková distance družstevních rolníků od ostatních skupin je menší než v kapitalistických zemích nebo Polsku (kde združstevňování dosud neproběhlo), je dosud poněkud větší než u soukromých zemědělců.

Výrazné odlišnosti mezi sledovanými kapitalistickými a socialistickými zeměmi jsou i v lokalizaci *zaměstnaneckých kategorií*. V socialistických zemích

došlo především k jednoznačnému zpřetrhávání vazby mezi inteligencí a vykořisťovatelskými skupinami. Na rozdíl od kapitalistických zemí, kde jde vždy o oboustranné procesy reprodukcí dané sociální skupiny (16), dochází v průběhu výstavby socialismu k odstranění vykořisťovatelských tříd, a proto jejich pozice v mobilním prostoru naznačuje pouze převládající směry jejich anihilace v nové sociální struktuře socialistické společnosti. Údaje z Československa, z Polska i z Maďarska dokládají, že městská buržoazie a maloburžoazie přecházela především do dělnických profesí, popřípadě do některých, převážně rutinních, duševních profesí. Úzká vazba buržoazie a maloburžoazie na nejkvalifikovanější duševní profese je v sledovaných socialistických zemích zcela potlačena a jak již bylo zdůrazněno, má jen historický charakter.

Pokud jde o *sblížení manuálních a nemanuálních typů práce*, došlo sice k určitému oslabení vzájemných distancí, především mezi kvalifikovanými dělnickými profesemi a úřednictvem, špičkové duševní profese si však přesto — zejména díky vyšší míře seberekrutace — uchovaly určitou míru separace. Jak ukazují polská data v tabulce 4, tato distance je však typická jen pro některé skupiny inteligence, především odborníky v netechnických profesích a pro úředníky. Naproti tomu technická inteligence a vedoucí administrativní pracovníci se z hlediska svých mobilních profilů příliš neliší od zaměstnanců ve službách a v některých dělnických profesích. Přitom je zajímavé, že u vedoucích pracovníků je výlučnost mobilních profilů často menší než u řadových pracovníků. Pro intenzitu tohoto procesu sblížování je podstatný především dosažený stupeň vývoje socialistické společnosti. O tom svědčí konfrontace údajů z obou maďarských výzkumů. Jestliže data za rok 1963 naznačují ještě poměrně značnou distanci mezi úředníky a kvalifikovanými dělníky, údaje za rok 1973 ukazují již výrazné snížení závislosti mezi povoláním otce a syna a sblížení dělnických a úřednických profesí na úroveň dokumentovanou československými daty. Dnes to jsou jen vysoce kvalifikované duševní profese, které si díky vyšší seberekrutaci uchovávají větší sociální distanci od dělnických profesí.

Provedené analýzy dokládají *podstatnou odlišnost mobilních procesů v socialistických a kapitalistických zemích*. V průběhu socialistického vývoje jsou překonávány sociální distance a struktura mobilních přesunů se výrazně zjednodušuje. Některé typy pohybů jsou již jen reliktem dřívějších sociálních procesů, spjatých buď s kapitalistickou společností, nebo s přechodnými procesy socialistické výstavby (kolektivizace). Prolamují se bariéry charakteristické pro kapitalistickou společnost a spolu s eliminací některých tříd a skupin dochází i k podlomení jejich sociálního zázemí. S postupující generační obměnou, která v socialistických zemích zahrnuje důsledky rozsáhlých změn ve školské a kádrové politice, se bude rozvíjet *nový typ struktury sociální mobility*, opírající se o jiné momenty v dělbě práce a vlastnických vztazích než dosud. Může jít například o posilování seberekreprodukčních tendencí v jádru dělnické třídy, tak jak o tom hovoří některé sovětské práce (Rutkevič, Filippov

(16) Tento závěr, vyplývající již z předchozí části, je podepřen i výsledky speciálních postupů. Analýza tzv. limitních rozložení matice odlivu ukázala, že pokud by byl zachován existující trend v odlivech a přílivech do jednotlivých sociálně profesionálních skupin, pak by se počet samostatných a vlastníků, například v USA, Francii, NSR, příliš nezměnil.

Proporce jednotlivých sociálně profesionálních skupin se tedy v kapitalistických zemích v důsledku sociální mobility příliš nemění. V socialistických zemích naopak zaručují existující trendy v sociální mobilitě anihilaci těchto skupin, s výjimkou soukromého sektoru v zemědělství v Polsku, kde dochází pouze k výrazné redukci.

1976]), obracející pozornost na význam této skutečnosti z hlediska upevňování tradic dělnické třídy v závodech i v širší veřejnosti. Delší dobu bude zřejmě působit i faktor omezené cirkulace mezi státním a družstevním sektorem v zemědělství i mimo něj. Z tohoto důvodu by bylo důležité sledovat procesy intergenerační mobility ve věkovém průřezu, dosavadní výzkumy však tuto možnost zatím neposkytují.

Závěr

Naznačili jsme některé možnosti interpretace mobilitních dat a jejich význam pro pochopení změn v sociální struktuře při přechodu od kapitalismu k socialismu. Na rozdíl od tvrzení buržoazní sociologie se ukazuje, že změny ve vztazích jsou *prvořadým faktorem* ovlivňujícím charakteristiky sociální mobility. Zatímco v rozvoji kapitalistické společnosti je sociální mobilita v podstatě uzavřena do kruhu sebereprodukce sociálních tříd a skupin, aniž nějak podstatněji přispívá ke změně společenských struktur, socialistická revoluce a proces výstavby socialistické společnosti mění jak kvantitativní charakteristiky mobility, tak její sociální obsah, vytváří zdroje prolomení sociálních bariér i prostor pro novou sociální strukturu.

Na základě uvedených dat můžeme říci, že dominantu rozdílů v objemech a sociální diferenciaci mobilitních procesů představuje jejich začlenění do rámce buď socialistické, nebo kapitalistické společnosti, buď do kontextu pronikavých společenských přeměn a další postupné sociální homogenizace, nebo do kontextu stability a prohlubování sociálně třídních diferencí. To ovšem neznamená, že bychom měli podstatu rozdílů považovat za jejich úhrn, že bychom měli ignorovat další specifika, jež se týkají jednotlivých socialistických a kapitalistických zemí. Právě z tohoto hlediska by bylo zajímavé *podrobněji analyzovat* mobilitní data, s jejich pomocí a v konfrontaci s dalšími údaji hlouběji nahlédnout do specifiky sociálních procesů. To je důležité zejména pro socialistické země, kde v souvislosti s integračními procesy se otevírá náročný a složitý úkol komparace v oblasti sociální struktury. Z toho plyne i nutnost koncipovat zde další mobilitní šetření na srovnatelné bázi, s bohatším informačním obsahem, zpracovaná na základě náročnější metodologie. Možnosti sekundární analýzy souhrnných mobilitních tabulek, které jsme v tomto článku využili, jsou přes svoji zajímavost přece jen velmi omezené jak z hlediska uplatnění teoretických požadavků, tak z hlediska poznávacího přínosu.

Literatura

- Andorka, R.: *Mobilité sociale, développement économique et transformations socio-professionnelles de la population active en Hongrie*. Revue française de sociologie 1972, supplément.
- Andorka, R. — Kulcsár, R.: *A KSH 1973. Évi társadalmi mobilitás vizsgálatának első eredményei*. Szociológia 1976, č. 2.
- Atanasov, A. — Maškiach, A.: *Promeni v socialnata prinadležnost na zaetite lica v Bolgarii*. Sofia, Naučnoisledovatelski institut po statistika 1971.
- Bertaux, D.: *Nouvelles perspectives sur la mobilité sociale en France*. Transactions of the Seventh World Congress of Sociology, IV. Sofia, International Sociological Association 1973.
- Blau, P. — Duncan, O. D.: *The American Occupational Structure*. New York, J. Wiley 1967.
- Cazacu, H.: *Mobilitate sociala*. București, Editura Academiei 1974.
- Données sociales 1974. Paris, INSEE 1974.
- Duncan, O. D.: *Methodological Issues in the Analysis of Social Mobility*. In: Smelser, N. J. — Lipset, S. M. eds.: *Social Structure and Mobility in Economic Development*. London, Routledge and Kegan Paul 1966.

- Fox, T. — Miller, S. M.: *Intra-country Variations: Occupational Stratification and Mobility*. In: Bendix, R. — Lipset, S. M. eds.: *Class, Status and Power*. New York, The Free Press 1966.
- Garnier, M. — Hazelrigg, L.: *La mobilité professionnelle en France comparée à celle d'autres pays*. Revue française de sociologie 1974, č. 3.
- Goldthorpe, J. H. — Llewellyn, C.: *Class Mobility in Modern Britain: Three Theses Examined*. Sociology 1977, č. 2.
- Guttman, L.: *A General Nonmetric Technique for Finding the Smallest Euclidean Space for a Configuration of Points*. Psychometrika 1966, č. 5.
- Hazelrigg, L. E.: *Cross-national Comparisons of Father-to-son Occupational Mobility*. In: Lopreato, J. — Lewis, L. S. eds.: *Social Stratification: A Reader*. New York, Harper and Row 1974.
- Hazelrigg, L. E. — Garnier, M. A.: *Occupational Mobility in Industrial Society: A Comparative Analysis of Differential Access to Occupational Rank in Seventeen Countries*. American Sociological Review 1975, č. 3.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální struktura a mobilita: některé teoretické a metodologické problémy*. Sociologický časopis 1975, č. 1.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Některé poznámky k aplikaci mobilitního přístupu v socialistické společnosti*. Sociológia 1975, č. 5.
- Kendall, M. G. — Stuart, A.: *The Advanced Theory of Statistics* Vol. 2. London, Charles Griffin 1961.
- Lancaster, H. O.: *Some Properties of the Bivariate Normal Distribution Considered in the Form of a Contingency Tables*. Biometrika 1957, č. 3.
- Lauman, E. O. — Guttman, L.: *The Relative Associational Contiguity of Occupations in an Urban Setting*. American Sociological Review 1966, č. 4.
- Lauber, J. — Linhart, J.: *Kánonická analýza kontingenčních tabulek*. Sociologický časopis 1978, č. 4.
- Lipset, S. M. — Bendix, R.: *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley, Berkeley University Press 1959.
- Lipset, S. M. — Rogoff, N.: *Class and Opportunity in Europe and the U. S.* In: O'Brien, R. W. — Schrag, C. C. — Martin, W. T. eds.: *Readings in General Sociology*. Boston, Houghton Mifflin 1964.
- Lipset, S. M. — Zetterberg, H. L.: *A Theory of Social Mobility*. In: Bendix, R. — Lipset, S. M. eds.: *Class, Status and Power*. New York, The Free Press 1966.
- Mayer, K. U. — Müller, W.: *Soziale Ungleichheit, Prozesse der Statuszuweisung und Legitimitätsglaube*. In: Hörning, K. H. hrsg.: *Soziale Ungleichheit. Strukturen und Prozesse sozialer Schichtung*. Darmstadt und Neuwied, Luchterhand Verlag 1976.
- Miller, S. M.: *Comparative Social Mobility*. In: Heller, C. S. ed.: *Structured Social Inequality*. New York, Macmillan 1969.
- Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Socialnyje peremeščenija*. Moskva, MysI 1970.
- Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R. red.: *Socialnaja struktura razvitogo socialističeskogo obščestva v SSSR*. Moskva, Nauka 1976.
- Ślomoński, K. — Wesołowski W.: *Struktura i ruchliwość społeczna*. Wrocław, Ossolineum 1973.
- Socialen proichod i promeni v socialnoto položenie na licata, zaeti v narodnoto stanpanstvo na 1 noemvri 1967 g.* Sofia, Centralno statističesko upravlenie 1969.
- Sociální a profesijní mobilita pracujícího obyvatelstva v ČSSR*. Bratislava, Československý výzkumný ústav práce 1972.
- Treiman, D. J.: *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York 1975.
- Zagórski, K.: *Zmiany struktury i ruchliwość społeczno-zawodowa w Polsce*. Warszawa, GUS 1976.
- Zaslavskaja, T. I. — Ryvkina, R. V. red.: *Metodologičeskie problemy sociologičeskogo issledovanija mobilnosti trudovyh resursov*. Novosibirsk 1974.

Резюме

Харват Ф. - Лингарт И. - Вечерник И.: Социальная мобильность в социалистических и капиталистических странах

Как это явствует из сопоставления процессов мобильности в изображении буржуазной социологии, несмотря на развитие методики изучения и накопление данных, основное теоретическое содержание категории социальная мобильность не изменилось. Но между тем, мобильность, если мы ее понимаем как категорию, отражающую индивидуальные сдвиги между социальными классами и группами, между поколениями и внутри поколения, отнюдь не обязательно связано с стратификационным пониманием социальной структуры. В духе марксистского понимания развитие является целесообразным использованием категории мобильности для анализа социального воспроизводства социальных классов и групп и для анализа социального «расстояния» между ними, а тем самым и реального социального пространства, в котором происходят сдвиги, охватываемые понятием мобильности. В обоих случаях такой подход прямо противоположен буржуазному пониманию, которое предполагает, прежде всего, изучение «открытости» общества, а социальное пространство априори определяется как вертикальная шкала социальных позиций.

Сравнение показательных данных о мобильности в четырех социалистических и трех капиталистических странах показывает, что уровень социальной мобильности в социалистических странах выше, чем в капиталистических странах. В то же время в социалистических странах преобладает структурная мобильность над чистой, т. е. при социализме мобильность является необратимым процессом, отражающим и видоизменяющим перемены социально-экономической структуры. Эти процессы отражаются на воспроизводстве всех социальных групп, которые, если сравнивать в разрезе по поколениям, гораздо менее стабильны. Это относится прежде всего к группе работников умственного труда, среди которых до 80% происходят из рабочей и крестьянской среды. Высокий уровень мобильности при этом является не временным явлением, сопутствующим периоду революционных изменений, а (как показано на историческом материале по Венгрии) постоянной характеристикой социалистического развития.

Равным образом и анализ социальных «расстояний» (дистанций) показывает значительное отличие в процессах мобильности в социалистических и капиталистических странах. Для капиталистического общества характерно малое расстояние между буржуазией и работниками умственного труда и отрыв крестьян и сельскохозяйственных рабочих. Общая картина социальных «расстояний» при капитализме сложнее. Новый характер социальной мобильности в социалистическом обществе выражается и в значительно меньших «расстояниях» между сельскохозяйственными и несельскохозяйственными категориями населения, а в особенности, между работниками физического и умственного труда. Картина социальных сдвигов отражает в то же время и некоторые исторически уже преодоленные передвижения. При смене поколений будет постепенно все более преобладать новый тип социального структурирования, который будет способствовать дальнейшему уменьшению социальных дистанций.

Summary

Charvát F. — Linhart J. — Večerník J.: Social Mobility in Socialist and Capitalist Countries

Comparisons of mobility processes in bourgeois sociology clearly show that, notwithstanding the development of pertinent methodological tools as well as of the data basis, the fundamental theoretical content of the category of social mobility has undergone no change whatsoever. Of course, mobility — if it is conceived as a category reflecting individual inter- and intrageneration shifts among social classes and groups — is not necessarily connected with the stratification conception of social structure. In the intentions of the Marxist conception, it is expedient to make use of mobility in analyzing, on the one hand, the social reproduction of social classes and groups, and, on the other hand, their reciprocal social distances and thus also the actual social space wherein mobility motions are taking place. The approach involved in both cases is contrary to the bourgeois conception where primary attention is paid to the “openness of society” and social space is a priori taken for granted as a vertical gradation of social positions.

The comparison of representative mobility data acquired in four socialist and three capitalist countries reveals a higher social-mobility level in the socialist countries. Here, simultaneously, structural mobility predominates over pure mobility: this fact implies that, under socialism, mobility is an irrevocable process reflecting

and modifying changes in the socio-economic structure. These processes are reflected in the reproduction of all social groups which are much less stable from the inter-generation aspect. This refers particularly to non-manuals 80% of whom come from working-class or farmers' families. At the same time, the high mobility level is no transient phenomenon accompanying periods of revolutionary changes but — as has been demonstrated by a historical comparison in Hungary — a lasting characteristic of socialist development.

Also the analysis of social distances has revealed a marked dissimilarity of mobility processes in socialist and in capitalist countries. Characteristic of capitalist societies is a small distance between the bourgeoisie and non-manuals a separation of farmers and farm-hands, and a generally more complex picture of social distances. The new character of mobility in socialist society manifests itself in much smaller distances between agricultural and non-agricultural groups, and especially between non-manuals and manual workers. The picture of mobility changes simultaneously involves some shifts that have already been historically overcome. A new type of social structuration leading to a further reduction of distances will gradually assert itself in the generation change.

**K niektorým sociologickým problémom
aplikácie techniky riadenia
podľa programových cieľov
v socialistickom priemyselnom podniku**

MARIÁN ŠARIŠSKÝ
Východoslovenské železiarne Košice

1. Úvod

Súčasná etapa budovania vyspelej socialistickej spoločnosti v Československu je spojená s kvalitatívnym rastom požiadaviek na riadenie, ktoré patrí k najdôležitejším nástrojom zvyšovania efektívnosti spoločenskej výroby. Podobne ako v Československu, aj v ostatných socialistických krajinách sa rozvíjajú rozsiahle reformy riadiacich systémov, organizačných štruktúr a metód riadenia. Ich cieľom je pružne prispôbiť riadenie novým podmienkam socialistickeho hospodárstva a potrebám vedeckotechnickej revolúcie. Pozri bližšie [Kutta 1971 : 71].

Táto orientácia je podmienená predovšetkým tou skutočnosťou, že v podmienkach našej hospodárskej praxe úroveň a kvalita riadiaceho procesu v rozhodujúcej miere ovplyvňuje efektívnosť plnenia tých cieľov a úloh, ktoré pred našou spoločnosť vytyčuje komunistická strana.

Mimoriadne náročné úlohy pri vytváraní potrebných predpokladov k tomu, aby riadenie spĺňalo požiadavky súčasnosti, stoja pred našou spoločenskovednou oblasťou, ktorá, ako to vyplýva z dokumentov XV. zjazdu KSČ, musí na prvom mieste venovať pozornosť otázkam „... ďalšieho rozvoja výrobných síl a výrobných vzťahov, zmien v charaktere práce..., zvyšovania výroby a zdokonaľovania jej riadenia“ [XV. zjazd 1976 : 52]. V oblasti výskumu problémov riadenia prislúcha vedúca úloha, ako to zdôrazňuje popredný sovietsky vedec D. M. Gvišiani, marxistickej sociológii, „... ktorá umožňuje chápať výrobný podnik nielen ako prostý systém strojov..., ale predovšetkým ako kolektív ľudí navzájom spojených určitými sociálno-ekonomickými vzťahmi...“ [Gvišiani 1973 : 23].

Cieľom marxistickej sociológie pri výskume riadenia v hospodárskej praxi je predovšetkým objektívne poznávanie zákonitostí procesov riadenia, základných funkcií riadenia, identifikovanie tých faktorov, ktoré ovplyvňujú, determinujú kvalitu používaných riadiacich metód a techník.

V poslednom období sa predovšetkým zvyšuje dopyt po marxistickej analýze⁽¹⁾ riadiacich metód a techník,⁽²⁾ ktoré sa prudko rozvíjajú a v hospodárskej sfére intenzívne uplatňujú. Tento „dopyt“ je podmienený tým, že každá jednotlivá riadiaca metóda a technika má svoje špecifické metodické,

(1) Problematikou marxistického sociologického prístupu k riadeniu, ako aj významom marxistickej sociológie pri rozpracovávaní otázok vedeckého riadenia, pri analýzach metód a techník riadenia sa zaoberá podnetná stať Vladimíra Čecha [Čech 1975: 16–25].

(2) V poslednom období sa rozvinul celý rad riadiacich metód a techník. Mnohé z nich sa formalizovali do ucelených riadiacich systémov. V odbornej literatúre sa napr. uvádzajú tieto metódy riadenia; ekonomické, technické a sociálne metódy riadenia [Mošna 1977]. Oveľa

ťažší prehľad je v riadiacich technikách, ktoré v súčasnosti prežívajú doslova konjunktúru. K riadiacim technikám, ktoré sa v poslednom čase intenzívne využívajú patria: riadenie delegovaním, podľa výnimiek, podľa štandardu výkonnosti, podľa úloh, námetov, cieľov, ďalej CPM, PERT atď. Väčšina z týchto techník sú len dielčimi technikami, ktoré samostatne nemôžeme využiť ale musíme ich aplikovať v náväznosti na ďalšie techniky (alebo v úzkej súčinnosti s ďalšími technikami).

sociologické, psychologické, ekonomické aj právne aspekty, ktoré je potrebné z marxistického hľadiska skúmať, zobecňovať pre potreby praxe tak, aby jednotlivé odporúčenia sa mohli operatívne využívať pri zefektívňovaní jednotlivých metód a techník aplikovaných v procese riadenia.

V štúdií, (3) ktorú tu predkladáme, sa zameriavame na analýzu niektorých sociologických aspektov súvisiacich s konkrétnym využívaním techniky riadenia podľa programových cieľov v praxi. Riadenie podľa programových cieľov patrí k tým technikám riadenia, ktoré zohľadňujú jednu z hlavných leninských zásad riadenia, a to zásadu jasného a presne stanoveného cieľa pracovnej činnosti každému pracovníkovi. Jej podstatu môžeme stručne zhrnúť takto: na základe podrobnej analýzy podnikovej reality sú z hlavných podnikových cieľov odvodzované každému pracovníkovi, skupine kvalifikované pracovné ciele. V podnikovej praxi sa riadenie podľa programových cieľov osvedčilo ako efektívny nástroj plnenia stanovených úloh, rozvoja nových foriem účasti pracujúcich na riadení. V praxi sa táto technika využíva kombinovane s inými technikami, resp. metódami riadenia.

V štúdií vychádzame z poznatkov sociologického výskumu, ktorý po tematickej stránke bol zameraný na analýzu postojov pracovníkov k technike riadenia podľa programových cieľov v závode Údržba VSŽ, n. p. Košice. (4)

2. Diskusia k niektorým výsledkom výskumu

2.1. Metodický prístup k identifikácii charakteru a intenzity pôsobenia vnútro-podnikových faktorov ovplyvňujúcich výsledné efekty riadenia podľa programových cieľov

V procese praktickej aplikácie riadiacich metód a techník sa často stretávame s rozdielnymi výsledkami a často aj výsledným efektom, konkrétnym prínosom pre tú-ktorú organizáciu. V dôsledku toho sa v hospodárskej praxi celkom oprávnené kladie otázka: „Čo podmieňuje tieto rozdielnosti?“ Z doterajších skúseností a poznatkov v tomto smere vyplýva, že tieto rozdielnosti sú podmienené tým, že v procese praktickej aplikácie konkrétnej metódy alebo techniky riadenia pôsobia rôzne vplyvy technického, organizačného, ekonomického, právneho, sociologického, psychologického charakteru, ktoré buďto pozitívne, negatívne alebo indiferentne ovplyvňujú výsledné efekty riadenia. Z tejto skutočnosti sme vychádzali aj v našom výskume, (5) ktorým sme

(3) V štúdií sú zhrnuté najdôležitejšie poznatky zo sociologického výskumu postojov k riadeniu podľa programových cieľov, ktorý bol súčasťou Štátneho programu ekonomického výskumu E — II, číslo dielčej úlohy 2 — 29 s názvom Riadenia podľa programových cieľov ako nástroj komplexnej socialistickej racionalizácie. Výskum bol realizovaný vo VSŽ, n. p. Košice, závod Údržba, kde už deviaty rok sa táto technika prakticky uplatňuje v riadiacom procese. Koordinátnym pracoviskom výskumnej úlohy bol Inštitút řízení Praha, realizátorom sociologického výskumu autor tejto štúdie.

(4) Riadenie podľa programových cieľov sa v závode Údržba vo VSŽ Košice začalo uplatňovať na prelome r. 1967—68. Konkrétne programové ciele sú jednotlivcom ako aj pracovnými skupinám odvodzované z týchto oblastí:

- technika a technický rozvoj
- údržba a opravy

- ekonomická oblasť
- sociálna oblasť.

Paralelne s touto technikou sa využívajú aj ďalšie, ako napr. hodnotová analýza, CPM apod.

(5) Za objekt sociologického výskumu riadenia podľa programových cieľov boli vybraní respondenti zo závodu Údržba VSŽ z týchto profesionálnych skupín:

- vedúci prevádzok, útvarov, úsekov
- mechanici, vrchní majstri, vedúci oddelení
- predáci, majstri, vedúci skupín
- samostatní THP

Skúmaný súbor, pozostávajúci z 294 respondentov, bol vybraný metódou stratifikovaného náhodného výberu.

Do záverečného spracovania bolo pojatých 266 dotazníkov (9,5 % dotazníkov nebolo do záverečného spracovania zahrnutých jednak pre neúplnosť odpovedí a potom pre nedodržanie termínu odovzdania dotazníkov).

chceli zistiť, aká je štruktúra faktorov ovplyvňujúcich výslednú efektívnosť techniky riadenia podľa programových cieľov. V tomto smere sme sa zamerali na získanie odpovedí na tieto otázky:

- Ktoré faktory môžu ovplyvňovať výslednú efektívnosť riadenia podľa programových cieľov
- Ktoré faktory a v akej intenzite v súčasnosti ovplyvňujú kvalitu tejto techniky aplikovanej v procese riadenia.

Naším cieľom bolo usporiadať jednotlivé faktory tak, aby ich poznanie umožňovalo pružné a racionálne zásahy do procesu praktického využívania techniky riadenia podľa programových cieľov nielen z hľadiska momentálnej situácie, ale aj ďalšej budúcnosti. Tento pomerne široký výskumný zámer si vyžiadala voľbu špecifického metodického postupu. Pri jeho konkretizácii sme sa museli vyporiadať s tou skutočnosťou, že zatiaľ nebol spracovaný ucelenejší súhrn tých vnútropodnikových faktorov, ktoré buďto náhodne, alebo stabilne alebo s rozdielnou intenzitou ovplyvňujú účinnosť používanej riadiacej techniky. Pri zostavovaní súboru faktorov, ktoré jednak môžu a ktoré v súčasnosti aj ovplyvňujú techniku riadenia podľa programových cieľov sme postupovali takto:

1. Skupine expertov sme dali k posúdeniu komplex faktorov, o ktorých sme predpokladali, že môžu ovplyvňovať úroveň a kvalitu riadenia podľa programových cieľov.

2. Po ohodnotení jednotlivých faktorov skupinou expertov sme vybrali celkom 37 položiek. Ich významnosť a závažnosť vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov sme overili v predvýskume.

3. Po vyhodnotení výsledkov z predvýskumu sme zostavili dve batérie položiek.

Prvá batéria, pozostávala z 22 položiek, nám umožňovala jednak diferencované snímkovanie vybraných položiek podľa toho, či a v akej miere môžu alebo nemôžu ovplyvňovať celkovú úroveň a kvalitu riadenia podľa programových cieľov a potom snímkovanie charakteru ich súčasného vplyvu na riadenia podľa programových cieľov.

Na základe uvedeného prístupu sme mohli posúdiť, ktoré prvky jednotlivých závodných systémov môžu alebo nemôžu ovplyvniť a ktoré v súčasnosti ovplyvňujú úroveň a kvalitu riadenia podľa programových cieľov.

Druhá batéria, pozostávajúca z 18 položiek, nám umožňovala snímkovanie intenzity a charakteru vplyvu riadenia podľa programových cieľov na komplex problémov z oblasti výroby, organizácie, riadenia, motivácie, aktivity, iniciatívy a pod.

Naším cieľom však bolo zachytiť nielen jednotlivé faktory vo vzťahu k technike riadenia podľa programových cieľov, ale aj ich intenzitu a silu. V tomto smere sme postupovali takto:

1. Respondenti pomocou 5-stupňovej škály mali vyjadriť intenzitu a silu tých faktorov, ktoré podľa nich môžu, alebo nemôžu ovplyvňovať výsledné efekty riadenia podľa programových cieľov.

2. Respondenti pomocou 5-stupňovej škály mali vyjadriť intenzitu a silu tých faktorov, ktoré v súčasnosti ovplyvňujú výsledné efekty riadenia podľa programových cieľov. (6)

Na základe uvedeného prístupu sme mohli zistiť, ktoré vnútropodnikové faktory môžu, alebo nemôžu ovplyvňovať a ktoré v súčasnosti ovplyvňujú výsledné efekty riadenia podľa programových cieľov.

(6) Päťstupňová škála umožňovala respondentom kvalitatívnu a kvantitatívnu diferenciaciu postojov k jednotlivým skúmaným pro-

blémom. Dva stupne umožňovali kladnú, dva zápornú a jeden neutrálnu reakciu.

2.2. Intenzita a sila pôsobenia vnútropodnikových faktorov na výsledné efekty riadenia podľa programových cieľov

Intenzitu a silu pôsobenia jednotlivých vnútropodnikových faktorov na výsledné efekty riadenia podľa programových cieľov sme posudzovali tak, že sme najprv urobili súčet všetkých kladných, záporných a neutrálnych postojov a potom pre každý jednotlivý faktor vypočítali index extenzity.(7) Pomocou indexu extenzity sme mohli veľmi operatívne zostaviť poradie jednotlivých faktorov podľa intenzity a sily pôsobenia.

Z poradia faktorov, ktoré môžu ovplyvňovať úroveň a kvalitu riadenia podľa programových cieľov (tab. 1) vyplýva, že najväčšiu silu pôsobenia má prvých sedem faktorov. Sú to faktory jednak subjektívneho charakteru a jednak objektívneho charakteru (riadenie, kontrolná činnosť, podmienky pre rozvoj aktivity, iniciatívy a pod.). Zo štruktúry faktorov s najsilnejšou silou možného pôsobenia vyplýva, že subjektívny faktor výroby, ľudský činiteľ (vzťah ľudí k práci, k plneniu povinností, angažovanosť, pracovná disciplína, motivácia) môže v najvýraznejšej miere ovplyvniť výsledné efekty riadenia podľa programových cieľov.

Pri celkovom hodnotení sily možného pôsobenia jednotlivých faktorov môžeme konštatovať, že až na faktor „Využívanie nehmotných motivačných nástrojov...“ vykazujú všetky ostatné vysokú silu pôsobenia na úroveň a kvalitu riadenia podľa programových cieľov. Dokazuje to aj celkový počet odpovedí v prvom stĺpci, ktorý vyjadruje kladnú tendenciu pôsobenia jednotlivých faktorov. Z celkového počtu odpovedí až 76,52 % vyjadruje kladnú tendenciu a iba 6,1 % negatívnu.

Rovnako zaujímavé rozloženie faktorov sme získali aj z hľadiska sily ich súčasného pôsobenia na výsledné efekty riadenia podľa programových cieľov. Z poradia faktorov zachytených v tabuľke 2 vyplýva, že technika riadenia podľa programových cieľov je:

- s najväčšou kladnou intenzitou ovplyvňovaná existujúcimi podmienkami pre zvyšovanie kvalifikácie pracovníkov. To znamená, že respondenti sami cítia, že čím lepšie sú podmienky pre ich ďalší kvalifikačný rast, tým väčšia je:
 - a) ich osobná angažovanosť a identifikácia s technikou riadenia podľa programových cieľov,
 - b) efektívnosť tejto techniky riadenia na ich vlastnom pracovisku.

V tomto smere môžeme povedať, že táto technika riadenia objektívne zvyšuje potrebu ďalšieho zvyšovania kvalifikácie a tým aj potrebu vytvárania organizačných predpokladov pre jej uspokojovanie. Pozitívne vyriešenie tejto

(7) Index extenzity nám umožňuje kvalitatívnu diferenciaciu postojov respondentov k jednotlivým faktorom. IE získava hodnoty

od +1 do -1. Pomocou tohoto indexu posudzujeme charakter pôsobenia jednotlivých faktorov takto:

Hodnota IE	Charakter pôsobenia
+0,69 a vyššie	vysoký stupeň kladného pôsobenia
+0,35 až +0,68	stredný stupeň kladného pôsobenia
+0,10 až +0,34	mierny stupeň kladného pôsobenia
+0,0 až -0,9	neutrál

V prípade, že IE získava záporné hodnoty, hovoríme, že daný faktor má negatívny charakter pôsobenia.

- s novými formami a metódami práce, úrovňou formálnej organizácie;
- Slabo negatívne pôsobia vzťahy kooperácie, súčasná úroveň spolupráce medzi jednotlivými útvarmi, oddeleniami, prevádzkami závodu.

V indiferentnom vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov sú tieto faktory: podmienky pre zavádzanie nových foriem a metód práce, informačný systém, nehmotné motivačné nástroje.

Odpovede zachytené v tabuľkách 1 a 2 sú zaujímavé aj z toho hľadiska, že si môžeme overiť, aký kvalitatívny postoj k jednotlivým faktorom bol najčastejšie volený. V tabuľke 1 najvyššie ohodnotenie (viac ako 80 % kladných postojov) vykazujú tieto faktory; 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 15.

Väčšia polovica faktorov (52,3 %) vyvolala teda 80 % a viac kladných postojov a iba jeden faktor „Využívanie nehmotných motivačných nástrojov“, získal menej ako 50 % (46,61 %) kladných postojov (tento faktor získal aj najviac odmietavých — 14,34 % a neutrálnych — 39,04 %). Viac ako 10 % odmietavých postojov vykazuje ešte faktor — Existujúce podmienky pre experimentovanie s novými formami práce... Aj z tejto skutočnosti môžeme vyvodiť záver, že z 21 sledovaných faktorov pripisujú respondenti dvadsiatim mimoriadne silný význam vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov.

Z tabuľky 2 vyplýva, že faktory, ktoré v súčasnosti ovplyvňujú metódu riadenia podľa programových cieľov vyvolali 46,13 % kladných postojov, 32,12 % neutrálnych a 22,96 % negatívnych. Najviac kladných postojov (nad 50 %) vyvolali faktory: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12. Väčšia polovica faktorov teda vyvolala nad 50 % kladných postojov. Prevahu negatívnych postojov nad kladnými vykazujú tieto faktory:

- Koordinácia a kooperácia
- Vzťahy medzi útvarmi závodu
- Podmienky pre postup
- Nehmotné motivačné nástroje

Prevahu neutrálnych postojov nad kladnými vykazujú — okrem už vyššie spomínaných — faktory:

- Podmienky pre experimentovanie s novými formami práce
- Úroveň formálnej organizácie

Týchto šesť faktorov v súčasnosti buďto negatívne, alebo indiferentne vplýva na riadenie podľa programových cieľov.

Škála, ktorú sme pri snímkaní použili nám umožňovala nielen vyjadrenie intenzity a sily pôsobenia jednotlivých faktorov v ideálnej a reálnej rovine, ale aj zistenie nesúladu, napätia medzi pripisovaným významom jednotlivých faktorov vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov a skutočnou silou ich pôsobenia. V tomto smere sme pre každý faktor vypočítali index napätia, (8)

(8) Index napätia sme pre každý faktor vypočítali z rozdielu hodnôt IE (rozdiel medzi hodnotou faktoru, ktorý môže ovplyvňovať a

hodnotu toho istého faktoru, ktorý v súčasnosti ovplyvňuje riadenia podľa programových cieľov).

ktorý nám vyjadruje aký je rozdiel medzi hodnotou faktoru, ktorý môže ovplyvňovať a hodnotou toho istého faktoru, ktorý v súčasnosti ovplyvňuje metódu riadenia podľa programových cieľov.

Určenie intenzity napätia jednotlivých faktorov pokladáme za veľmi významné predovšetkým z hľadiska perspektívneho prístupu k riešeniu existujúcich problémov ovplyvňujúcich úroveň a kvalitu riadenia podľa programových cieľov.

Najväčšie napätie, vznikajúce pri konfrontácii závažnosti faktoru pripisovanej v mozgnej a reálnej rovine, existuje pri týchto faktoroch:

Faktor	Index napätia
1. Úroveň vzájomných vzťahov medzi jednotlivými útvarmi, oddeleniami, prevádzkami závodu	1,160
2. Kooperácia a koordinácia medzi jednotlivými oddeleniami, prevádzkami v rámci závodu	1,146
3. Súčasne podmienky pre pracovný služobný postup pracovníkov v závode	0,867
4. Súčasná kvalita a dostupnosť informácií potrebných k účinnému rozhodovaniu	0,781
5. Využívanie nehmotných motivačných nástrojov v závode vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov	0,747
6. Úroveň formálnej organizácie v závode	0,740

Najnižšie napätie vykazujú tieto faktory:

Faktor	Index napätia
1. Existujúce možnosti pre zvyšovanie kvalifikácie	0,157
2. Súčasná úroveň kontroly plnenia prijatých programových úloh na pracovisku	0,275
3. Prístup samostatných technicko-hospodárskych pracovníkov k príprave a formulovaniu programových cieľov	0,290
4. Vymedzenie práv a povinností jednotlivým pracovníkom na vlastnom pracovisku	0,302
5. Súčasná úroveň pracovnej disciplíny	0,313
6. Ochota pracovníkov z vlastného kolektívu preberať dôsledky za originálne nápady, myšlienky, návrhy	0,328

2.3. Špecifikácia najdôležitejších problémov vystupujúcich do popredia v procese aplikácie techniky riadenia podľa programových cieľov v praxi

Z analýzy faktorov, ktoré jednak môžu ovplyvňovať a ktoré v súčasnosti ovplyvňujú riadenie podľa programových cieľov v praxi vyplynulo, že ľudský činiteľ v najvýraznejšej miere jednak môže a aj v skutočnosti ovplyvňuje kvalitu a účinnosť tejto techniky riadenia v praxi. Je to logické, pretože ľudský činiteľ je nielen objektom, ale aj subjektom riadenia, je nielen „riadeným objektom“, ale predovšetkým aktívnym tvorcom a realizátorom základných princípov každej metódy a techniky riadenia v bezprostrednej praxi.

Akceptovanie tejto zákonitosti v praxi predovšetkým predpokladá, že každý pracovník má vyčerpávajúcu predstavu jednak o možnostiach praktickej aplikovateľnosti tej-ktorej metódy alebo techniky riadenia.

Naším zámerom v tomto smere bolo poznať, aké sú poznatky skúmaného súboru jednak o možnostiach uplatnenia techniky riadenia podľa programových cieľov v praxi, a potom o formách vlastnej participácie pri príprave

programových cieľov na vlastnom pracovisku. Zo získaných poznatkov vyplýva, že predovšetkým poznatky o možnostiach uplatnenia techniky riadenia podľa cieľov v praxi sú nedostačujúce. Zo skúmaného súboru iba 5,2 % respondentov uviedlo, že ich poznatky o možnostiach uplatnenia riadenia podľa cieľov v praxi sú úplne vyčerpávajúce a 27,8 % uviedlo druhý kladný stupeň. V súbore prevažujú respondenti, ktorí nedokážu posúdiť, či ich poznatky sú vyčerpávajúce, alebo nie (57,7 %).

A tak zhruba o 65 % respondentov nášho súboru platí, že buďto nevedia posúdiť, či ich poznatky sú dostačujúce, alebo sú presvedčení, že nemajú presné a vyčerpávajúce predstavy o možnostiach uplatnenia techniky riadenia podľa programových cieľov v praxi.

Z hľadiska cieľov nášho výskumu nás ďalej zaujímal, ako sú poznatky skúmaného súboru o možnostiach uplatnenia techniky riadenia podľa programových cieľov v praxi diferencované podľa dĺžky stáže na závode, dĺžky stáže v terajšej funkcii, vzdelania a riadiaceho stupňa. Pri zisťovaní závislosti v tomto smere vychádzame zo Spearmanovho koeficientu poradovej korelácie. Na základe získaných hodnôt môžeme konštatovať, že stupeň informovanosti o možnostiach uplatnenia techniky riadenia podľa programových cieľov v praxi je vo vzťahu s dĺžkou stáže v závode ($R = +0,126^{+}$), vzdelaním ($R = +0,127^{+}$) a riadiacim stupňom ($R = +0,349^{++}$).

Oveľa lepšia informovanosť skúmaného súboru je o formách a možnostiach vlastnej participácie pri príprave programových cieľov na vlastnom pracovisku. V tomto smere iba 5,2 % respondentov nemá konkrétnu predstavu a až 69,1 % má konkrétnu predstavu o formách participácie pri príprave programových cieľov na vlastnom pracovisku.

Z hodnôt Spearmanovho koeficientu poradovej korelácie vyplýva, že stupeň informovanosti pracovníkov je v priamej závislosti so vzdelaním ($R = +0,199^{+}$) a ich pracovným zaradením ($R = +0,399^{+++}$). V tomto smere môžeme konštatovať, že s výškou vzdelania a vyšším funkčným zaradením sa zvyšuje stupeň informovanosti pracovníkov o formách ich participácie pri príprave programových cieľov. Z nášho zistenia vyplýva, že v praxi je potrebné venovať zvýšenú pozornosť pri poskytovaní potrebných informácií pracovníkom s nižším vzdelaním a v nižších riadiacich stupňoch o možnostiach ich participácie pri príprave programových cieľov.

Z hľadiska posudzovania foriem a rozsahu participácie skúmaného súboru pri príprave programových cieľov sú mimoriadne zaujímavé odpovede na otázku: „Stalo sa Vám, že problém, ktorý ste na Vašom pracovisku, resp. v rámci celého závodu pokladal za závažný a navrhoval ste ho riešiť, bol v minulosti zaradený do programových cieľov?“ V tomto smere môžeme hovoriť o faktickej participácii pri príprave programových cieľov. Z frekvencie odpovedí na túto otázku vyplýva, že zo skúmaného súboru 39 % respondentov doteraz žiadny návrh nepodalo, 9,7 % sice návrh podalo, ale nebol akceptovaný. Skoro polovica skúmaného súboru zohráva teda pri vytyčovaní programových cieľov pasívnu úlohu, fakticky neparticipuje pri príprave programových cieľov. Táto skutočnosť je o to závažnejšia, že ďalších 36,0 % respondentov uvádza, že ich návrhy boli akceptované iba niekedy. Jednoznačne kladný postoj vyjadrený alternatívou „áno“, „vždy“, zaujalo pri tejto otázke iba 14,6 % respondentov.

Miera faktickej participácie je ovplyvňovaná:

- a) Dĺžkou stáže v závode Údržba ($R = +0,298^{++}$). Na základe Spearmanovho koeficientu poradovej korelácie môžeme konštatovať, že s dĺžkou stáže v závode sa zvyšuje miera faktickej participácie pri príprave programových cieľov.

- b) Dĺžkou stáže v terajšej funkcii ($R = +0,116^+$). V tomto smere môžeme konštatovať, že medzi dĺžkou stáže v terajšej funkcii a mierou faktickej participácie pri príprave programových cieľov existuje slabá štatistická závislosť.
- c) Vzdelaním ($R = +0,145^+$).
- d) Funkčným zaradením ($R = +0,414^{+++}$). Z hodnoty Spearmanovho koeficientu vyplýva, že medzi funkčným zaradením a faktickou participáciou je najvýraznejšia štatistická závislosť. Z nej vyplýva, že pri príprave programových cieľov fakticky participujú predovšetkým pracovníci z vyšších riadiacich stupňov, kdežto pracovníci z nižších riadiacich stupňov participujú minimálne, alebo vôbec nie.

* * *

V príspevku sme sa zamerali na stručnú analýzu niektorých poznatkov získaných sociologickým výskumom postojov k riadeniu podľa programových cieľov a na tomto základe aj na špecifikáciu hlavných sociologických súvislostí, ktoré vystupujú do popredia v procese riadenia. Z diskuzie k výsledkom výskumu vyplýva, že miesto marxistickej sociológie pri hľadaní a praktickom využívaní racionálnych metód a techník riadenia v našej hospodárskej praxi je funkčné a jednoznačne potrebné. Výsledné efekty z praktickej aplikácie riadiacich metód a techník sú totiž často neadekvátne vynaloženému úsiliu iba preto, že sa buď ignorujú, nedoceňujú alebo proste nechápu širšie sociologické súvislosti vystupujúce do popredia v procese riadenia. Práve preto je potrebné zintenzívniť úsilie predovšetkým sociológie riadenia pri identifikovaní zákonitostí procesov riadenia, základných funkcií riadenia, pri poznávaní tých vnútropodnikových faktorov, ktoré ovplyvňujú výsledné efekty používaných metód a techník v našej hospodárskej sfére. Potreba takejto orientácie marxistickej sociológie bola zvýraznená aj na XV. zjazde KSČ.

Literatura

- Čech, V.: *Sociologie v sovětské vědě o řízení*. In: Sociologický časopis 1975, č. 1.
- Gvišiani, D. M.: *Organizace a řízení*. Praha, Institut řízení 1973.
- Hirner, A. a kol.: *Sociální kontrola a problémy její empirického výskumu*. Studie a materiály 19 ČSVÚP. Bratislava 1972.
- Humble, J. W.: *Zarządzanie przez określenie celów*. PWE Warszawa 1975.
- Khol, J.: *Programy optimalizácie pracovnej výkonnosti* in: Riadenie podľa vopred stanovených cieľov. Zborník prednášok zo seminára. Košice SKVR 1971.
- Kutta, F.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Odbory a společnost 1971, č. 1.
- Mošna, Z.: *Vědecké řízení socialistické ekonomiky*. Praha, Svoboda 1977.
- Reif, W. E. — Bassford, G.: *What MBO Really Is*. Business Horizons, 16. 1973 č. 3.
- XV. zjazd KSČ. Bratislava, Pravda 1976.

Tabuľka 1. Počet odpovedí v jednotlivých stupňoch a priemerná sila faktorov, ktoré môžu ovplyvňovať výsledné efekty riadenia podľa programových cieľov

P. č.	Faktor	Faktor môže vplyvať			Súčet	IE
		veľmi	neutral.	vôbec		
1.	Prístup samostatných technicko-hospodárskych pracovníkov k príprave a formulovaniu programových cieľov	223 87,45	26 10,20	6 2,33	255	+0,947
2.	Stupeň angažovanosti pracovníkov z vlastného kolektívu pri hľadaní existujúcich rezerv a nanášaní problémov, nápadov, tvorivých návrhov, ako aj foriem ich realizácie	202 78,91	46 17,97	8 3,13	256	+0,923
3.	Celková úroveň riadenia na vlastnom pracovisku	215 85,32	28 11,11	9 3,57	252	+0,919
4.	Existujúce podmienky k uplatneniu pracovnej iniciatívy, spoločenskej angažovanosti a účasť na riadení, kritické pripomienky, zlepšovateľské a novátorské hnutie a pod.	209 81,64	38 14,84	9 3,57	256	+0,917
5.	Súčasná úroveň pracovnej disciplíny (výrobná, technologická, dodržiavanie pracovného času) na vlastnom pracovisku	220 85,94	26 10,16	10 2,91	256	+0,913
6.	Súčasná úroveň kontroly plnenia prijatých programových cieľov na vlastnom pracovisku	209 81,64	37 14,45	10 3,91	256	+0,908
7.	Ochota pracovníkov z vlastného kolektívu preberať dôsledky za originálne nápady, návrhy, hoci aj s určitým rizikom	208 81,89	36 14,17	10 3,94	254	+0,908
8.	Úroveň vzájomných vzťahov (vzťahy, kooperácie, spolupráca, a pod.) medzi jednotlivými útvarmi, oddeleniami, prevádzkami závodu	218 84,82	27 10,51	12 4,67	257	+0,895
9.	Využitie výrobných porád, verejných schôdzí a pod. na vlastnom pracovisku vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov	205 80,71	36 14,17	13 5,12	254	+0,880
10.	Využívanie hmotných (finančných) motivačných nástrojov na závode vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov	199 78,97	40 15,87	13 5,16	252	+0,877

P. č.	Faktor	Faktor môže vplývať			Súčet	IE
		veľmi	neutral.	vôbec		
11.	Využívanie socialistického súťaženia, (hnutia BSP, KRB, stotisískárov) na vlastnom pracovisku vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov	196 77,17	45 17,72	13 5,12	254	+0,875
12.	Existujúce možnosti pre zvyšovanie kvalifikácie pracovníkov	208 81,57	32 12,55	15 5,88	255	+0,865
13.	Koordinácia a kooperácia medzi jednotlivými oddeleniami, prevádzkami v rámci závodu	205 81,67	31 12,35	15 5,98	251	+0,863
14.	Priestor a podmienky k samostatnému rozhodovaniu na vlastnom pracovisku	195 75,80	47 18,29	15 5,84	257	+0,863
15.	Existujúca sociálna klíma (otvorenosť, srdečnosť, úprimnosť, tolerantnosť, kritičnosť) na vlastnom pracovisku	212 82,81	27 10,55	17 6,64	256	+0,851
16.	Úroveň formálnej organizácie na závode	162 64,29	77 30,56	13 5,6	252	+0,851
17.	Vymedzenie práv a povinností jednotlivým pracovníkom na vlastnom pracovisku	202 78,91	35 13,67	19 7,42	256	+0,828
18.	Súčasná podmienky pre pracovný postup pracovníkov v závode	113 57,95	65 33,33	17 8,72	195	+0,821
19.	Súčasná kvalita a dostupnosť informácií potrebných k účinnému rozhodovaniu na vlastnom pracovisku	192 76,49	38 15,14	21 8,37	251	+0,802
20.	Existujúce podmienky pre zavádzanie a experimentovanie s novými formami a metódami práce na vlastnom pracovisku	167 66,01	55 21,74	31 12,25	253	+0,719
21.	Využívanie nehmotných motivačných nástrojov na závode vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov	117 46,61	98 39,04	36 14,34	251	+0,529
Spolu		4230 76,52	966 17,38	337 6,10	5528	

Tabuľka 2. Počet odpovedí v jednotlivých stupňoch a priemerná sila faktorov v súčasnosti ovplyvňujúcich výsledné efekty riadenia podľa programových cieľov

P. č.	Faktor	Faktor vplyva			Súčet	IE
		kladno	neutral.	negatív.		
1.	Existujúce možnosti pre zvyšovanie kvalifikácie pracovníkov	164 65,08	60 23,81	60 11,11	252	+ 0,708
2.	Prístup samostatných technicko-hospodárskych pracovníkov k príprave a formulovaniu programových cieľov	126 52,28	89 36,92	26 10,78	241	+ 0,657
3.	Súčasná úroveň kontroly plnenia prijatých programových cieľov na vlastnom pracovisku	147 58,33	72 28,57	33 13,09	252	+ 0,633
4.	Súčasná úroveň pracovnej disciplíny (výrobná, technologická, dodržiavanie pracovného času), na vlastnom pracovisku	156 61,66	58 22,92	39 15,41	253	+ 0,600
5.	Ochota pracovníkov z vlastného kolektívu prebrať dôsledky za originálne nápady, myšlienky, návrhy hoci aj s určitým rizikom	132 52,38	85 33,73	35 13,88	252	+ 0,580
6.	Celková úroveň riadenia na vlastnom pracovisku	154 62,09	47 18,95	47 18,95	248	+ 0,532
7.	Vymedzenie práv a povinností jednotlivým pracovníkom na vlastnom pracovisku	129 51,20	83 32,94	40 15,87	252	+ 0,526
8.	Využívanie socialistického súťaženia (hnutia BSP, KRB, stotisícárov) na vlastnom pracovisku vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov	136 54,83	69 21,82	43 17,33	248	+ 0,519
9.	Existujúce podmienky k uplatneniu pracovnej iniciatívy spoločenskej angažovanosti a účasti na riadení, kritické pripomienky, zlepšovateľské hnutie a pod.	136 54,40	71 28,40	71 17,20	250	+ 0,519
10.	Využívanie výrobných porád, verejných schôdzí a p. na vlastnom pracovisku vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov	145 58,00	58 23,20	47 18,80	250	+ 0,510

P. č.	Faktor	Faktor vplyva			Súčet	IE
		kladne	neutral.	negatív.		
11.	Stupeň angažovanosti pracovníkov z vlastného kolektívu pri hľadaní existujúcich rezerv a nanášaní problémov, ako aj foriem ich realizácie	132 53,66	71 28,86	43 17,47	246	+0,508
12.	Využívanie hmotných (finančných) nástrojov na závode vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov	127 51,62	71 28,86	48 19,51	246	+0,451
13.	Priestor a podmienky k samostatnému rozhodovaniu na vlastnom pracovisku	121 48,98	74 29,96	52 21,05	247	+0,418
14.	Existujúca sociálna klíma (otvorenosť, srdečnosť, úprimnosť, tolerantnosť, kritičnosť) na vlastnom pracovisku	123 48,62	58 22,92	72 28,46	253	+0,261
15.	Existujúce podmienky pre zavádzanie a experimentovanie s novými formami a metódami práce na závode	71 28,98	121 49,38	53 21,63	245	+0,145
16.	Úroveň formálnej organizácie na závode	65 26,85	125 51,65	52 21,48	242	+0,111
17.	Súčasná kvalita a dostupnosť informácií potrebných k účinnému rozhodovaniu na vlastnom pracovisku	96 39,02	58 23,57	92 31,39	246	+0,021
18.	Využívanie nehmotných motivačných nástrojov na závode vo vzťahu k riadeniu podľa programových cieľov	52 21,22	138 56,36	55 22,45	245	-0,028
19.	Súčasná podmienky pre pracovný, služobný postup pracovníkov v závode	72 28,57	101 40,08	79 31,35	252	-0,046
20.	Úroveň vzájomných vzťahov (vzťahy kooperácie, spolupráce a pod.) medzi jednotlivými útvarmi, oddeleniami, prevádzkami závodu	58 23,29	91 36,55	100 40,16	249	-0,265
21.	Koordinácia a kooperácia medzi jednotlivými oddeleniami, prevádzkami v rámci závodu	62 24,89	76 30,52	111 44,58	249	-0,283
Spolu		2407 46,13	1676 32,12	1198 22,96	5218	

Резюме

Шаришский М.: По поводу некоторых социологических проблем применения метода управления по программным целям в социалистическом промышленном предприятии. В статье автор уделяет внимание некоторым социологическим проблемам, выдвигающимся на первый план в процессе применения метода управления по программным целям на предприятии. Автор исходит из результатов социологического исследования, которое должно было выяснить отношение ответственных работников к методу управления по программным целям. Во вступительной части дана краткая характеристика методологического подхода к выявлению характера и интенсивности воздействия отдельных факторов внутри предприятия на результаты управления по программным целям.

При анализе результатов исследования автор сосредотачивает свое внимание на качественную дифференциацию комплекса двадцати двух внутрипредприятийных факторов с двух точек зрения:

- 1) с точки зрения их возможного воздействия на эффективность управления по программным целям;
- 2) с точки зрения их непосредственного воздействия на качество этого метода в процессе управления.

Шкала факторов, которые могут влиять на уровень и качество управления по программным целям, показывает, что наиболее действенными являются некоторые факторы как субъективного, так и объективного характера (управление, контроль, условия развития инициативы и т. п.). Из структуры факторов вытекает, что самое сильное действие может оказывать субъективный фактор производства, человеческий фактор (отношение людей к труду, к выполнению обязанностей, общественная активность, трудовая дисциплина, мотивировки).

Столь же интересно и распределение факторов с точки зрения их современного воздействия на ход и окончательные результаты управления по программным целям. Шкала по силе воздействия отдельных факторов показывает, что

- максимальное положительное влияние оказывают существующие условия повышения квалификации работников;
- со средней силой оказывают положительное воздействие некоторые переменные человеческого фактора (мотивировки, отношение к труду, трудовая активность, дисциплина, общественная работа), существующий уровень контроля, организация, управление, система оплаты и др.;
- низкий уровень положительного воздействия выказывают такие факторы, как социальный климат рабочих участков, условия для осуществления экспериментов в области введения новых форм и методов труда, уровень формальной организации
- слабое отрицательное влияние оказывают отношения кооперации, существующий уровень сотрудничества между отдельными цехами, отделениями и т. д. предприятия.

Из анализа полученных результатов далее вытекает, что управление по программным целям, в качестве орудия комплексной социалистической рационализации, приносит непосредственные практические результаты прежде всего в плане мотивировки и стимуляции (управление по программным целям обусловило рост трудовой активности, инициативы, заинтересованности, трудовой дисциплины, качественный рост результатов работы руководителей отделов и цехов).

Summary

Šarišský M.: On Some Sociological Problems of the Application of Management Technique Pursuing Programme Goals in the Socialist Industrial Enterprise

The present paper pays attention to some sociological problems coming to the fore in connection with the process of applying the technique of management pursuing programme goals under the conditions of enterprise practice. It is based on the findings of sociological research thematically aimed at analyzing the attitudes of the managerial staff to management governed by programme goals. In the introductory part, the methodical approach to the identification of the character and intensity of the operation of intra-enterprise factors influencing the resultant effects of management pursuing programme goals is briefly characterized.

The discussion on the research findings obtained concentrates upon the qualitative differentiation of a complex of twenty-two intra-enterprise factors from the following two aspects:

1. From the aspect of their facultative influence upon the resulting effectiveness of management pursuing programme goals.

2. From the aspect of their present effect upon the quality of the mentioned technique as applied in the process of management.

The order of factors capable of affecting the level and quality of management aimed at programme goals allows us to conclude that the most intensive effect is produced by factors of both subjective and objective character (management, controlling activity, conditions for the development of activity, initiative, etc.). The structure of factors whose potential operation is most intensive makes it clear that the subjective production factor, i. e. the human factor (relation of people to work, to fulfilling obligations, commitment, working discipline, motivation), can most significantly affect the resultant effects of management pursuing programme goals.

The distribution of factors from the point of view of the intensity of their present influence upon the resulting effects of management aimed at programme goals is equally interesting. It follows from the order of factors that the technique of management pursuing programme goals is affected

- by the existing conditions for raising the qualification level of workers - *with the greatest positive intensity*,
- by the human factor (the workers' motivation, their relation to working obligations, working activity, discipline, commitment), by the contemporary level of control, organization, management, remuneration, etc. - *with a medium intense positive effect*,
- by the existing social climate in the workplace, by conditions for introducing and experimenting with new forms and methods of work, by the level of formal organization - *with the least intense positive effect*;
- the effect of co-operation relations, the contemporary level of co-operation among individual units, departments and workshops of the enterprise is *slightly negative*.

From the analysis of the research results obtained it also follows that management pursuing programme goals as an instrument of complex socialist rationalization exerts a direct practical effect primarily on the motivational and stimulative level (management pursuing programme goals has conditioned the increase of working activity, initiative, commitment, working discipline, the attainment of qualitatively better results in the work of operation managers and heads of departments).

V sociologickém výzkumu se často setkáváme s diskretními (nespojitémi) znaménkovými daty. Setkáváme se s nimi buď přímo, jako se znaky používanými v dotaznících, nebo nepřímo, jako se znaky odvozenými. Vyskytují se jednak v původních souborech výzkumných dat, ale jsou též používány pro komparativní cíle, resp. v sekundární analýze.

Diskretní znaménková data jsou typem dat ordinálních: mají tři hodnoty, z nichž střední kategorie znamená neutrální hodnotu (přirozený počátek) a obě krajní kategorie reprezentují dva opačné póly na ordinální stupnici, rozložené okolo daného středu ($-$, 0 , $+$).

Cílem statí je podat přehled různých statistických technik pro vyhodnocení takových dat. Nejprve uvádíme příklady diskretních znaménkových dat (část 1), v druhé části nastiňujeme obecný postup testování statistických hypotéz. Dále pak probíráme jednotlivé techniky testování, a to: nejprve odhad parametrů, dále znaménkový test, McNemarův test a chí-kvadrát test pro symetrii.

Výběr metod pro tento přehled byl dán třemi hledisky: a) snahou pokrýt metody, které se běžně používají, a ukázat na jejich některé podobnosti, popřípadě i identičnost ve speciálních případech; b) podat co nejširší přehled těchto metod; c) upozornit na zajímavé hypotézy, které se vyskytly v naší praxi a které podle našeho názoru zasluhují rozšíření.

Nakonec uvádíme rozšíření pojmu diskretních ordinálních dat se třemi hodnotami ($-$, 0 , $+$) na případ, kdy je stupnice jak na kladné, tak na záporné straně rozšířena, kategorie jsou směrem ke kladnému i zápornému pólu odstupňovány. Pro tento případ uvádíme jednoduché rozšíření chí-kvadrátových testů. Stat má sloužit jako pracovní přehled a pracovní pomůcka. Proto zde neuvádíme žádné matematické odvozování (a to ani v případě rozšíření běžných testů na více než tříhodnotové znaky). Naproti tomu uvádíme tabulky kritických hodnot pro znaménkový test i pro běžně známý chí-kvadrát a pro normální rozložení (vybíráme ty hodnoty, které jsou pro uvedené úlohy užitečné a jejichž zařazení má usnadnit a zrychlit aplikaci).

Popsané metody patří do metodologie klasické statistické analýzy. Novou metodu, založenou na Bayesovském přístupu a odpovídající znaménkovému testu, popíšeme v jiné statí.

Znaménková data

Znaménková data vznikají realizací proměnné S , znaku, který má tyto vlastnosti:

- a) má tři hodnoty,
- b) má věcně daný počátek (neutrální kategorie),
- c) kromě počátku má dvě pólové hodnoty, které určují opačné obsahové orientace na stupnici hodnot znaku.

částečně dokladovat široké spektrum jevů vyskytů. Sdružený soupis ovšem nevystihuje metodologická úskalí a složitou metodologii konstrukce u některých uvedených typů.

Příklady diskrétních znaménkových proměnných:

- a) Vliv zavádění nové techniky v závodech. Pro N dílen zkoumáme postoje k technice před změnou techniky a technologie a po ní, nebo krátce po zavedení a poté po dvou letech.
 - „+“ = v dílně bylo zjištěno signifikantní zlepšení postoje,
 - „0“ = rozdíl v postojích nebyl prokázán,
 - „-“ = rozdíl statisticky prokázán, po zavedení nastalo zhoršení postojů.
- b) V jedné dílně zkoumáme změnu postoje u N osob. Dotazujeme se před zavedením techniky a po zavedení techniky.
 - „+“ = postoj se u respondenta zlepšil (kladný rozdíl),
 - „0“ = postoj se u respondenta nezměnil,
 - „-“ = postoj se u respondenta zhoršil (záporný rozdíl).
 Určení hodnoty zde buď může plynout z přímého porovnání dvou odpovědí na tutéž otázku, nebo složitějším vyhodnocením celého profilu odpovědí, resp. dané baterie položek.
- c) Zkoumáme očekávaný vliv zavádění další automatizace na různé aspekty pracovního života dělníků (např. na spokojenost s prací). Postoje jednotlivých respondentů jsou strukturovány takto:
 - „+“ = automatizace způsobí zvýšení (zlepšení),
 - „0“ = automatizace nebude mít vliv žádný,
 - „-“ = automatizace způsobí snížení (zhoršení).
- d) Zkoumání spokojenosti s prací může poskytnout tři hodnoty znaku:
 - „+“ = respondent zcela nebo částečně spokojen,
 - „0“ = respondent ani spokojen, ani nespokojen,
 - „-“ = respondent zcela nebo spíše nespokojen.
- e) Otázku stability zaměstnání lze hodnotit pomocí znaku:
 - „+“ = respondent je rozhodnut změnit zaměstnání,
 - „0“ = respondent neví, váhá, rozhoduje se,
 - „-“ = respondent je rozhodnut neměnit zaměstnání.
- f) Při porovnávání například automatizovaných transferlinek a dílen klasických jednoúčelových strojů v N závodech dostáváme komparaci pro měřenou proměnnou $\bar{X}$ tři možnosti:¹²⁾
 - „+“ = v automatizované jednotce je $\bar{X}_a$ signifikantně vyšší než $\bar{X}_n$ v neautomatizované jednotce,
 - „0“ = mezi průměry $\bar{X}_a$ a $\bar{X}_n$ není signifikantní rozdíl,
 - „-“ = $\bar{X}_a$ je signifikantně nižší než $\bar{X}_n$.
- g) Při hodnocení určitých aspektů života z hlediska stavu a z hlediska přání respondenta můžeme odpovědi členit takto:
 - „+“ = stav je hodnocen výše než přání,
 - „0“ = stav je stejný jako přání,
 - „-“ = stav je hodnocen níže než přání.
 Takovou řadu proměnných hodnotíme paralelně, splňují-li jisté metodologické předpoklady (odpovídají jedné určité dimenzi, nebo jsou to nezávislé komponenty zkoumaného a porovnávaného obsahu, které navíc jsou v obsahové dekompozici vyvážené a vyrovnané).
- h) Dvě země (resp. dvě skupiny zemí), řekněme A a B , jsou postupně komparovány podle N různých proměnných:
 - „+“ = A má signifikantně vyšší průměr než B u dané proměnné,
 - „0“ = u dané proměnné se průměry pro A a B statisticky prokazatelně neliší,
 - „-“ = A má signifikantně nižší průměr než B u dané proměnné.
 O tomto případě platí stejné zásady jako u příkladu g). Jde tu o možnost vyhodnocování profilů pomocí znaménkové informace v datech.

1) Příklad je zvláště důležitý pro sekundární analýzu a zobecňování z různých výzkumů, v nichž bylo měření prováděno různými prostředky.

2) V tomto příkladě, stejně jako v a) a h), by bylo přesnější říci:

„+“ = $\bar{X}_A$ je signifikantně rozdílný od $\bar{X}_N$ a $\bar{X}_A > \bar{X}_N$; „-“ = $\bar{X}_A$ je signifikantně rozdílný od $\bar{X}_N$ a $\bar{X}_N > \bar{X}_A$. Takovéto pravidlo je v praxi běžně používáno, i když neodpovídá přesně dvoustranné alternativní hypotéze $H_0: \bar{X}_A = \bar{X}_N$, $H_1: \bar{X}_A \neq \bar{X}_N$. Jestliže zamítneme H_0 , pak chyba ve špatném určení znaménka je sice nenulová, je však velmi malá, a proto je postup v praxi používán. Současné testování dvou jednostranných hypotéz též neodpovídá modelu.

„+“ = dávám přednost sportu,
 „0“ = čtu rád o obojím asi stejně,
 „—“ = dávám přednost kultuře.
 (Zde je přiřazeno „+“ a „—“ oběma obsahovým pólům libovolně)

Vznik těchto dat může být charakterizován z různých hledisek (určených vždy dvěma polárními alternativami):

- vznikají jako diskrétní $\times$ vznikají diskretizací spojité škály (resp. sloučením podrobnějších kategorií);
- trichotomizace je určena pevnými prahy $\times$ je určena jednoznačným pravidlem (např. výsledkem statistického testu);
- data vznikají přímo ve znaménkovém tvaru $\times$ jsou do znaménkového tvaru převedena;
- vznikají v experimentu (přirozeném, resp. řízeném) $\times$ vznik neodpovídá experimentální situaci;
- vznikají porovnáním dvou různých časových okamžiků $\times$ neobsahují časovou dimenzi;
- porovnávají zkoumané jednotky vzhledem k dané proměnné (jedinec, skupina, soubor, země apod.) $\times$ porovnávají proměnné na téže statistické jednotce;
- znaménka polárních kategorií mají jednoznačnou obsahově orientovanou interpretaci $\times$ znaménka polárních kategorií jsou libovolně volitelná;
- porovnání je vedeno na těchže statistických jednotkách (párově; statisticky jde o závislé výběry) $\times$ porovnáváme statisticky nezávisle vzniklá data (nezávislé výběry).

Každý z uvedených pohledů je nutné vzít v úvahu při zkoumání použitelnosti statistických technik. Podle geneze dat musíme určit, zda platí (v rámci přípustných tolerancí) výchozí statistický model.

Ani tento široký výčet hledisek není úplný. Například dichotomický znak s odpověďmi „ano“, „ne“ a velkým počtem odpovědí „nevím“ můžeme považovat za znaménkový, v němž („+“ = „ano“, „0“ = „nevím“, „—“ = „ne“).

Popis obecného modelu

Možné příklady lze v tomto případě obecně shrnout takto: Zkoumáme N objektů (podle situace jsou to osoby, skupiny, země, proměnné, obsahové okruhy apod.). Těchto N objektů bylo vybráno na základě prostého náhodného výběru. Určení jednotlivých objektů do souboru bylo provedeno tak, že každý z nich byl určen nezávisle na jiných, současně však u všech objektů populace je stejná pravděpodobnost, že se dostanou do výběru; totéž platí o všech dvojicích, trojicích, čtveřicích atd. objektů.

Tento předpoklad modelu je v praxi opravdu jen zřídka striktně splněn, přípustné odchylky od modelu záleží na jednotlivých konkrétních případech, a proto je zde nemůžeme obecně řešit.

Jiný předpoklad (který vede k témuž statistickému zpracování) je charakterizován takto: jednotlivé údaje, které vytvářejí soubor znaménkových dat, vznikají nezávisle jeden na druhém, tj. jeden údaj neovlivňuje hodnotu jiného.

Ověření těchto předpokladů není v běžných výzkumných situacích obtížné. V situacích netypických může znamenat ověření předpokladů složitě meritorní metodologické i statistické úvahy. Proto v těchto případech doporučujeme konzultaci s matematickým statistikem.

V dalším kroku zařadíme N zkoumaných objektů do tří kategorií, odpovídajících třem hodnotám znaku. Výsledkem je velice jednoduchá jednorozměrná tabulka (tabulka 1. stupně třídění).

Tabulka 1. Rozložení četností diskrétního znaménkového znaku

Hodnota znaku	„—“	„0“	„+“	Celkem
absolutní četnost výskytu	N_-	N_0	N_+	N
relativní četnost výskytu	$f_- = \frac{N_-}{N}$	$f_0 = \frac{N_0}{N}$	$f_+ = \frac{N_+}{N}$	1
procento výskytu	100 f_-	100 f_0	100 f_+	100

Předpokládáme, že relativní výběrové četnosti (f_- , f_0 , f_+) odpovídají populačním výběrovým četnostem, resp. pravděpodobnostem výskytu (p_- , p_0 , p_+). Úkolem statistické inference je využít informaci v absolutních, resp. relativních výběrových četnostech k přímé výpovědi o neznámých skutečných parametrech (p_- , p_0 , p_+) či k výpovědi o jejich vybraných vlastnostech a jejich vzájemných relacích.

Všechny testy i metody odhadu parametrů jsou v této práci založeny na předpokladu multinomického rozložení (resp. jeho speciálního případu: binomického rozložení).

Při analýze dat řešíme dále tyto základní úlohy:

1. odhad parametrů p_- , p_0 , p_+ ,
2. ověření hypotézy, že jedna z pravděpodobností je větší než jedna polovina (např. $p_+ > \frac{1}{2}$),
3. ověření hypotézy symetrie, tj. že $p_+ = p_-$.

Odhad parametrů rozložení diskrétních parametrických dat

Jednou ze základních úloh analýzy znaménkových dat je odhad neznámých parametrů výchozího statistického modelu, a to jak odhad bodový (číslo, které nejlépe charakterizuje neznámý parametr — je mu nejbližší), tak intervalový (interval, který charakterizuje navíc přesnost statistického měření a pás, v němž se s vysokou spolehlivostí neznámá hodnota parametru nachází). Pro větší četnosti se používá většinou klasický odhad pomocí relativních četností.

$$(1) \quad \tilde{p}_- = \frac{N_-}{N}, \quad \tilde{p}_0 = \frac{N_0}{N}, \quad \tilde{p}_+ = \frac{N_+}{N}$$

Konfidenční intervaly pro parametr p_+ je pro malá N obtížné spočítat. Tyto intervaly lze však nalézt přímo v tabulkách [Janko 1958]. [Boľsev, Šmirnov 1965], [Owen 1966]. Pro větší N , je-li splněna podmínka

$$(2) \quad \min(Np_+, N(1 - p_+)) > 5$$

dává dostatečně přesnou aproximaci vzorec (viz Nayatani, Kurahara [1964]):

Hranice konfidenčního intervalu $(1 - \alpha)$ 100 % pro p_+ jsou:

$$(3) \quad p_+ = \frac{N_+}{N} \pm z_{\frac{\alpha}{2}} \sqrt{\frac{\frac{N_+}{N^2} (1 - \frac{N_+}{N})}{N^3}}$$

$$= \frac{N_+}{N} \pm z_{\frac{\alpha}{2}} \sqrt{\frac{N_+ (N - N_+)}{N^3}}$$

$z_{\frac{\alpha}{2}}$ je $(1 - \frac{\alpha}{2})$ 100% kvantil normálního rozložení, pro který uvedeme tabulku nejpoužívanějších hodnot.

Tabulka A. Tabulka koeficientů pro dvoustranné konfidenční intervaly

$(1 - \alpha)$ 100 %	$\frac{\alpha}{2}$	$z_{\frac{\alpha}{2}}$	$z_{\frac{\alpha}{2}}$ s velkou přesností
90 %	0,05	1,645	1,6448 5363
95 %	0,025	1,960	1,9599 6398
99 %	0,005	2,576	2,5758 2930
99,9 %	0,0005	3,291	3,2905 2673

Pro ostatní parametry p_- , p_0 provedeme jednoduchou záměnu ve vzorci (2): místo N_+ zavedeme N_- , resp. N_0 .

Příklad 1

25 respondentů z jedné pracovní skupiny, charakterizované určitým typem technologie odpovědělo na otázku, jaký vliv bude mít zavedení další automatizace na jejich spokojenost s prací takto:

- pracovní spokojenost se po zavedení další automatizace zvýší = 12 (N_+)
- pracovní spokojenost se po zavedení další automatizace nezmění = 7 (N_0)
- pracovní spokojenost se po zavedení další automatizace sníží = 6 (N_-)

Zajímá nás, do jaké míry lze tento výsledek přijmout z hlediska spolehlivosti.

Pro p_+ dostáváme bodový odhad $p_+ = \frac{12}{25} = .48$. V tabulkách vyhledáme přesný 95% interval spolehlivosti: (.278, .687). Použijeme-li normální aproximace vzorce (3) dostaneme:

a) $1 - \alpha = .95, \alpha = .05, \frac{\alpha}{2} = .025$

v tabulce A: $z_{.025} = 1,96$

b) dosadíme do (3):

hranice = $\frac{12}{25} \pm 1,96 \sqrt{\frac{12(25 - 12)}{25^3}}$
= $.48 \pm .1958$
= (.284, .676)
šířka intervalu = .392

c) odhad dolní hranice (2):

$\min(Np_+, N(1 - p_+)) = \min(12, 13) = 12 > 5$

Bereme-li v úvahu náhodná působení (chyby, které nelze nijak blíže specifikovat) při výpovědích respondentů, pak lze na základě našeho modelu provést závěr: „skutečné procento kladného očekávání leží, se spolehlivostí 95 %, v hranicích (28 %, 68 %) s nejvěrohodnějším odhadem 48 %“.

Stejný postup bychom volili, kdybychom skupinu 25 osob považovali za náhodný výběr z populace pracující ve stejných technologických podmínkách a chtěli — za předpokladu skutečné spolehlivých výpovědí — zobecnit výsledky na celou takovou populaci.

Příklad 2

Z téhož souboru odpovědělo 20 lidí, že očekává zlepšené perspektivy pro mladé lidi, 3 osoby neočekávaly žádné změny, 1 osoba očekávala zhoršení (1 respondent neodpověděl).

Máme zde:

$N_- = 1, N_0 = 3, N_+ = 20, N = 24$

Odhad pro $p_+ = \frac{N_+}{N} = \frac{20}{24} = .83$, tj. 83 %.

přesný interval 95% spolehlivosti: (.626, .953)

normální aproximace intervalu spolehlivosti vzorcem (3): (.684, .982).

Normální aproximace se liší jak šířkou intervalu (interval je užší), tak posunutím intervalu. Nepřesnost znamená posun o 5 %, resp. 3 %, je tedy nepřijatelná.

Neadekvátnost normální aproximace je indikována též odhadem podmínky (2): $\min(Np_+, N(1 - p_+)) = \min(20, 4) = 4 < 5$. Neshodu jsme tudíž mohli předvídat.

Závěry u tohoto příkladu jsou podobné jako u příkladu 1: „95% interval spolehlivosti pro skutečnou hodnotu parametru p_+ je (.63, .95), v procentech: (63%, 95%).“

Příklad jsme uvedli hlavně proto, abychom upozornili na nutnost dodržení podmínek statistických postupů. V tomto případě šlo o podmínku pro použití numerické aproximace konfidenčního intervalu.

Existence majoritní pravděpodobnosti v modelu

U tohoto modelu znaménkových dat nás může zajímat, zda některá z pravděpodobností p_+ , p_0 , p_- je větší než $1/2$, tj. zda z hlediska daného znaku existuje majoritní názor, majoritní nadpoloviční skupina jednotek v jedné kategorii. (Poznámeme, že postup této části neplatí jen pro znaménková data, ale pro jakýkoli nominální znak, u něhož nás zajímá, zda jedna z jeho kategorií odpovídá svou četností nadpoloviční většině v populaci).

Úlohu budeme formulovat pro parametr p_+ , prostou záměnou indexů, avšak všechny výsledky platí i pro p_- , p_0 (resp. pro p_i u nominálního znaku).

A. Znaménkový test (binomický test)

Úlohu řešíme znaménkovým, resp. binomickým testem.

Postup:

1. Formulace hypotézy:

$$H_0 : p_+ = \frac{1}{2}$$

$$H_1 : p_+ > \frac{1}{2}$$

2. Data:

Je známo rozložení četností: N_- , N_0 , N_+ (celkem N). K postupu stačí znát: N_+ , $N - N_+$

3. Intuitivní model: jestliže platí H_0 , N_+ by mělo být přibližně rovno $\frac{N}{2}$, jestliže

platí H_1 , N_+ by mělo být mnohem větší než $\frac{N}{2}$.

4. Testové kritérium pro malé výběry může být provedeno ve dvou ekvivalentních tvarech. Postupy jsou aplikovatelné podle dostupnosti tabulek.

Postup A: Zjistíme hodnotu statistické významnosti:

$$(4) \quad P = P_B(X \geq N_+ | p = \frac{1}{2}, N) = \left(\frac{1}{2}\right)^N \sum_{i=N_+}^N \binom{N}{i}$$

kde P_B je binomická pravděpodobnost s uvedenými parametry a vyjadřuje výskytovost obdržného N_+ nebo ještě extrémnější hodnoty (za předpokladu H_0). P můžeme zjistit buď výpočtem (např. pomocí Pascalova trojúhelníku), nebo přímo v tabulkách distribuční funkce binomického rozložení (např. [Janko 1958], [Bolšev, Smirnov 1965]). Je-li $P \leq \alpha$, zamítáme H_0 ve prospěch H_1 . Je-li $P > \alpha$, přijímáme H_0 .

Postup B: Zjistíme počet výskytů v dané kategorii, tj. N_+ , které porovnáme ve speciálních tabulkách s kritickou hodnotou k_N , danou pro každé N . Je-li $N_+ \geq k_N$,

zamítáme H_0 ve prospěch H_1 . Je-li $N_+ < k_N$, nemáme důvod H_0 zamítnout. Kritické hodnoty pro $N \leq 50$ a pro vybraná N dále až do 1000 uvádíme v tabulce B , která je upravena tak, že hypotézu $H_1: p_+ > \frac{1}{2}$ přijímáme tehdy, jestliže $N - N_+ \leq$ hodnota v tabulce. (Postup je pochopitelně ekvivalentní. Čím větší je N_+ , tím menší je $N - N_+$.)

5. Testové kritérium pro výběry $N \geq 30$

Tabulky pro postupy A i B existují pouze do relativně nízkého počtu pozorování. Je-li $N \geq 30$, můžeme použít normální aproximaci binomického rozložení, a to jak pro numerické aproximace P , tak pro numerické aproximace k_N .

Postup A : Numerická aproximace hodnoty P může být nalezena dvěma způsoby:

a) *Gram-Charlierova aproximace* (s korekcí na spojitost)

$$(5) \quad Y = \frac{2N_+ + 1 - N}{\sqrt{N}}$$

$$P \doteq 1 - \Phi(Y) = \Phi(-Y)$$

b) *Camp-Paulsonova aproximace*

$$(6) \quad Y = \frac{X}{3\sqrt{Z}}$$

$$X = \left(\frac{N_+}{M+1} \right)^{\frac{1}{3}} \cdot \left(9 - \frac{1}{N_+} \right) - 9 + \frac{1}{M+1}$$

$$Z = \left(\frac{N_+}{M+1} \right)^{\frac{2}{3}} \cdot \frac{1}{N_+} + \frac{1}{M+1}$$

$$M = N - N_+$$

$$P \doteq 1 - \Phi(Y) = \Phi(-Y)$$

V obou případech je $\Phi(y)$ distribuční funkce standardizovaného normálního rozložení, která je tabelována v každých statistických tabulkách i v učebnicích. Proto můžeme k Y nalézt příslušnou pravděpodobnost. To není ovšem nutné, pokud nás nezajímá přímo hodnota P samotná. Pro zvolené α můžeme Y porovnat přímo s α -kvantilem normálního rozložení $N(0,1)$, který značíme z_α . Rozhodovací pravidlo je pak:

$$(7) \quad Y \geq z_\alpha, \quad H_0 \text{ zamítáme ve prospěch } H_1$$

$$Y < z_\alpha, \quad H_0 \text{ přijímáme}$$

Postup B : Pro $N > 100$ můžeme nalézt přibližně hranice pro odmítnutí hypotézy.

H_0 zamítáme ve prospěch H_1 ($\equiv p_+ > \frac{1}{2}$), jestliže

$$(8) \quad N_+ \geq k_N$$

kde $k_N \doteq \frac{N-1}{2} + r\sqrt{N+1}$, a je zaokrouhlené na celé číslo, a hodnoty r jsou dány pro různé hladiny α tabulkou D .

Tabulka B. Kritické hodnoty znaménkového testu

$$\text{pro } H_0 : p_+ = \frac{1}{2}, \quad H_1 : p_+ > \frac{1}{2}$$

(H_0 zamítáme ve prospěch H_1 , je-li $(N - N_+) \leq$ hodnota v tabulce. „—“ znamená, že testovat nelze.)

(Tabulku lze použít též pro testování hypotézy H_0 proti $H_1 : p_+ \neq \frac{1}{2}$, tedy pro dvoustranný znaménkový test. Chceme-li v tom případě testovat na hladině α , použijeme sloupec označený $\frac{\alpha}{2}$.)

n	0,005 (0,5%)	0,01 (1%)	0,025 (2,5%)	0,05 (5%)	0,10 (10%)
4	—	—	—	—	0
5	—	—	—	0	0
6	—	—	0	0	0
7	—	0	0	0	1
8	0	0	0	1	1
9	0	0	1	1	2
10	0	0	1	1	2
11	0	1	1	2	2
12	1	1	2	2	3
13	1	1	2	3	3
14	1	2	2	3	4
15	2	2	3	3	4
16	2	2	3	4	4
17	2	3	4	4	5
18	3	3	4	5	5
19	3	4	4	5	6
20	3	4	5	5	6
21	4	4	5	6	7
22	4	5	5	6	7
23	4	5	6	7	7
24	5	5	6	7	8
25	5	6	7	7	8
26	6	6	7	8	9
27	6	7	7	8	9
28	6	7	8	9	10
29	7	7	8	9	10
30	7	8	9	10	10
31	7	8	9	10	11
32	8	8	9	10	11
33	8	9	10	11	12
34	9	9	10	11	12
35	9	10	11	12	13
36	9	10	11	12	13
37	10	10	12	13	14
38	10	11	12	13	14
39	11	11	12	13	15
40	11	12	13	14	15
41	11	12	13	14	15
42	12	13	14	15	16
43	12	13	14	15	16
44	13	13	15	16	17
45	13	14	15	16	17

n	0,005 (0,5 %)	0,01 (1 %)	0,025 (2,5 %)	0,05 (5 %)	0,10 (10 %)
46	13	14	15	16	18
47	14	15	16	17	18
48	14	15	16	17	19
49	15	15	17	18	19
50	15	16	17	18	19
52	16	17	18	19	20
54	17	18	19	20	21
56	17	18	20	21	22
58	18	19	21	22	23
60	19	20	21	23	24
62	20	21	22	24	25
64	21	22	23	24	26
66	22	23	24	25	27
68	22	23	25	26	28
70	23	24	26	27	29
72	24	25	27	28	30
74	25	26	28	29	30
76	26	27	28	30	31
78	27	28	29	31	32
80	28	29	30	32	33
82	28	30	31	33	34
84	29	30	32	33	35
86	30	31	33	34	36
88	31	32	34	35	37
90	32	33	35	36	38
92	33	34	36	37	39
94	34	35	37	38	40
96	34	36	37	39	41
98	35	37	38	40	42
100	36	37	39	41	43
110	41	42	44	45	47
120	45	46	48	50	52
130	49	51	53	55	57
140	54	55	57	59	61
150	58	60	62	64	66
160	63	64	67	69	71
170	67	69	71	73	76
180	72	73	76	78	80
190	76	78	81	83	85
200	81	83	85	87	90
220	90	92	94	97	99
240	99	101	104	106	109
260	108	110	113	116	119
280	117	120	123	125	128
300	127	129	132	135	138

n	0,005 (0,5 %)	0,01 (1 %)	0,025 (2,5 %)	0,05 (5 %)	0,10 (10 %)
320	136	138	141	144	148
340	145	148	151	154	157
360	155	157	160	163	167
380	164	166	170	173	177
400	173	176	179	183	186
420	183	185	189	192	196
440	192	195	198	202	206
460	201	204	208	211	215
480	211	214	218	221	225
500	220	223	227	231	235
550	244	247	251	255	259
600	267	271	275	279	283
650	291	294	299	303	308
700	315	318	323	327	332
750	339	342	347	351	356
800	363	366	371	376	381
850	386	390	395	400	405
900	410	414	420	424	430
950	434	438	444	449	454
1000	458	462	468	473	479

Příklad 3

Ve 115 závodech byly porovnávány postoje k práci u pracovníků z dílen dvou různých technologických úrovní. V 71 případech byl postoj pracovníků z dílen vyšší technologické úrovně lepší, v 25 případech nebyl nalezen podstatný rozdíl, v 39 případech byl lepší postoj k práci v dílnách s nižší úrovní technologie. Otázkou je, zda můžeme zobecnit výrok, že v nadpoloviční většině závodů vůbec lze očekávat lepší postoj k práci u dělníků pracujících v dílnách vyšší technologické úrovně. Hladinu významnosti volíme $\alpha = 0,05$.

1. Hypotéza: $H_0 : p_+ = 1/2, \quad H_1 : p_+ > 1/2$

2. Data: $N_+ = 71, \quad N - N_+ = 44, \quad N = 115$

Ukážeme oba dva postupy; v obou případech musíme volit aproximace:

Postup A

metoda a) (Gram-Charlierova aproximace):

$$y = \frac{2 \cdot 71 + 1 - 115}{\sqrt{115}} = \frac{28}{10,72} = 2,6110$$

pro $\alpha = 0,05$ nalezneme v tabulce C hodnotu $z = 1,645$ a vzhledem k tomu, že $y = 2,6110 > 1,645$ můžeme přijmout H_1 jako dostatečně prokázanou.

Tabulka C. Hodnoty z_α pro vybrané hladiny významnosti

α	100 α %	z_α	z_α s velkou přesností
0,1	10 %	1,282	1,2815 5157
0,05	5 %	1,645	1,6448 5363
0,01	1 %	2,326	2,3263 4787
0,005	0,5 %	2,576	2,5758 2930
0,001	0,1 %	3,090	3,0902 3231

Podle Janko [1958: 115] nalezneme:

$$P = 1 - \Phi(2,6110) = 1 - .995473 = .0045$$

(P je menší než $\alpha = 0,05$, H_1 přijímáme jako dostatečně statisticky prokázanou).
metoda b) (Camp-Paulsenova aproximace):

$$x = \left(\frac{71}{45}\right)^{\frac{1}{3}} \left(9 - \frac{1}{71}\right) - 9 + \frac{1}{45} = 1,4833$$

$$= \left(\frac{71}{45}\right)^{\frac{2}{3}} \frac{1}{71} + \frac{1}{45} = 0,0413$$

$$y = \frac{1,4833}{3 \sqrt[3]{.0413}} = 2,4327$$

Opět platí, že $y > 1,645$

$$P = 1 - \Phi(2,43) = \Phi(-2,43) = .007549, \quad P < 0,05$$

Postup B:

Aproximace kritické hodnoty se provádí pomocí vzorce (8) a tabulky D:

$$\alpha = 0,05 \Rightarrow r = .8224$$

$$k_{115} = \frac{115 - 1}{2} + .8224 \sqrt{115 + 1} = 65,86$$

Vzhledem k tomu, že $N_+ = 71 > k_{115} = 65,86$, můžeme hypotézu (H_1) přijmout.

Tabulka D. Koefficienty pro aproximaci kritických hodnot

α	r	r s velkou přesností
0,1	0,6408	0,6407 75785
0,05	0,8224	0,8224 26815
0,01	1,1632	1,1631 73935
0,005	1,2879	1,2879 14650
0,001	1,5451	1,5451 16155

Hypotéza symetrie pro znaménková data

Testy, které dále uvádíme, jsou testy pro symetrii rozložení znaménkových dat. Tedy bez ohledu na obsazení neutrální kategorie „0“ nás zajímá vztah dvou pravděpodobností p_+ a p_- .

A) Znaménkový test

Za předpokladu, že nulová změna, resp. obsazení neutrální kategorie, má nulovou pravděpodobnost, či za předpokladu, že znaménková data vznikají jako dichotomizace spojitě veličiny, byl odvozen znaménkový test pro detekci převahy „zlepšení“ nad „zhoršením“. Pro případ výskytu tzv. „spojení“ (v našem případě existence neutrální kategorie s nenulovým výskytem N_0) byly navrženy různé modifikace metody. Nejvýhodnější je vynechat spojení, to znamená redukovat výběrový soubor o N_0 pozorování. Máme pak $N - N_0 = N^*$ pozorování a u nich N_+ zlepšení a N_- zhoršení (viz např. [Van der Warden 1960]).

Hypotéza symetrie může být pomocí znaménkového testu prověřována proti třem různým alternativám: $p_+ > p_-$, $p_+ < p_-$, $p_+ \neq p_-$. První dvě hypotézy jsou symetrické, obě prověřujeme stejným způsobem s pouhou záměnou „+“ a „-“. První dvě alternativy se nazývají *jednostranné*, zatímco třetí alternativa se nazývá *dvoustrannou*.

Jednostranná alternativa

1. *Formulace hypotézy:* $H_0 : p_+ = p_-$, $H_1 : p_+ > p_-$
2. *Data:* N_+ , N_- , N_0 , přičemž pro testování stačí znát N_+ , N_-
3. *Postup:* Postupujeme přesně stejným postupem jako v případě testování hypotézy majoritní pravděpodobnosti. Po vynechání p_0 a redukci souboru o neutrální kategorie jsou hypotézy formulovány:

$$H_0 : p'_+ = \frac{1}{2}, \quad H_1 : p'_+ > \frac{1}{2}$$

p'_+ , p'_- jsou nové pravděpodobnosti (po redukci), které se vzájemně doplňují ($p'_+ + p'_- = 1$).

Dvoustranná alternativa

1. *Formulace hypotézy:* $H_0 : p_+ = p_-$ $H_1 : p_+ \neq p_-$
2. *Data:* N_+ , N_- , $N^* = N_- + N_+$ (stejně jako výše)
3. *Postup:* Redukujeme data o N_0 a aplikujeme znaménkový test jako u jednostranné alternativy, pouze s těmito dvěma změnami: Místo $N^* - N_+ = N_-$ používáme v tabulce B :

$$n = \min(N_-, N_+)$$

a místo sloupce pro α používáme sloupec pro $\frac{\alpha}{2}$. U aproximací též postupujeme stejně: Místo N_- použijeme n a místo N_+ použijeme $N^* - n$; místo α opět používáme $\frac{\alpha}{2}$. Příslušné hodnoty $z_{\frac{\alpha}{2}}$ najdeme v tabulce A .

Pokračování příkladu 1:

Prokazovat hypotézu majoritní pravděpodobnosti, tj. $p_+ > \frac{1}{2}$, zřejmě nemá vůbec význam. Je však zajímavá hypotéza symetrie proti alternativě: názor na zvýšení dominuje nad názorem na snížení pracovní spokojenosti.

Máme tedy:

$$H_0 : p_+ = p_-, \quad H_1 : p_+ > p_-$$

Data:

$$N_+ = 12, \quad N_- = 6, \quad N^* = 18$$

Testování provedeme přímo z tabulky B pro $\alpha = 0,05$. Asymetrie je prokázána pouze jestliže $N - N_+ = N_-$ je menší než 5 nebo rovno 5. To není splněno: $N_- = 6 > k_{18} = 5$. A tedy ani hypotéza asymetrie směrem k názoru o zlepšení není statisticky prokázána.

B) McNemarův test

McNemar navrhl test vhodný ke sledování vlivu faktoru v čase a jeho efektu na zlepšení nebo zhoršení (resp. přijetí či ztrátu určitého názoru, vlastnosti ap.). Tento test odpovídá znaménkovým datům. McNemarovo uspořádání dat je dáno čtyřpolní tabulkou.

Z toho vzniká případ znaménkových dat takto:

$$N_+ = D, \quad N_- = A, \quad N_0 = B + C$$

McNemar navrhl test pro hypotézu, že ve skupině N osob se počet lidí majících danou vlastnost nezměnil.

1. *Formulace hypotézy* H_0 a H_1

$$H_0 : p_+ = p_-, \quad H_1 : p_+ \neq p_- \quad (\text{dvoustranná alternativa})$$

2. *Data:* A , B , C , D uspořádaná jako v tabulce 2.

Tabulka 2. Uspořádání dat pro McNemarův test

		po skončení období		
		nemá vlastnost V	má vlastnost V	
na začátku období	má vlastnost V	A	B	A + B
	nemá vlastnost V	C	D	C + D
		A + C	B + D	N

3. *Intuitivní model:* Jestliže platí H_0 , pak počet lidí, kteří změnili názor jedním směrem, musí být zhruba stejný jako počet těch, kteří změnili názor druhým směrem. Je-li rozdíl obou skupin velký (bez ohledu na znaménko), pak odmítáme H_0 .

4. *Testové kritérium:*

$$(9) \quad X^2 = \frac{(A - D)^2}{A + D} = \frac{(N_+ - N_-)^2}{N_+ + N_-}$$

má rozložení chí-kvadrát s jedním stupněm volnosti. Je-li větší než kritická hodnota odpovídající zvolenému α , pak zamítáme hypotézu H_0 a přijímáme závěr o účinnosti vlivu zkoumaného faktoru.

Pro malé výběry se doporučuje modifikované testové kritérium s korekcí na spojitost:

$$(10) \quad X^2 = \frac{(|A - D| - \frac{1}{2})^2}{A + D}.$$

Poznámka k testu: Testové kritérium (9) má rozložení chí-kvadrát pouze asymptoticky, tj. pro velký počet pozorování, přičemž počet pozorování zde není N , ale $A + D$. Tento test není nic jiného než úprava normální (Laplaceovské) aproximace znaménkového testu, resp. X^2 test pro symetrii. Aplikace tohoto testu je tedy možná pouze tehdy, je-li platná normální aproximace pro relativní četnosti

$\frac{A}{A + D}$, $\frac{D}{A + D}$. I když se v literatuře jako dolní hranice pro aplikabilitu testu uvádí počet pozorování $A + D > 10$, doporučujeme používat tento test až nad 30. Pokud jsou k dispozici tabulky znaménkového (resp. přesného binomického) testu, doporučujeme používat tyto přesné testy, pokud to rozsah tabulek dovolí.

Test je ovšem možno použít i pro jiný typ dat, například pro závislé výběry (porovnání názoru muže a ženy v manželských dvojicích, porovnání názorů otce a syna, generálních ředitelů a výrobních ředitelů, řidiče a závozníka atp.).

C) *Chí-kvadrát test symetrie znaménkových dat*

Stejný test můžeme odvodit jako chí-kvadrát test dobré shody s modelem symetrie.

1. Formulace H_0 a H_1

$$H_0 : p_+ = p_- = a, \quad p_0 = 1 - 2a \quad (0 \leq a \leq \frac{1}{2}) \quad H_1 : p_+ \neq p_-$$

2. Data: N_+ , N_0 , N_-

3. Intuitivní model: N_+ musí být přibližně stejné jako N_- ,

$$\text{tj. } N_+ \doteq N_- \doteq \frac{N_+ + N_-}{2}$$

4. Testové kritérium

$$(11) \quad X^2 = \frac{(N_+ - N_-)^2}{N_+ + N_-}$$

má asymptoticky rozložení *chi-kvadrát s jedním stupněm volnosti*. H_0 zamítáme, jestliže hodnota testového kritéria je větší, nebo rovná kritické hodnotě χ^2 -kvadrát pro dané α .

Příklad 4

Preference čtenářů, pokud jde o typ článků o sportu:

„+“ = preference rozhovoru se sportovcem

„0“ = má rád obojí

„-“ = preference reportáží ze zajímavého sportovního podniku

$N_+ = 326$, $N_0 = 423$, $N_- = 273$

O hypotéze majoritní pravděpodobnosti nemá význam statisticky uvažovat. Hypotéza asymetrie je však velmi zajímavá. Test pro takto velký soubor provedeme pomocí testu χ^2 -kvadrát. Vzhledem k tomu, že nevíme předem nic o možném směru preferencí, vyhovuje nám dvoustranná alternativa $p_+ \neq p_-$.

$$\text{Testové kritérium: } X^2 = \frac{(326 - 273)^2}{326 + 273} = \frac{2809}{599} = 4,689.$$

Kritická hladina χ^2 -kvadrátu pro $\alpha = 0,05$ je 3,84.

Vzhledem k tomu, že $X^2 = 4,689 > 3,84$, odmítáme hypotézu symetrie. Pro interpretaci zřejmé přijmeme výsledek převahy přání rozhovoru nad reportáží.

Rozšíření hypotézy symetrie pro znaky s odstupňovanými hodnotami

U některých ordinálních dat se vyskytuje polarita v tom smyslu, že jedny kategorie mají záporný a druhé kladný význam. Znak přitom buď má, nebo nemá neutrální kategorii. Kladné i záporné hodnoty jsou ordinálně odstupňovány. Jejich existence bude nejlépe patrná z příkladů.

Příklady

a) Ve výzkumu čtenářské obce časopisu klademe otázku: „Dáváte přednost sportu nebo kultuře?“ Odpovědi jsou:

1. dávám jednoznačně přednost sportu

2. dávám spíše přednost sportu

3. dávám spíše přednost kultuře

4. dávám jednoznačně přednost kultuře

Znak nemá neutrální kategorii. Kladnou orientaci můžeme volit libovolně. Pochopitelné je možné stupnici na obou stranách zjemnit.

b) Ve stejném výzkumu klademe otázku: „Dáváte přednost rozhovoru se sportovcem nebo popisu sportovní události?“

Odpovědi:

1. dávám jednoznačně přednost rozhovoru

2. dávám spíše přednost rozhovoru

3. nemám přednostní volbu

4. dávám spíše přednost popisu sportovní události

5. dávám jednoznačně přednost popisu sportovní události.

Znak má neutrální kategorii. Opět je možno volit jemnější škálu odpovědí.

Dále uváděné testy vznikly aplikací obecné věty o chí-kvadrátových testech dobré shody [Rao 1965]. Odvození je vedeno takto:

1. specifikujeme hypotézu a její parametry,
2. parametry odhadneme pomocí metody maximální věrohodnosti,
3. spočítáme očekávané četnosti jakožto funkce parametrů,
4. aplikujeme vzorec

$$(12) \quad X^2 = \sum_i \frac{(O_i - E_i)^2}{O_i}$$

O_i = očekávané četnosti v polích

E_i = empirické četnosti v polích

5. počet stupňů volnosti je

$$(13) \quad df = K - 1 - k,$$

kde K je počet kategorií znaku a k je počet nezávislých odhadnutých parametrů modelu. Důkazy těchto testů neuvádíme. Spočívají v uvedeném postupu, v nalezení rovnic pro maximálně věrohodné odhady a jejich řešení a v dosazení výsledných hodnot do výrazu pro X^2 .

A) Hypotéza symetrie pro ordinální znak s neutrální kategorií

Znak má lichý počet kategorií, z nichž prostřední má neutrální význam.

1. Formulace hypotéz H_0 a H_1

H_0 : pro $K = 2k + 1$ kategorií platí

$$(14) \quad \begin{aligned} p_1 &= p_{2k+1} = a_1 \\ p_i &= p_{2k+2-i} = a_i \\ p_k &= p_{k+2} = a_k \end{aligned}$$

Pro k parametrů platí $a_i \geq 0$, $\sum a_i \leq \frac{1}{2}$

H_1 : omnibusová alternativa, tj. libovolný stav odlišný od H_0 .

$$2. \text{ Data: } \text{četnosti v jednotlivých kategoriích } N_1, N_2, \dots, N_{2k+1}, N = \sum_{i=1}^K N_i$$

3. Intuitivní model: za předpokladu H_0 by měly být všechny příslušné dvojice četností symetricky rozložené kolem $(k+1)$ -ní kategorie, tj. čísla N_i a N_{2k+2-i} by měla být (pro všechna i) přibližně stejná

$$N_i \doteq N_{2k+2-i} \doteq \frac{1}{2} (N_i + N_{2k+2-i})$$

4. Testové kritérium:

$$(15) \quad \begin{aligned} X^2 &= \sum_i \frac{(N_i - N_{2k+2-i})^2}{N_i + N_{2k+2-i}} \\ df &= k \end{aligned}$$

Testové kritérium je rozloženo asymptoticky jako chí-kvadrát rozložení s k stupni volnosti. Je-li

$X^2 \geq$ příslušná kritická hodnota rozdělení chí-kvadrát s k stupni volnosti, zamítneme H_0 ,

$X^2 <$ příslušná kritická hodnota, nemáme důvod H_0 zamítnout.

Pro velmi častý pětihodnotový znak je

$$(16) \quad \begin{aligned} X^2 &= \frac{(N_1 - N_5)^2}{N_1 + N_5} + \frac{(N_2 - N_4)^2}{N_2 + N_4} \\ df &= 2 \end{aligned}$$

5. Rozklad X^2

Jestliže zamítneme H_0 , může nás zajímat, zda k tomu přispěly všechny symetricky rozložené dvojice kategorií, či pouze některá z nich. Statistická teorie [Rao 1965] umožňuje v tomto případě přímý rozklad k stupňů volnosti celkového chí-kvadrátu na k jednotlivých složek. Symbolicky naznačeno

(17)
$$X^2 (df = k) = \sum X_i^2 (df = 1)$$

V našem případě

(18)
$$X_i^2 = \frac{(N_i - N_{2k+2-i})^2}{N_i + N_{2k+2-i}}$$

je rozloženo asymptoticky jako chí-kvadrát rozložení s jedním stupněm volnosti. Zamítneme-li H_0 , můžeme dále zkoumat jednotlivé sčítance a porovnávat je s kritickou hodnotou rozložení chí-kvadrát s jedním stupněm volnosti. Jestliže je i -tá složka významná, pak příslušná dvojice polí významně přispívá k zamítnutí H_0 .

V tabulce E uvádíme pro snadnou dostupnost kritické hodnoty chí-kvadrátu, které potřebujeme pro naši úlohu.

Tabulka E. Kritické hodnoty chikvadrátové distribuce pro praktické úkoly testování symetrie

Počet stupňů volnosti	Kritická hodnota pro α				
df	0,1 (10 %)	0,05 (5 %)	0,01 (1 %)	0,005 (0,5 %)	0,001 (0,1 %)
1	2,71	3,84	6,63	7,88	10,8
2	4,61	5,99	9,21	10,6	13,8
3	6,25	7,81	11,3	12,8	16,3
4	7,78	9,49	13,3	14,9	18,5
5	9,24	11,1	15,1	16,7	20,5
6	10,6	12,6	16,8	18,5	22,5
7	12,0	14,1	18,5	20,3	24,3
8	13,4	15,5	20,1	22,0	26,1
9	14,7	16,9	21,7	23,6	27,9
10	16,0	18,3	23,2	25,2	29,6

Příklad 5

Rozložení, které budeme analyzovat nyní, vzniklo z odpovědí na otázku: „Jakému typu článku dáváte přednost: portrétu našeho sportovce nebo portrétu zahraničního sportovce?“ Rozložení četností odpovědí je dáno v tabulce 3:

Tabulka 3. Preference typů článků o sportu

Kategorie (skóre)	jednozn. přednost (— —)	spíše přednost (—)	těžko rozhodnu (0)	spíše přednost (+)	jednozn. přednost (++)	
Portrét našich sportovců	22 (5%)	55 (13%)	252 (58%)	72 (17%)	31 (7%)	Portrét zahraničních sportovců

Zajímá nás hypotéza symetrie: $p_{--} = p_{++}$ a $p_{-} = p_{+}$ pro otázku preference dvou pólových stimulů. Počet kategorií je lichý, znak má střední (neutrální) hodnotu, která ovšem k symetrii nepřispívá. Percentuální rozložení naznačuje mírnou preferenci prvního stimulu. Je však tento fakt statisticky prokazatelný?

Uvedeme nejprve heuristický postup:

1. zvolíme $\alpha = 0.05$

2. za předpokladu symetrie očekáváme

obsazení 2. a 4. kategorie = $\frac{1}{2}(55 + 72) = 63.5$

obsazení 1. a 5. kategorie = $\frac{1}{2}(22 + 31) = 26.5$

Obsazení střední kategorie je pro symetrii nezajímavé.

Tabulka očekávaných četností

26.5, 63.5, 252, 63.5, 26.5

3. podle obecného vzorce

$$X^2 = \frac{(22 - 26.5)^2}{26.5} + \frac{(55 - 63.5)^2}{63.5} + \frac{(252 - 252)^2}{252} + \frac{(72 - 63.5)^2}{63.5} + \frac{(31 - 26.5)^2}{26.5} = 0.764 + 1.138 + 0 + 1.138 + 0.764 = 3.804$$

Počet stupňů volnosti je $df = 5 - 1 - 2 = 2$, protože ze tří parametrů modelu symetrie (obsazení vnějších, vnitřních a neutrální kategorie) lze jeden odvodit z dalších dvou (proto 2 nezávislé parametry).

4. $X^2 = 3.804 < 5.99$, proto nemáme důvod zamítnout hypotézu symetrie.

Dosažení do vzorce (13) resp. (14) dává stejný výsledek rychleji

$$X^2 = \frac{(77 - 55)^2}{77 + 55} + \frac{(22 - 31)^2}{31 + 22} = 1.528 + 2.276 = 3.804$$

Příklad 6:

Tabulka 4. Preference článků se sportovní tematikou před jinými články

Články se sportovní tematikou	jednoznačná přednost (— —)	spíše přednost (—)	těžko rozhodnout (0)	spíše přednost (+)	jednoznačná přednost (++)	jiná než sportovní tematika
Absolutní četnosti	92	104	173	70	22	N = 461
(%)	(20%)	(23%)	(38%)	(15%)	(5%)	

$$X^2 = \frac{(104 - 70)^2}{104 + 70} + \frac{(92 - 22)^2}{92 + 22} = 6.644 + 42.982 = 49.626$$

$$df = 2$$

Číslo je zřejmě statisticky významné jak na hladině významnosti $\alpha = 5\%$, tak $\alpha = 1\%$.

Těž obě složky jsou statisticky významné na obou hladinách významnosti: $6.644 > 6.63$, $42.982 > 6.63$ (na pravé straně nerovnosti jsou kritické hodnoty pro $\alpha = 1\%$; je-li významnost prokázána pro 1% , platí automaticky také pro 5%). Ze srovnání obou složek vidíme, že druhá (odpovídající krajním kategoriím) je šestapůlkrát vyšší než první. Zřejmě tedy budou vnější kategorie přispívat k asymetrii podstatně více. V daném souboru je tedy zájem o sport větší než o jiné věci, ale především je to způsobeno těmi respondenty, kteří čtou články o sportu především (viz druhá složka X^2).

B) Hypotéza symetrie pro polarizovaný ordinální znak bez neutrální kategori

Znak má sudý počet kategorií, z nichž polovina je odstupňována jedním směrem a polovina opačným směrem.

1. Formulace hypotéz H_0 a H_1

H_0 : pro $K = 2k$ kategorií je

$$(19) \quad \begin{aligned} p_1 &= p_{2k} = a_1 \\ p_i &= p_{2k+1-i} = a_i \\ p_{k-1} &= p_{k+2} = a_{k-1} \\ p_k &= p_{k+1} = \frac{1}{2} - \sum_{i=1}^{k-1} a_i \end{aligned}$$

H_1 : obecná omnibusová alternativa (jakýkoli jiný stav rozdílný od H_0)

2. Data: Pro $K = 2k$ kategorií máme četnosti $N_1, N_2, \dots, N_{2k}$, $N = N_1 + \dots + N_{2k}$

3. Intuitivní model: Všechny dvojice odpovídajících si četností by měly být přibližně stejné

$$N_i \doteq N_{2k+1-i} \doteq \frac{1}{2} (N_i + N_{2k+1-i})$$

4. Testové kritérium

$$(20) \quad X^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(N_i - N_{2k-i+1})^2}{N_i + N_{2k-i+1}}$$

má asymptoticky chí-kvadrát rozložení s k stupni volnosti. Je-li

$X^2 \geq$ příslušná kritická hodnota rozložení chí-kvadrát s k stupni volnosti, pak zamítáme H_0 .

V opačném případě přijímáme H_0 .

Pro velmi častý případ 4 kategorií je

$$(21) \quad X^2 = \frac{(N_1 - N_4)^2}{N_1 + N_4} + \frac{(N_2 - N_3)^2}{N_2 + N_3}$$
$$df = 2$$

5. Rozklad X^2 na složky může být proveden zcela obdobně jako u testu části A)

$$(22) \quad \sum X_i^2 (df = k) = \sum X_i^2 (df = 1)$$

$$(23) \quad X_i^2 = \frac{(N_i - N_{2k-i+1})^2}{N_i + N_{2k-i+1}}$$

X_i^2 jsou opět asymptoticky rozloženy jako chí-kvadrát rozložení s jedním stupněm volnosti.

Jestliže tedy zamítneme H_0 , můžeme jednotlivé sčítance dále porovnat s kritickou hodnotou rozložení chí-kvadrát s jedním stupněm volnosti. Je-li i -tý sčítanec významný (překročil kritickou hodnotu), můžeme hledat u příslušné dvojice kategorií důvod asymetrie.

Příklad 7:

Opět uvedeme příklad preference čtenářů, tentokrát pokud jde o typy článků o kultuře: „rozhovor s umělcem“ vs „článek o umělci“. Výsledky jsou uvedeny v tabulce 5.

Tabulka 5. Preference typů článků o kultuře

Rozhovor s umělcem	jednoznačná přednost	spíše přednost	spíše přednost	jednoznačná přednost	Článek o umělci
Absolutní četnost (%)	35 (26)	53 (39)	37 (27)	12 (9)	$N = 137$

Nebudeme opakovat heuristický postup výpočtů, je stejný jako u příkladu 5.

Dosažením do vzorce (18), resp. (19) dostáváme:

$$X^2 = \frac{(53 - 37)^2}{53 + 37} + \frac{(35 - 12)^2}{35 + 12} = 2,8441 + 11,255 = 14,099$$

V tabulce najdeme kritickou hladinu pro $\alpha = 0,05$ a $df = 2$ jako 5,99.

$$X^2 = 14,10 > 5,99,$$

a tedy hypotézu symetrie odmítáme.

Omnibusová alternativa je však příliš široká, a proto se pokusíme získanou informaci specifikovat tím, že oba členy porovnáme s kritickou hodnotou na $df = 1$ (tj. s 3,84).

První člen je nevýznamný: $2,84 < 3,84$

Druhý člen je však významný: $11,26 > 3,84$

Vidíme (z významnosti druhého členu), že preference převažuje na stranu rozhovoru s umělcem, a to především u čtenářů s jednoznačně vyhraněným názorem (stejný závěr platí i pro $\alpha = 0,01$).

Závěr

V této stati jsme podali přehled základních metod pro analýzu diskrétních znaménkových dat. Ukázali jsme

- a) metodu odhadu parametrů,
- b) testování hypotézy majoritní pravděpodobnosti,
- c) testování hypotézy symetrie,
- d) rozšíření hypotézy symetrie na odstupňovaná znaménková data.

Diskrétní znaménková data jsou v analýze sociologických úloh velice četná, a proto jsme chtěli čtenáře v přehledu seznámit jednak s užitečnými běžnými metodami, jednak s rozšířením, které odpovídá zajímavým analytickým úlohám praxe sociologického výzkumu.

Uvedené metody mají tu výhodu, že jsou založeny na kvalitativních úvahách, tj. že nepředpokládají žádnou kvantifikaci, jsou proto neparametrické. Jsme toho názoru, že tam, kde není třeba kvantifikovat, je lépe se tomu vyhnout. Tím nechceme říci, že například běžné pseudokvantifikace očíslováním pořadí kategorií apod. jsou špatné a nevhodné. Takový výzkumný krok je však vždy relativně nebezpečný, neboť může skrýt některé zajímavé vlastnosti dat či jiné vlastnosti naopak nepřiměřeně zvýraznit.

Chtěli jsme tedy upozornit na jednoduché metody. Především jsme však chtěli upozornit na neprávem opomíjené úlohy a na samotný typ dat, jichž se týkají.

Uvedené úlohy používající diskrétních znaménkových dat nejsou pochopitelně vyčerpávající. Jde v nich především o možnost zobecnění hypotézy $p_+ = \frac{1}{2}$ vs. $p_+ > \frac{1}{2}$ na libovolnou hypotézu $p_+ = c$ ($0 < c < 1$) vs. alternativa $p_+ > c$ (resp. $p_+ < c$ resp. $p_+ \neq c$).

Nezmínili jsme se o hypotéze $H_0 : p_+ = p_- = p_0 = \frac{1}{2}$ proti omnibusové alternativě, vyjadřující libovolný odklon od H_0 . Tato hypotéza se testuje jednoduše tak, že spočteme

$$(24) \quad X^2 = \frac{3(N_+^2 + N_-^2 + N_0^2)}{N} - N$$

a porovnáme s kritickou hladinou chí-kvadrátové distribuce na dvou stupních volnosti. (Jedná se o pouhou jednoduchou úpravu, která je výsledkem postupu formulí (12) a (13)).

Neuvedli jsme žádné další složitější hypotézy. Domníváme se, že takové úlohy budou postupně zpracovávány tak, jak si je bude vyžadovat výzkumná praxe.

Na závěr chceme upozornit znovu na širší aplikabilitu metod. Uvedené postupy jsou použitelné nejen na znaménková data, ale na libovolné nominální znaky s K kategoriemi, u nichž nás zajímá buď nadpoloviční obsazení jedné kategorie, nebo relace v obsazení dvou kategorií. Rozšíření pak může být formulováno jako párové srovnání v obsazení několika dvojic kategorií. Takové testy však je vhodné formulovat konkrétně k daným úlohám.

Literatura

- Bolšev, L. N. — Smirnov, N. V.: *Tablicy matematičeskoj statistiky*. Moskva, Nauka 1965.
- Janko, J.: *Statistické tabulky*. Praha, CSAV 1958.
- Nayatani, Y. — Kurahara, B.: *A condition for using the approximation by the normal and the Poisson distribution to compute the confidence intervals for the binomial parameter*. Reports of statistical application research, JUSE 11, s. 99—105.
- Owen, D. B.: *Sbornik statističeskich tablic*. Moskva, Vyčislitelnyj centr AN SSSR. 1966.
- Rao, C. R.: *Linear statistical inference and its applications*. New York, Wiley 1965.
- Pirie, W. R. — Hamdan, M. A.: *Some revised continuity corrections for discrete distributions*. Biometrics 28, 1972, s. 693—701.
- Van der Waerden, B. L.: *Matematičeskaja statistika*. IIL, Moskva 1960.

Резюме

Ржегак Я., Ржегакова Б.: Основные статистические критерии распределения дискретных знаковых данных

В статье приводятся дискретные знаковые данные, получаемые при реализации трихотомной переменной с естественно данной нейтральной категорией и с двумя противоположно ориентированными категориями («+», «-»). Приведены примеры таких данных и основные факторы, способствующие их получению.

Цель статьи — дать обзор статистических методов в качестве практически ушотребительной сводки. Приведены:

- 1) метод точечной оценки и метод доверительных интервалов;
- 2) критерии, порождающие существование преобладающего вероятия ($p_+ > \frac{1}{2}$) (критерий знаков и его нормальное приближение);
- 3) критерии, проверяющие гипотезу симметрии в отличие от односторонней или двусторонней гипотезы (критерий знаков, МакНемары критерий, критерий хи-квадрат в взаимосвязи между ними);
- 4) критерии симметрии для распространенных знаковых данных (построение категорий в обоих направлениях «+» и «-») в противовес к омнибусовой (общей) альтернативе (критерий хи-квадрат и его разложение для вклада отдельных пар полей по отношению к симметрии).

В заключение статьи анализируются возможности распространения статистических задач и использования приведенных методов при работе с номинальным типом переменных. В работе воспроизведены общеупотребительные статистические постоянные из таблиц, что должно способствовать использованию приведенных методов в социологических исследованиях.

Summary

Jan Řehák — Blanka Řeháková: Basic Statistical Tests for Discrete Sign Data Distributions

The paper introduces discrete sign data generated by a trichotomous variable with a naturally given neutral category and two differently oriented categories ("+", "-"). Examples of this type of data are presented, as well as basic factors influencing their genesis.

The purpose of the paper is to give a review of usual statistical methods and a working tool for analytic work. The following is discussed

1. Point and interval estimation method for category probabilities;
2. Testing existence of majority probabilities $p_+ > \frac{1}{2}$): sign test and its normal approximations;
3. Testing symmetry of distribution ($p_+ = p_-$) vs one-sided and two-sided alternatives: sign test, McNemar test, Chi-square test and their interconnections;
4. Testing symmetry of distribution for extended sign data (having rank-ordered categories in both directions "+" and "-") against omnibus alternative: Chi-square test and its decomposition to single degrees of freedom indicating the contribution to asymmetry of each pair of respective categories).

A possible extension of the statistical hypotheses presented as well as a possibility of application of these techniques for nominal data are dealt with. The paper also gives useful statistical constants for an easy and quick application of the given methods.

G. T. Žuravlev: Sociální informace a řízení ideologického procesu

Praha, Svoboda 1977.

Růst úlohy vědecké ideologie je organicky spjat s prosazováním společenského pokroku. V podmínkách rozvinuté socialistické společnosti považuje komunistická strana ideologickou práci za velmi důležitý faktor úspěšného řešení složitých úkolů výstavby a obrany socialismu. Ideologie v tomto procesu plní především funkce uvědomování, politického sjednocování a motivace nejširších mas.

Ideologické procesy probíhají za stálé konfrontace socialismu a kapitalismu, za podmínek prohlubování vědeckotechnické revoluce, jejíž výsledky též zintenzivňují a rozšiřují možnosti ideologického působení na masy lidí. Vznikají nové problémy, vyvolané potřebou zabezpečení řídicích procesů objektivními a operativními informacemi. Jako protiklad působí potřeba omezit nadbytečnost informací, která vzniká následkem zvyšování složitosti sociálních a přírodních jevů a jejich poznání.

Práce G. T. Žuravleva *Sociální informace a řízení ideologického procesu* (překlad z ruského originálu *Socialnaja informacija i upravlenije ideologičeskim processom*, Moskva, Mysl' 1973), je aktuální analýzou jednoho z obecných aspektů společenského vývoje. Analyzuje možnosti jak zdokonalováním prostředků a metod zvýšit efektivnost ideologické práce. Autor si klade úkol zkoumat pouze základní aspekt sociální informace, který souvisí s řízením ideologického procesu. Nové v práci je to, že odráží složitý ideologický proces z pozice věd usilujících o integraci vědeckých poznatků a vyjadřujících tendenci „zhušťování pojmů“, čehož dokladem je i pojem sociální informace.

Práce je cenná svou metodou. Nepodléhá jednostrannostem, jimiž se vyznačují mnohá zkoumání preferující kybernetický přístup. Autor využívá tohoto přístupu v komplexu vědeckých poznatků, jež mají co říci k řešení problému. Při členění a uspořádání poznatků vychází z jednotné metodologie marxisticko-leninské teorie. Obecný teoreticko-metodologický základ řešeného problému představují východiska klasiků marxismu-leninismu o podmíněnosti ideologie materiálními zájmy společenských tříd, o konkrétně historické povaze těchto zájmů a o aktivní úloze ideologie při řešení složitých sociálních úkolů. V tomto rámci autor analyzuje nové teoretické poznatky specifických věd, které se zabývají informačními procesy a řízením.

Hodnota práce je mimo jiné v tom, že se v ní uplatňuje jednotu aplikace teorie a zobecnění empirických poznatků stranických orgánů na jednotlivých stupních řízení. Za úspěšný lze považovat pokus o klasifikaci zdrojů sociálních informací, sloužících k zefektivnění ideologických procesů. Význam, který je zde přikládán sociologickým výzkumům, odpovídá požadavkům XXV. Sjezdu KSSS i sjezdů komunistických stran dalších socialistických zemí na zabezpečení řídicích procesů vědeckými informacemi. Práce přináší nejen systematizaci teoretických poznatků a zobecnění praktických zkušeností stranických orgánů, ale dává též mnohé podněty pro další zdokonalování systému sociálních informací v oblasti ideologické práce.

V první kapitole se autor zabývá ideologickým procesem jako objektem řízení. Pojem „ideologický proces“ je zde vztahován k obecnějším kategoriím historického materialismu – bytí a vědomí. Obsah ideologického procesu je pak definován jako „celkový proces vzniku a vývoje ideologie, propaganda a vnášení idejí do vědomí mas, ideově politická výchova pracujících“ (s. 16). Tomuto historickému procesu odpovídají také vlastní vnitřní zákonitosti, jejichž působení nelze uvažovat bez determinace materiálními podmínkami života společnosti a vztahem mezi třídami. Z této podmíněnosti ideologie je činěn závěr, že ideologická práce musí být organicky spojována se změnou životních podmínek lidí, se zdokonalováním společenských vztahů (s. 16–17).

V podmínkách vědecky řízené společnosti jsou ideje a představy dělnické třídy realizovány v programu komunistické strany. Uskutečňování idejí – autor zde rozvádí

myšlenku A. K. Uledova — je zároveň „procesem objektivizace ideologie, historického prověření její shody se společenským vývojem“ (s. 17).

Ideologický proces je v práci chápán jako složitá mnohorozměrná struktura, která zahrnuje tyto prvky: ideologii, ideologické vztahy, ideologické instituce, ideologickou činnost a ideologickou práci. Široké pojetí ideologického procesu umožňuje vydělit uvedené prvky, nezůstává však bez problému. Diskusním se může jevit začlenění pojmu ideologie pod ideologický proces. V tomto spojení nelze vyloučit dojem statického chápání ideologie, která sama v pojetí vědecké teorie je historickým procesem.

Při rozboru jednotlivých prvků ideologického procesu autor koncentrovaně vyjadřuje základní směry, funkce, prostředky a metody ideologické práce. Tuto část uzavírá myšlenka o potřebě znalosti účinků ideologické práce na různé sociální skupiny. Odtud vychází zdůvodnění zpětné informační vazby v řízení ideologického procesu nebo též toku informací „zdola nahoru“.

Vědecké řízení ideologického procesu je založeno na poznání komplexu zákonitostí. Pro určení jeho obsahu mají největší význam cíle. V nich jsou vyjádřeny objektivní podmínky a reálné možnosti uspokojování materiálních a duchovních potřeb společnosti. Cíle vždy předpokládají konkrétní objekt řízení. V práci G. T. Žuravleva je zkoumán ideologický proces, který je řízen komunistickou stranou přímo nebo prostřednictvím systému státních a společenských organizací či jednotlivými vedoucími.

Objekt a subjekt řízení na jednotlivých úrovních řízení jsou objasňovány v dialektické proměnlivosti. K přesnějšímu vyjádření konkrétních souvislostí použil autor pojmy: sféra řízení, oblast, prvky a články řízení (s. 30). Tyto pojmy by však zasluhovaly zřetelnější rozlišení už proto, že oblast i sféra jsou používány ve významu objektu řízení, což se vyskytuje i ve vztahu k prvku.

V části pojednávající o informačním zabezpečení řídicích procesů přikládá autor značný význam vyváženosti toku informací „shora dolů“ a „zdola nahoru“. Na příkladu oblastních a městských výborů strany dokládá rostoucí úlohu konkrétních sociologických výzkumů, jež slouží jako důležitý informační zdroj a prostředek k účinnějšímu řízení ideologické práce. Dále naznačuje možnosti společenských věd přispět k exaktnímu postihnutí informačních procesů.

Druhá kapitola je věnována objasnění pojmu sociální informace jako nástroje řízení ideologického procesu. *Sociální informace* se považuje i v jiné literatuře za kvalitativně nejvyšší a nejsložitější druh informace. Je to nejvyšší forma uspořádaného odrazu skutečnosti, který je vlastní pouze člověku jako společenské bytosti, obdařené vědomím a jazykem (s. 39).

Při vymezení sociální informace vychází G. T. Žuravlev z jejího materiálního základu, z interakce subjektu a objektu poznání. Tím, že sociální informace prochází vědomím lidí, nese stopy třídních, národních, skupinových a sociálně psychologických charakteristik. Tyto sociální zvláštnosti zakládají možnost deformací informace. Proto je mimořádně důležité dodávat řídicím orgánům vědeckou informaci, v jejímž obsahu vystupuje jednota objektivnosti, třídnosti a stranickosti. Skutečný zájem o pravdivou informaci je závislý na stupni shody objektivní tendence vývoje společnosti se zájmy většiny tříd a sociálních skupin. Tato tendence je vlastní socialistické společnosti a projevuje se i v řízení ideologického procesu.

Obsah a rozsah pojmu sociální informace objasňuje autor v rámci leninské teorie odrazu. Navazuje tak na koncepci obecně uznávanou soudobými marxistickými filozofy. Současně však vyzvedává aktivní stránku sociální informace, její spojitost s fungováním a řízením společenských procesů.

V podkapitole *Klasifikace a struktura sociální informace* jsou charakterizována možná klasifikační hlediska podle cíle, funkce, prostředku, času, zdroje informace aj. Autor zde čerpá z poznatků několika vědeckých disciplín, zejména informatiky. Podle jeho názoru nemůže informatika nahradit obsahovou analýzu sociální informace, protože zkoumá strukturu a vlastnosti vědecké informace, nikoli její konkrétní obsah.

Základními klasifikačními kritérii jsou v praxi objekt a obsah sociální informace. Základem klasifikace pak jsou — v souladu s názory V. G. Afanasjeva — nejdůležitější společenské jevy, vztahy a procesy. Jejich specifika je postihována takovým druhem sociálních informací, jako jsou informace vědeckotechnické, ekonomické, sociálně politické a ideologické (s. 46).

Všechny tyto druhy sociální informace jsou využívány v řízení ideologického procesu. Klasifikace informací je poněkud jiná, jedná-li se konkrétně o řízení ideologické práce. V této sféře řízení se hlavně uplatňují informace politické, stranické a ideologické.

Vztah sociální informace a politické informace lze chápat jako vztah celku a části. Obsahem *politické informace* jsou údaje a zprávy o faktech, událostech a procesech týkajících se politických vztahů. Ve struktuře politické informace je kladen důraz

na teoretická zobecnění, která odrážejí současnou praxi revolučního boje a komunistické výstavby.

Stranická informace je v práci chápána jako vnitrostranická informace cirkulující uvnitř organizace komunistické strany. Tím není řečeno, že se uzavírá uvnitř strany. Je-li tato informace určena k řízení společnosti či výchovnému působení, má vždy politický charakter.

Ideologická informace je vztahována k informaci o stavu ideologické práce ve společnosti jako celku. V ideologické informaci se vydělují tři základní druhy: 1. informace začleněná do řízení ideologických oddělení stranických výborů podle podřízenosti; 2. ideologická informace určená všem pracujícím; 3. ideologická informace přenášena samotnými pracujícími (s. 49).

Druhou kapitolu uzavírá část, v níž je sociální informace analyzována jako *prvek řízení ideologického procesu*. Jakýkoli proces řízení zahrnuje přenos informací od řídicích orgánů k orgánům výkonným, zpětnou informační vazbu a procesy zpracování informací. Informace probíhající v systému mohou charakterizovat jeho stav nebo stav jeho částí a také poskytovat údaje o jiných systémech, komunikačně spojených.

Řídicí orgány zabezpečují zpracování informací podle určitých pravidel a programů. Výsledkem je pak zpravidla přijetí odpovídajícího rozhodnutí. Tato rozhodnutí jsou určena k působení na objekt řízení. Ovlivňují zaměření jeho činnosti, mění jeho stav.

V systému řídicí orgán – řízený objekt je rozlišována vstupní a výstupní, vnitřní a vnější informace. Vztah mezi vstupními a výstupními informacemi lze vyjádřit funkcionálně – matematicky, aniž mezi nimi musí existovat přímá kauzální závislost.

Účinnost řízení ideologického procesu závisí nejen na rozhodnutí direktivních orgánů komunistické strany, ale také na situaci v nižších organizacích. Proto má tak důležitý význam dokonalá zpětná vazba. Informace od řízeného objektu k řídicím orgánům procházejí *blokem srovnávání*. Zde je porovnávána vstupní informace (například ideově výchovná opatření) s informací výstupní, se změnou stavu společenského vědomí sociálních skupin.

Autor na faktech dokládá, jak závažnou úlohu v řízení socialistické společnosti hrají sociální informace šířené hromadnými sdělovacími prostředky. Široká a přesná informovanost pracujících o událostech v životě strany a země pomáhá naplňovat leninskou tezi, že socialistický stát je silný tehdy, jestliže masy vše znají, všechno mohou posoudit a řešit uvědoměle (s. 54).

Třetí kapitola obsahuje analýzu informačních toků v řízení ideologického procesu. Pojem „informační toky“ je zde používán jako jeden z hlavních druhů spojení jednotlivých prvků systému ideologického procesu. Autor věnuje hlavní pozornost informačním tokům „shora dolů“ a „zdola nahoru“. V této souvislosti upozorňuje, že dosud nejsou vypracována přesná kritéria a ukazatele pro objektivní hodnocení *dostatečné a nezbytné informace*.

S pojetím *kritéria dostatečnosti a nezbytnosti* se můžeme setkat ve více pracích zabývajících se analýzou systému. Obě kritéria vyjadřují hranice stavu, kdy systém existuje a funguje. *Nezbytnost* vypovídá o druhu prvků, z nichž je systém složen a jež v určitých spojeních tvoří základ kvality systému. *Dostatečnost* se vztahuje k množství prvků, souvisí s optimalizací stavu systému za předpokladu zajištění nezbytnosti jeho prvků.

Autor tyto poznatky aplikuje na systém řízení ideologického procesu. Formuluje základní požadavky na efektivnost informačních toků. Za prvé jde o zajištění možnosti přesné a rychlé realizace obsahu informace; za druhé, o účelnou organizaci a podporu takových informačních toků, které přispívají k zdokonalení procesu řízení, k optimalizaci podmínek, v nichž se řízení uskutečňuje. Tomu by mělo odpovídat zavádění nových informačních toků za pomoci vědeckých metod, čímž by se omezovala nadbytečnost informací. Autor uvádí příklady z praxe, kdy KSSS a Sovětská vláda přijaly opatření k omezení počtu nepotřebných hlášení. Třetí požadavek se týká dostatečnosti údajů, které umožňují řídicím pracovníkům přijímat optimální, podložená rozhodnutí. Čtvrtý požadavek vyplývá z potřeby vzájemné srozumitelnosti informací mezi sdělovatelem a příjemcem. Účinnost informačních toků je ovlivňována nejen množstvím, ale také sémantickými a pragmatickými charakteristikami informace (s. 58–59).

Organizace informačních toků je podmíněna cíli řízení. Analýza informační potřeby systému však nemůže zůstat pouze u dvou základních toků informací od subjektu k objektu řízení a zpět. Jak subjekt, tak i objekt řízení si navíc vyměňují informace s prostředím, v němž své úkoly plní.

Řízení ideologického procesu zahrnuje komplex informačních toků. Pro zabezpečení dlouhodobé spolehlivosti tohoto složitého systému autor doporučuje, aby fungovaly ještě tři bloky: „blok kontroly“, „blok srovnávání“, který porovnává konečný výsle-

dek ideologického procesu se směrnici nadřízených orgánů, a „blok regulování“, který prakticky přesně realizuje usnesení nadřízených orgánů a provádí korekce (s. 62).

Ideologický proces je druhem sociálního procesu. Vzhledem k tomu, že všechny sociální jevy nemohou být přesně pozorovány a měřeny, musí být informační toky organizovány tak, aby podle přístupných údajů bylo možno dělat závěry o jevech nepřístupných přímému pozorování. Takové informace můžeme získat prostřednictvím sociálních výzkumů a spojeným úsilím odborníků mnoha vědních disciplín.

V části, pojednávající o struktuře a funkcích informačních toků v řízení ideologické činnosti, zobecňuje autor především zkušenosti stranických orgánů. Poukazuje na různá hlediska analýzy struktury informačních toků podle: teritoriálního celku, organizačních principů, druhu informací aj.

Z funkčního hlediska jsou informační toky členěny podle toho, jaké cíle zabezpečují. Jde především o cíle ideově výchovné práce, jako je formování komunistického světového názoru, dále zvyšování politické informovanosti pracujících, zdokonalování stylu práce stranických a státních orgánů aj. Závažný je zejména poznatek, že v případě informačních toků zaměřených na formování komunistického světového názoru se místo direktivní informace více uplatňuje pedagogická informace a také zpětná vazba ztrácí charakter hlášení výsledků (s. 68).

Autor upozorňuje na obtížnost přímého měření faktů vědomí. Jako důvod uvádí, že komunikační proces u propagandisty, lektora a politického informátora je proces tvůrčí, individuální a v jistém smyslu neopakovatelný, takže jej nelze redukovat na kvantitativní charakteristiky.

V této souvislosti, na základě zobecněných zkušeností stranických orgánů, je zdůrazněn význam *meziosobní komunikace*. Vystoupení ideologického pracovníka před posluchači má řadu předností: je operativní, má citové zabarvení i okamžitou zpětnou vazbu. Je nutno docenit jeho mobilizující sílu. Proto nic nemůže nahradit osobní styk vedoucích a ideologických pracovníků s pracujícími masami. Touto myšlenkou uzavírá autor třetí kapitolu.

Čtvrtá kapitola pojednává o *zdrojích sociální informace*. Zvláštní pozornost je v ní věnována zdrojům zpětnovazebních informací, které mají značný význam pro účinné rozhodování v ideologické oblasti.

V této kapitole jsou podrobněji analyzovány zdroje sociální informace vyplývající z praxe stranické práce. Za nejdůležitější informační zdroj v řízení ideologického procesu se považuje *osobní pozorování, přímá komunikace vedoucích stranických pracovníků, členů stranických výborů s komunisty a bezpartijními, hluboké studium jejich požadavků a zájmů*.

Zkvalitňování tohoto zdroje napomáhá široká účast aktivistů při shromažďování a analýze informací určených pro přípravu plén a byra stranických výborů. Kvalita informací závisí rovněž na kvalifikovanosti a odpovědnosti pracovníků, kteří informace poskytují. Pomoc těchto pracovníků je nezbytná už proto, že ideově výchovná práce souvisí se změnami ve vědomí lidí, s psychologickými jevy, jejichž formalizace a statistické vyjádření jsou poměrně obtížné.

Další důležitý informační zdroj v ideologické práci představuje *stranická dokumentace*. Protokoly z jednání stranických orgánů, zápisy ze stranických schůzí, referáty a záznamy z diskusí, plány činností a jiné podobné druhy dokumentů obsahují informace o stylu a metodách práce, o návrzích a kritických připomínkách členů strany, odborových a komsomolských organizací. K prozkoumání některých návrhů a kritických připomínek je využívána forma vytváření speciálních skupin aktivistů. Práci s různými druhy návrhů, připomínek a jejich vybavování napomáhají moderní technické prostředky třídění a ukládání informací.

Do systému informačních zdrojů náleží též *ústní informace*. Pocházejí od tajemníků stranických organizací, vedoucích pracovníků ideologických institucí, od propagandistů, lektorů a jiných aktivistů, od komunistů i bezpartijních, kteří informují o realizaci ideologických opatření nebo příkazu, o nedostacích, nebo si vyměňují návrhy na zlepšení výchovné práce (s. 82).

Za významný informační zdroj považuje strana *dopisy, upozornění, stížnosti, sdělení pracujících*. Systematická práce s tímto druhem informací slouží jako účinný prostředek posílení a rozšíření péče o potřeby lidí.

Z dalších informačních zdrojů věnuje autor pozornost *písemným hlášením a formě dotazování* propagandistů, referentů, lektorů, agitátorů a politických informátorů.

Všechny uvedené druhy informačních zdrojů plní své poslání tehdy, slouží-li k zabezpečení vysoké úrovně ideologické práce. Má-li tomu tak být, musí být vypracována kritéria efektivnosti ideologické práce a ukazatelů, podle nichž by se usku- tečňovalo shromažďování a zpracování informací pro potřeby řízení ideologického procesu.

Ve čtvrté kapitole jsou ještě podrobeny samostatnému rozboru dva významné zdroje ideologické informace: sociálně ekonomická statistika a konkrétní sociologické výzkumy.

Možnosti *využívání státní* statistiky jsou posuzovány prizmatem Leninových metodologických principů vztahujících se k práci se statistickými fakty. V řízení sociálních procesů, včetně procesů ideologických, zaujímají důležité místo dva aspekty: 1. zjištění a analýza sociálních faktů pomocí statistiky; 2. statistický způsob vyjádření společenských procesů (s. 89).

G. T. Žuravlev správně klade důraz na *komplexnost* statistických faktů, na jejich objektivnost a srovnatelnost. Statistická analýza velkých souhrnů faktů pomáhá odhalovat podstatu zkoumaného sociálního jevu, umožňuje poznat tendenci a perspektivu daného jevu. Srovnávání a korelace statistických ukazatelů umožňují hlouběji zkoumat procesy duchovního života sovětské společnosti, procesy ideově výchovné práce, fungování hromadných sdělovacích prostředků a další jevy.

Funkce statistické analýzy je v práci pojata výstižně. Vychází z hlavní myšlenky, že pravidla třídění a výběru znaků jsou důležitým nástrojem k odhalení tendencí sociálních jevů. S nimi je spojen i výběr metod, jimiž se statistické údaje seřazují a interpretují. Škodlivost odtrhávání statistických faktů od sociálních ukázal Lenin na příkladu buržoazních statistiků, kteří v záplavě čísel potlačili třídní protikladnost sociálních jevů.

Na druhé straně, jak uzavírá autor, nelze požadovat, aby statistika, stejně jako matematika a jiné speciální vědy, pouze svými vlastními prostředky a metodami odhalovala příčiny sociálních jevů. Toho lze dosáhnout jen na základě jednoty kvalitativní a kvantitativní analýzy. Je však třeba zdůraznit, že obsahová analýza ideologického procesu se bez statistické analýzy neobejde.

Významná je i podkapitola zabývající se *konkrétními sociologickými výzkumy*, které přispívají k objektivní orientaci a k volbě účinných opatření v řízení ideologického procesu. Sociologické výzkumy jsou v tomto procesu pevně věleny do poznávacího a výchovného systému strany. Svým podílem na objasňování objektivních tendencí, nalézáním překážek dalšího společenského vývoje v jeho jednotlivých sférách i celku, rozpracováváním dokonalejších metod — plní tyto výzkumy úkoly politiky komunistické strany. V tomto smyslu jsou také významným prostředkem zvyšování efektivnosti ideologické práce.

Autor tuto funkci sociologických výzkumů přesvědčivě dokazuje na zkušenostech z práce výzkumných skupin při městských výborech KSSS. Sociologické výzkumy byly prováděny v mnoha velkých závodech a přinesly užitečné informace pro řídicí stranické orgány. Sociologická analýza pomohla odhalit příčiny takových negativních jevů, které nemohly být odhaleny běžným poznáním. Šlo o příčiny nízké pracovní disciplíny, fluktuace pracovních kádřů, malé péče o správné spojování administrativních a výchovných opatření, jakož i o propojení morálních a materiálních stimulů v práci (s. 96).

V uvedených případech sociologické výzkumy uspokojily praktické potřeby. Nelze však opomenout, že někdy se sociologické výzkumy přijímají jako druh módy a jsou prováděny bez náležitého pochopení toho, co se požaduje od vědeckých výzkumů (s. 99).

Konkrétní sociologické výzkumy budou mít pro uplatnění vědeckého řízení stále větší význam. Je však na místě podotknout, že jejich účinnost závisí na respektování potřeb společenského vývoje a na praktickém dosahu získaných poznatků. Ale ani to samo o sobě ještě nestačí. Konkrétní sociologické výzkumy mohou svou funkci plnit za předpokladu, že budou vycházet z obecných teoretických a metodologických poznatků historického materialismu, z důkladné analýzy stávajících vědeckých poznatků a z vědecky zdůvodněné organizace a metodiky výzkumu.

Pátá kapitola pojednává o úloze sociální informace při přípravě, přijetí a kontrole plnění rozhodnutí v ideologické práci. Jádrem problému spočívá v procesu rozhodování. Pozornost je dále věnována různým formám rozhodnutí a funkcím sociálních informací v řízení ideologického procesu. Řešení problému vychází z požadavku vědeckého řízení, aby sociální informace odpovídala úkolům, které před každým řídicím článkem stojí.

V podkapitole *Příprava rozhodnutí a sociální informace* se vychází z principu demokratického centralismu, který vyjadřuje spojení prvků široké demokracie s potřebou centrálního řízení.

Zkoumání problému rozhodování v ideologické oblasti zahrnuje široký okruh metodologických otázek, právě tak jako řešení aspektů filozofických, sociologických, psychologických, organizačních a dalších, které se rovněž týkají informačních procesů.

Proces rozhodování je zkoumán ve fázi, kdy se rozhodnutí přijímá a kdy se organizuje jeho splnění. Organizace plnění rozhodnutí má tyto etapy: a) cíl, v němž je

vyjádřena znalostí zájmů a motivů, jež stimulují a jsou základem přijetí rozhodnutí; b) shromažďování, zpracování a analýza informací přenášených kanály zpětné vazby; c) etapová kontrola na různých úrovních průběhu plnění rozhodnutí; d) činnost zaměřená na optimalizaci prostředků, jimiž se rozhodnutí plní (s. 107).

Všechna rozhodnutí v oblasti ideologické práce lze podle jejich zaměření vztahovat k zdokonalování organizační struktury řízení ideologického procesu, k obsahu, metodám, formám a prostředkům ideologické práce, tj. k interakci řídicího systému a objektu ideologického působení.

Rozhodování jako hlavní akt řízení je založeno na zabezpečení prvotními i sekundárními informacemi o stavu objektu i subjektu řízení, o podmínkách a prostředích, které mají vliv nejen na reálnost rozhodnutí, ale také na průběh jeho splnění. Vzhledem ke složitosti a různorodosti sociálních jevů nelze rozhodování v této oblasti redukovat na statistické charakteristiky. Proces rozhodování v ideologické oblasti má politický charakter. Zahrnuje vytyčení cílů, úkolů i výběr prostředků jejich realizace. Rozhodnutí mohou mít podobu směrnic, usnesení, nařízení, pokynů. Rovněž tak existují rozdílné formy jejich předávání (písemná, ústní). Má-li být rozhodnutí vědecky zdůvodněné, neobejde se bez analýzy potřebných informací. Přitom je nutno brát v úvahu, že rozhodnutí přijímaná na nejvyšších úrovních řízení vyžadují velmi složité informace, zejména pro svou dlouhodobou platnost.

Kvalita rozhodnutí v ideologické oblasti ve značné míře závisí na třídní, stranické a ideové pozici vedoucího, na jeho kvalifikovanosti, zodpovědnosti a iniciativě. Komplex požadavků na vedoucího lze členit do dvou skupin: v první jsou požadavky vyplývající z procesu rozhodování, ve druhé pak požadavky určované funkcí vedoucího. Důležitou úlohu hraje rozpracovanost a zvládnutí metod rozhodování. Oblast ideologické práce poskytuje široké možnosti pro využití komplexu metod, v němž mají své opodstatněné místo i matematicko-statistické metody.

V další podkapitole nastoluje autor problém úplnosti a reprezentativnosti sociální informace v přípravě rozhodnutí. Problém je řešen v rámci překonávání rozporu mezi požadavky života a plánováním ideologické práce. Jen taková rozhodnutí pomáhají překonávat uvedený rozpor, která jsou založena na úplnosti a reprezentativnosti informací. Při respektování těchto požadavků mohou vznikat potíže z přílišného rozsahu informací nebo z nedostatku informací. Na jedné straně lze utonout v mnohotvárnosti, na druhé straně hrozí, že rozhodování nebude kompetentní, poněvadž nemůže brát zřetel na skutečný stav řídicího a řízeného systému.

V praxi rozhodování vzniká problém jak zabezpečit *optimálnost informací*. Jeho řešení je dosti složité, neboť každý úkol má zpravidla jiné charakteristiky a vyžaduje tudíž konkrétní posouzení nutných a dostatečných informací.

Poznání tohoto problému nemůže zůstat pouze na úrovni postižení specifiky úkolů, neboť by ztratilo svou perspektivu. Plnění úkolů ideologické práce má mnoho společných rysů. Z nich lze vyvodit obecnější závěry platné pro řešení různých druhů úkolů. Na tomto základě je možno objektivněji určovat informační potřebu, která se tak či onak nejvíce vztahuje k budoucímu, k tomu co je očekáváno.

Zatím se zkoumání informačních problémů ubírá několika směry. Dosti rozšířené je bádání v oblasti kvalitativní analýzy informace. Analyzují se základní vlastnosti informace: objektivnost, pravdivost, spolehlivost, její hodnota nebo též užitečnost, operativnost a další. V těchto případech jsou předmětem vědeckého zájmu sémantické a pragmatické aspekty informace. Rozšířené je i zkoumání kvantitativní stránky informace. O tento problém se zajímají matematika, statistika, kybernetika, teorie informace a některé další vědní obory.

Řešení problému úplnosti a reprezentativnosti informací, jak vysvítá z recenzované práce, nemůže být záležitostí kvalitativní nebo kvantitativní analýzy. Hledání optima informací je záležitostí komplexního přístupu a je podmíněno charakterem úkolů a cílů řízení. Z tohoto důvodu volí autor postup objasnění základních podmínek, za nichž je výběr informací reprezentativní. Tato část je doplněna charakteristikou základních metod výběru informací.

Pozoruhodné jsou i další charakteristické vlastnosti informace, uváděné v práci. Jedná se o spolehlivost, novost a operativnost. *Spolehlivost informace* je vysvětlována v souvislosti s nezkráceným odrazem skutečnosti, s redukcí chyb při získávání a zpracování informací na minimum. Spolehlivost se zajišťuje především tím, že informace odráží hlubší a stabilnější stránky jevu nebo procesu, které jejich vývoj dlouhodoběji determinují. *Novost informace* nespočívá v tom, že informace musí být vždy nová, odlišná od předchozí. Novost je vlastní i opakující se informaci, která potvrzuje nebo vyvrací jednu z očekávaných alternativ. *Operativnost informace* souvisí s včasným získáním potřebných údajů. V mnohém pak předurčuje účinnost informace, neboť opožděná opatření mohou vést ke ztrátám a negativním důsledkům.

Pátou kapitolou uzavírá část věnovaná problému sociální informace v práci stra-

nického výboru. Poněvadž jde o práci kolektivního vedoucího orgánu, je problém informačního zabezpečení řešen ve vztahu k usnesením, přípravě stranických jednání, přípravě stranického aparátu a základních organizací.

V této části práce seznamuje autor čtenáře se zkušenostmi stranických orgánů a organizací při řešení otázek ideologické práce a s některými formami informační činnosti.

Pokud se týká páté kapitoly, je nezbytné upozornit čtenáře českého textu, že v překladu došlo k teoretickým nepřesnostem, které pozměňují význam některých pojmů a jejich souvislostí. V překladu názvu páté kapitoly i v obsahu prvních dvou podkapitol, je pojem „řešeníje — *prinať řešeníje*“ používán v českém významu „usnesení“. Tato redukce pojmů řešení, rozhodování, rozhodovat se — na pojem usnesení způsobuje nejen směřování rozdílných pojmů, ale i nesprávné podřazování jedněch pojmů druhým.

Jaké nepřesnosti vznikly, lze doložit několika odkazy. Na str. 106 je uváděno: „Usnesení může mít formu určitého dokumentu (nařízení apod.), nebo to může být ústní příkaz.“ Na téže stránce jsou do obsahu „přijetí usnesení“ začleněny etapy, které odpovídají širším procesům rozhodování a řízení. Na str. 107 se uvádí: „... usnesení je základem a hlavním aktem řízení, nezbytným momentem projevu intelektu a vůle vedoucího...“ V překladu se dále používá dosti neobvyklý pojem „řídící usnesení“. Například na str. 107 se tvrdí: „Ve vědě o řízení je teorie a metodika přijetí řídících usnesení základním oddílem.“

Těmito záměny jsou postiženy i odkazy na jiné práce. Tak například citovaný V. G. Afanasjev (Naučnóje upravlenije obščestvom, Moskva 1968, II. vyd. 1973) používá pojmy „upravlenčeskoje řešeníje“, „upravlenčeskaja zadača“. Tyto pojmy vztahuje k subjektům řízení, k orgánům, organizacím a jednotlivým vedoucím (srovn.: II. vyd., str. 208).

Poněvadž v páté kapitole jsou pojmy usnesení a řídící usnesení použity velmi frekventovaně ve vazbě na jednotlivého vedoucího, lze doporučit čtenáři českého vydání, aby v textu na stránkách 104–127 nahradil pojem usnesení pojmem rozhodnutí, jako to učinil recenzent na základě původní práce.

Závěrem je nutno říci, že práce G. T. Žuravleva, ač nepřilíží veliká svým rozsahem, je cenným přínosem nejen pro další zkoumání této problematiky, ale také pro obohacení praxe řízení ideologického procesu. I když je v češtině vydávána s odstupem čtyř let neztratila svou aktuálnost, naopak svými náměty může přispět k perspektivnímu řešení problematiky sociální informace v ideologické práci.

Jiří Zajíc

V. G. Podmarkov: Úvod do sociologie průmyslu

Praha, Svoboda 1976, 303 s.

Lze jistě považovat za velmi záslužné, že nakladatelství Svoboda v Praze vydalo ve své sociologické knižnici překlad knihy V. G. Podmarkova *Úvod do sociologie průmyslu*, která má podtitul *Sociální problémy socialistické průmyslové výroby*.

Autor v této knize vychází z konkrétního poznatku, že sociologická práce v průmyslu stále ještě značně zaostává za technologickými či ekonomickými výzkumy, že empirické výzkumy a teoretický rozbor řady otázek, jako jsou sociální vztahy a struktury v podnikových kolektivech, mezilidské vztahy, pracovní motivace, morálně psychologické klima atd., jsou ještě v počátečním stadiu vývoje a že přitom praxe naléhavě vyžaduje vědecký přístup ke vznikajícím úkolům, neboť pouze empirická rozhodnutí nejsou zpravidla optimální. Opírá se o přesvědčení, že soudobá úroveň sociologických výzkumů v průmyslu jako celku umožňuje již pokus o systemizaci příslušného okruhu problémů na základě reálných teoretických předpokladů a praktických zkušeností a ve své knize uvádí jeden z pokusů o rozpracování takového systému. Podotýká však, že řada otázek, o nichž se v knize pojednává, má přípravný charakter, který odpovídá stavu výzkumu některých problémů.

V. G. Podmarkov se ve své práci pokouší vytvořit systém pojmů sociologie průmyslu odpovídající stavu a rozvoji průmyslu SSSR. Hlavní důraz klade na popis sociálních struktur v průmyslové organizaci.

Téma člení na deset kapitol.

V první kapitole, *Sociologie průmyslu jako věda*, se zabývá především předmětem sociologie průmyslu. Jako předběžnou pracovní definici sociologie průmyslu uvádí, že sociologie průmyslu je aplikovaná sociální věda o obsahu a významu „lidského faktoru“ v průmyslu, tj. věda o struktuře, mechanismech a efektivnosti společenských, kolektivních a individuálních činností a vztazích mezi pracovníky v průmyslu. Problémy, které zkoumá sociologie průmyslu, stručně charakterizuje takto: 1. podnik jako sociální systém; 2. funkční zvláštnosti výrobních skupin (dílen, čet) a jednotli-

vých pracovníků; 3. teorie řízení výrobních kolektivů; 4. problémy sociálních komunikací; 5. vztahy uvnitř kolektivů a mezi kolektivy; 6. struktura sociální kontroly; 7. srovnávací analýza výrobních organizací.

Uznává „trojedinost“ celkové struktury průmyslového podniku, jehož systém se jeví jako jednota tří stránek organizace: technické, ekonomické a sociální. Uvádí dále, že sociologie průmyslu je ve smyslu své existence systematizací problematiky a metodiky studia sociálních procesů v průmyslu, jejímž úkolem je vytyčovat a zdůvodňovat problémy, určovat cesty shromažďování a zpracování informací a na nich založených informací; sociologii zajímá především ten zvláštní systém vztahů, který vytváří souhrn pozic, rolí, hodnot a vazeb mezi pracovníky, tj. sociální organizaci podniku. Vzhledem k dalšímu úkolu sociologie průmyslu, jímž je aktivní využívání jejích poznatků ve výrobní praxi, zdůrazňuje nutnost vypracovat „metajazyk“ mezi sociologickou vědou a průmyslem, tj. dosáhnout stejného hodnocení ze strany průmyslových vedoucích i představitelů vědy.

Ve druhé kapitole, *Podnik jako sociální systém*, si všímá především organizační struktury podniku a uvádí, že podnik jako sociální organizaci nelze pochopit bez přihlídnutí k převládajícímu typu podniku, a tedy k reálným tendencím rozvoje podniku, přičemž sociolog musí rozlišovat obecné a specifické znaky podniků podle odvětví a oblastí. Zvláštní pozornost věnuje otázce výrobního kolektivu. Uvádí, že nezávisle na velikosti je každý kolektiv buňkou společenského celku a odráží v obsahu a struktuře hlavní zvláštnosti dané společnosti. V podstatě nepolemizuje s názorem sovětských sociologů, že za socialismu je kolektivem jakákoli ustálená (formální) skupina a že velké kolektivy (podnikový kolektiv) se neoznačují jako sociální skupiny. Rozlišuje přitom základní skupinu, již rozumí kolektiv pracovníků, kteří jsou ve stabilním, bezprostředním (kontaktním) styku a koordinují navzájem svou činnost, a druhotnou skupinu, jež představuje zpravidla souhrn základních skupin, mezi jejichž členy se nepředpokládají osobní kontakty a společná činnost je zprostředkována mnoha podmínkami. Pokud jde o sociální vazby ve skupinách lidí, rozlišuje formální, neformální, poloformální, mimoformální, oficiální a neoficiální vazby a uvádí, že každý průmyslový kolektiv představuje jednotu formálních a neformálních vazeb. Zabývá se zde i podmínkami vnějšího prostředí, v němž průmyslový podnik pracuje a které nelze opomíjet při zkoumání činnosti výrobního kolektivu.

Třetí kapitola, *Obsah práce a funkční struktura kolektivu*, se zaměřuje především na obsah práce jako sociální problém. Autor uvádí, že tento problém zaujal v posledních letech jedno z předních míst v teoretické a praktické práci sovětských sociologů, neboť jeho řešení je metodologickým předpokladem vytyčení ostatních sociologických problémů. V nejobecnější rovině vidí jeho určení v tom, že obsah práce vyjadřuje: 1. podstatu (kvantitativní a kvalitativní určitost) pracovních funkcí, podmínek technickou, technologií, organizací práce a zručností pracovníka, 2. stupeň mnohostrannosti rozvoje intelektu a tvůrčích sil pracujícího jako harmonické osobnosti, 3. úroveň vlády člověka nad silami přírody.

Vzhledem k tomu, že obsah práce se v nejrozšířenějším významu určuje prostřednictvím pracovních funkcí, zabývá se autor dále otázkou pracovní funkce v průmyslu, přičemž rozlišuje pracovní funkci jako poměr zaměstnanců podniku k technologickému procesu, a výrobní funkci, která spojuje části výroby; kromě toho ukazuje vztah daného odvětví hospodářství k ostatním odvětvím. Upozorňuje dále na sociální funkci kolektivu, která vyjadřuje jeho spojení s celkovým systémem společenských vztahů. Protože každá funkce má systém podfunkcí (například funkce obráběče zahrnuje funkce soustružníka, frézaře, brusíče atd.), má zde svoje významné uplatnění funkcionální analýza jako metoda zkoumání vzájemného sepětí člověka s prací, nevynutelná pro vytváření sociálního obrazu pracovníka, jehož obsah odpovídá funkčnímu obsahu jeho práce. Autor si podrobněji všímá otázky funkční struktury kolektivu podniku a kapitolu zakončuje rozбором vztahu obsahu práce a poměru k práci, jehož obecnou formulaci vidí v tom, že poměr k práci je především poměrem k obsahu práce. Rozlišuje přitom objektivní a subjektivní ukazatele poměru k práci.

Ve čtvrté kapitole, *Profese a profesní skupiny*, je podrobně rozebírána průmyslová profese a různé chápání pojmu profese. Autor uvádí tuto definici: Profese představuje souhrn určitých znalostí a pracovních návyků pracovníka, z čehož vyplývá, že profese je záležitostí pouze jedné stránky výroby a práce — pracovníka. Svoji pozornost pak věnuje profesní struktuře výrobního kolektivu jako jedné z forem sociální organizace podniku, která vzniká v souvislosti s funkcemi potřebami výroby. Uvádí, že v optimální variantě splývá profesní organizace kolektivu s jeho funkční organizací.

V závěrečné části kapitoly se zabývá mobilitou a adaptací. Vychází přitom z pojetí profesní mobility jako zvláštní formy sociální mobility, přičemž v sovětské vědě se za sociální mobilitu považuje pojem označující pohyblivost sociálních skupin ve

společenské struktury. Profesní mobilitou se nazývají všechny změny pracovní pozice nebo role pracovníka, ke kterým došlo v souvislosti se změnami pracoviště nebo povolání. V rámci objasňování forem sociální mobility, k nimž řadí a) demografický pohyb, b) sociální přesuny, c) pohyb spojený s technickým pokrokem a změnou struktury národního hospodářství a d) fluktuaci zaměstnanců, se autor dostává k otázce stability výrobního kolektivu. Jeden z jejích hlavních faktorů vidí v rozvoji podmínek adaptace pracovníků, přičemž adaptaci definuje jako proces začlenění pracovníka a osvojení si podmínek pracovní činnosti a norem vztahů v kolektivu.

Velmi krátká pátá kapitola, *Sociálně psychologické jevy ve výrobním kolektivu*, je v podstatě zaměřena na tzv. morálně psychologické klima podniku, pro něž se u nás používá pojmu sociální klima. Autor chápe tento problém jako sociálně psychologickou záležitost a uvádí, že každý, kdo se zabývá sociologií průmyslu, musí ovládat metodiky sociálně psychologického výzkumu, aby mohl zkoumat strukturu mezilidských vztahů v podniku a vypracovat návrhy zaměřené na praktické sjednocení orientací a hlavních prostředků fungování výroby jako celku. Podnikové klima definuje v závislosti na třech skupinách veličin: objektivních ukazatelích práce, psychologických faktorech a pracovní morále.

Podstatně obšírnější je šestá kapitola, *Řízení a výrobní kolektiv*. Autor v ní věnuje především pozornost podniku jako systému sociálních komunikací. Dospívá k přesvědčení, že pečlivě prověřený a neustále zdokonalovaný systém informace je v každém podniku nezbytnou podmínkou racionálního řízení. Uvádí, že v určitém smyslu mají všechny vazby a vztahy v sociální skupině komunikační charakter, protože jsou spojeny s předáváním sdělení. V této souvislosti se zabývá otázkou vedoucího a kolektivu. Skutečný problém vidí v tom, že značná část průmyslových vedoucích zná reálné složitosti sociálního řízení jen povrchně. Uvádí, že v tomto směru stojí před sociologií průmyslu přinejmenším dva problémy: *řídící aparát jako systém a mechanismus ovlivňování výrobního kolektivu* (funkce sociálního řízení) a *řídící aparát jako systém skládající se z lidí* (ITP a úředníků) *rozvíjejících vlastní sociální vazby*. Vzhledem k tomu, že vedení podniku nemá kromě řídicího aparátu jiný mechanismus působení na výrobní kolektiv, hledí se na administrativu jako na nástroj jak výrobního, tak sociálního řízení. Přitom sociální funkce řídicího aparátu má různé stránky: ekonomickou, administrativně právní a mezilidskou, jež je možné oddělit jen analyticky, v podstatě však mohou existovat současně. Autor zdůrazňuje, že koncepce optimálního vedení předpokládá spojení výrobního a lidského aspektu a sám vedoucí musí být současně odborníkem ve výrobních i sociálních otázkách. Podle morálně volných vlastností rozlišuje čtyři typy vedoucích: a) vedoucí – velitelé, b) vedoucí se silnou vůlí a dobrým srdcem, c) vedoucí navenek jakoby se slabou vůlí, ale umějí rozkazovat, d) vedoucí se slabou vůlí a bezcharakterní. Dále se zabývá otázkou autokratického a demokratického vedení a dělí pracovníky podle charakteru plnění úkolů na aktivní, lhostejné a rezistentní. Zvláštní pozornost pak věnuje řídicí struktuře podnikového kolektivu. Zdůrazňuje, že nutným znakem dobré organizace je kvalifikované složení řídicího aparátu, přičemž velký význam má obsah, struktura a funkce inženýrsko-technických pracovníků v podniku. Rozebírá pozici a roli ředitele a mistra jako představitelů vedení v první linii. Všimá si však i dělníka jako konečného objektu sociálního řízení, který pomocí různých formálních a neformálních prostředků může působit na všechny úrovně řízení. Zabývá se dále společenskou činností jako faktorem řízení. Uvádí, jaký funkční význam má systém společenských organizací pro život výrobního kolektivu. V závěrečné části kapitoly se pak věnuje otázce stimulování a sociální kontroly. Rozlišuje stimuly kladné a záporné, materiální a duchovní, obecné (společenské), kolektivní a individuální a rozebírá jejich působení. Za nutný článek racionálního řízení považuje sociální kontrolu, již rozumí systém zpětného působení na organizaci řízení, vyplývající z obsahu společenského zřízení (podle zásady zpětné vazby).

Další, sedmá kapitola, *Mimopracovní a volný čas pracovníků podniku*, je rozdělena na tři části. V první z nich autor rozebírá otázku mimopracovního a volného času v průmyslu, přičemž uvádí přístup různých autorů k této otázce a definice volného času. V další části rozebírá nevyrobní strukturu kolektivu podniku, která ovlivňuje způsob trávení volného času pracovníků. V poslední části se pak zamýšlí nad problémem vlivu využívání volného času na efektivnost výroby a zdůrazňuje nutnost soustředit pozornost na dva problémy: na činnost výrobního kolektivu nebo jednotlivých pracovníků ve volném čase a na vliv volného času na vztahy a procesy v kolektivu.

V osmé kapitole, *Pracovník v systému sociálních vztahů* se Podmarkov zabývá především vztahem výroba – společnost – jednotlivec. Objasňuje pojem pracovník jako sociální jev a příslušná vědecká kategorie a pojem souhrnný pracovník podle Marxe. Funkci rolí pracovníka v současných podmínkách popisuje pomocí těchto

charakteristik: a) celková připravenost jednotlivce k práci (pracovní orientace), b) zvládnutí sociální situace a volba určité, speciální oblasti činnosti (profesní orientace), c) příprava ve speciální oblasti činnosti (profesní specializace), d) přímá účast v konkrétním pracovním procesu (práce), e) vytvoření určitého vztahu k práci a k jejím faktorům (uspokojení prací). Otázce motivace a uspokojení se autor věnuje v závěru kapitoly, kde jednak definuje pojem motivace, jednak sleduje různé pracovní motivy a předpoklady uspokojení prací.

Sociální plánování v podniku je název deváté kapitoly. Autor v ní nejprve rozebírá zvláštnosti sociálního plánu podniku. Zdůrazňuje, že nezbytným předpokladem sociálního plánu je systematický popis struktur a procesů v sociální organizaci a že efektivnost sociálního plánování závisí na stupni vyspělosti technicko-ekonomických systémů podniku. S rozvojem takových systémů je potřeba sociálních plánů stále aktuálnější a vytváří základ pro komplexní plánování technických, ekonomických a sociálních procesů. V další části autor sleduje schéma toků sociální informace, která je nezbytná pro sestavení sociálního plánu. Uvádí, že schéma toků sociální informace se v procesu praktické realizace mění v systém toků, a obrací pozornost na dva důležité znaky tohoto systému — všeobecnost a nepřetržitost. Všeobecnost toků informace znamená, že všechny sociální objekty a procesy v podniku jsou zahrnuty do jednotné informační sítě, včetně údajů o všech pracovnících, o všech kolektivech a o jejich vztazích. Systém toků sociální informace v podstatě předpokládá nepřetržité obnovování a evidenci změn a orientaci na dynamiku procesů. Autor podotýká, že nepřetržitost informace je nezbytnou podmínkou operativního řízení.

V závěrečné části kapitoly se Podmarkov zabývá otázkou sestavování a plnění sociálního plánu. Jako příklad uvádí plán sociálního rozvoje Ljubereckého kombinátu na výrobu koberců. Konstatuje, že v různých variantách se vyčlenily základní směry plánování sociálních procesů a byly vypracovány určité formy plánování. Pokouší se pak redukovat tyto směry na strukturální části a jejich schéma v sociálním plánu vyjadřuje nezávisle na konkrétních formulacích takto:

1. *část funkčních změn* — zahrnuje všechny aspekty sociálních důsledků technického pokroku, zlepšování obsahu a podmínek práce, uvolňování pracovníků atd.,
2. *profesní část* — obsahuje všechny stránky změn ve struktuře profesí, vzdělání, kvalifikace atd.,
3. *komunistická výchova a sociální aktivita pracovníků* — do této části patří problém rozvoje soutěžení, hnutí racionalizátorů, opatření k stmelení kolektivu apod.,
4. *část systému řízení* — skládá se z otázek věnovaných změnám forem a metod řízení, stimulování, kontroly atd.,
5. *nevýrobní část* — zahrnuje všechny otázky organizace volného času, bytovou a kulturní výstavbu apod.

Autor podotýká, že toto schéma není hotová struktura sociálního plánu, ale spíše zobecnění existujících zpracování takové struktury, systemizací hlavních směrů rozvoje sociálních procesů v podniku a jejich plánování.

Závěrečná, desátá kapitola, *Sociologické výzkumy v průmyslu*, sestává ze dvou částí. První část se zabývá organizací sociologického výzkumu. Uvádí se v ní, jaké části musí mít výchozí model výzkumu, jaká jsou stadia formulace projektu výzkumu a jaká je typologie výzkumných operací. Podrobněji se popisuje přípravný, čili formulační výzkum, který spočívá ve stanovení teoretických a metodických předpokladů další práce, a popisný, čili deskriptivní výzkum, v němž se ukazují hlavní charakteristiky zkoumané situace. Autor pak charakterizuje jednotlivé metody a procedury shromažďování empirických dat. Ve druhé části závěrečné kapitoly pojednává o sociologické službě v podniku a o její funkci.

Deset meritorních kapitol je doplněno pěti přílohami: Příloha I — *O kategoriích sociálního složení průmyslu*, v níž je uvedena charakteristika jednotlivých kategorií pracovníků: dělníků, úředníků, inženýrsko-technických pracovníků, vedoucích, mladšího obsluhujícího personálu, strážných a učňů.

Příloha II — *Příprava zaměstnanců v průmyslu*, v níž se uvádí, k jakým národohospodářským skutečnostem musí sociolog při zkoumání potřeb přípravy pracovníků pro práci v průmyslu přihlížet.

Příloha III — *Povinnosti instruktorů sociálních výzkumů*.

Příloha IV — *Speciální právní zdroje provádění vědeckovýzkumných prací*.

Příloha V — *Vzorový program výzkumu plánu sociálního rozvoje kolektivu podniku*, který obsahuje též očekávané přínosy plánu sociálního rozvoje.

Práci lze hodnotit jako velmi užitečnou pro uvedení do studia sociologie socialistického průmyslu i pro doplnění sociologických poznatků. Lze ji doporučit nejen sociologům, ale i ekonomům a vedoucím hospodářským pracovníkům; neměli by ji přehlédnout ani technici a další pracovníci socialistického průmyslu. *Libuše Lišková*

Mezinárodní dělnická třída a ideje Velkého října

Šedesáté výročí Velké říjnové socialistické revoluce inspirovalo teoretickou práci a ideovou konfrontaci ve všech oborech a problémových oblastech společenských věd, přičemž zvláštní význam má toto jubileum pro analýzu historické úlohy revolučního subjektu soudobých dějin, dělnické třídy.

Problematika dělnické třídy ve světovém revolučním procesu je již po řadu let intenzivně zkoumána v rámci mezinárodní spolupráce akademických a dalších společenskovědních pracovišť socialistických zemí. Nebylo náhodné, že tématem posledního, již XII. zasedání byra a pléna problémové komise *Dělnická třída ve světovém revolučním procesu*, které se konalo v září 1977 ve Varně, bylo *Šedesáté výročí Velkého října, mezinárodní dělnická třída a krize antikomunismu*. Významné jubileum se stalo příležitostí k radostnému bilancování a vytyčení smělých výhledů dalšího rozvoje socialismu ve světě, přičemž jeho optikou byly posouzeny nejzávažnější a nejaktuálnější otázky vyplývající z praktické i teoretické konfrontace dvou světových společenských systémů, socialismu a kapitalismu.

Jednání konference zahájil akademik R. Avramov, ředitel Ústavu soudobých sociálních teorií bulharské akademie věd. Jménem ÚV BKS a prvního tajemníka ÚV s. T. Živkova její účastníky pozdravil D. Stanišev, člen sekretariátu ÚV BKS. V plénním zasedání byla věnována pozornost hlavním otázkám spojeným s řešením úkolů, které stává na pořad dne současná a příští etapa socialistické výstavby, a dále aktuálním problémem kritiky soudobého antikomunismu. Další jednání konference probíhalo ve dvou sekcích. V první sekci, řízené B. Kovalem, se účastníci konference soustředili na *analýzu problémů výstavby vyspělé socialistické společnosti* a na *kritiku některých antikomunistických teorií* usilujících o dezinterpretaci tohoto procesu. V jednání druhé sekce, kterou řídil A. Galkin, se pozornost soustředila na *problematicku krize současného monopolního kapitalismu*, promítající se i v krizi buržoazního myšlení a projevující se v rozvoji a nových formách antikomunismu; z toho plynou i nové úkoly jeho marxistické kritiky.

Aniž bychom popisovali konkrétní průběh plodného jednání a jeho bohaté výsledky, s nimiž se bude možno seznámit po jejich publikaci, poukážeme na dva hlavní problémové okruhy, k nimž se orientovaly zásadní referáty, vědecká sdělení a diskusní příspěvky účastníků.

První tematický okruh se týkal současného vývoje reálného socialismu, zobecnění a internacionálního využití jeho zkušeností. Jak zdůraznil T. Timofejev, „jubileum Velkého října nejen dovoluje analyzovat pokrok socialismu v historické perspektivě, ale poskytuje také možnost analyzovat tendence a perspektivy rozvoje zralé socialistické společnosti“. Světová socialistická soustava prodělala velký kvantitativní růst (jestliže v roce 1919 představovala jediná socialistická země 16 % světového území a 8 % obyvatel, pak v roce 1977 se socialistický tábor podílel 26 % na světovém území a 33 % na světové populaci), který je zároveň růstem intenzity jejího působení ve směru dalšího rozvoje a prohlubování vnitřní jednoty, což ze světového socialismu vytváří hnací stimul všech procesů směřujících k prosazování zájmů pracujících a k zabezpečení trvalého míru.

Klíčovou úlohu zde má systematické propojování socialistických vztahů a vymožeností socialismu s procesem vědeckotechnické revoluce. V tomto směru mohlo jednání ve Varně navázat na výsledky konference *Dělnická třída v procesu vědeckotechnické revoluce*, která se konala v únoru 1977 v Liblicích. Zde se potvrdilo, že procesy vědeckotechnické revoluce nejsou společensky a třídně neutrální, nýbrž že jejich plné rozvinutí je pevně spjata s prohlubováním řídicí činnosti komunistických stran při realizaci vedoucí úlohy dělnické třídy ve vyspělé socialistické společnosti. Potvrdila se nepravdivost tvrzení buržoazní ideologie, podle níž se v souvislosti s vědeckotechnickým pokrokem rozplývá třídní profil a produktivní společenská role dělnické třídy; tato třída je naopak aktivním subjektem vědeckotechnické revoluce, je rozhodujícím iniciátorem, nositelem a realizátorem tohoto historického procesu, v němž se na kvalitativně nové bázi reprodukuje její společenské poslání.

V návaznosti na tyto analýzy byla na konferenci ve Varně věnována velká pozornost sociálnímu rozvoji dělnické třídy jako jednomu z přesvědčivých důkazů o přednostech reálného socialismu. Nejenže socialistická ekonomika je na rozdíl od kapitalismu charakterizována dynamickým, plánovitým a vyváženým růstem, ale výsledky široké a aktivní účasti lidí na jejím rozvoji jsou v souladu s hlubokou humanistickou orientací socialistického vývoje využívány ke zvýšení blahobytu dělnické třídy

a všech pracujících. Tento proces byl dokumentován v mnoha sovětských i dalších vystoupeních, zejména v předložené studii L. A. Gordona, E. V. Klopova a kolektivu *Dělnická třída v období šedesátí let: tendence sociálního rozvoje*. Změny v početnosti, struktuře, sociální rekrutaci a ve všech oblastech materiálního, kulturního a společensko-politického života dělnické třídy zároveň ústí do procesů utváření sociálně stejnorodé společnosti, vedou k překonávání třídních a sociálních rozdílů a k formování historicky nového společenství, sovětského lidu. Také v dalších socialistických zemích, včetně CSSR, se již připravují obdobné komplexní analýzy různých stránek sociálního rozvoje dělnické třídy, které by mohly vstoupit do mezinárodní komparativní studie.

Výsledky rozvoje reálného socialismu ve vlasti Října a jeho nová historická etapa byly synteticky vyjádřeny v návrhu nové Ústavy SSSR, jejíž význam pro rozvoj mezinárodního dělnického hnutí byl v jednání konference vysoce vyzdvížen. Jak uvedl V. Kučko (SSSR), ústavní zakotvení takových práv, jako je právo na práci, na odpočinek, na zabezpečení v nemoci a ve stáří, právo na vzdělání a na výběr odpovídajícího povolání, právo na byt, na pomoc rodině ze strany státu a její ochranu atd. je tím nejnázornějším dokladem rozšiřování a upevňování demokracie a lidských práv v SSSR.

Rozšiřující se a prohlubující se působení reálného socialismu na světový revoluční proces bylo podrobně analyzováno ve vystoupení B. Kovala (SSSR), který ukázal mimo jiné na dvě stránky jeho dynamiky – rozšiřování jeho sociální báze a prohlubování jeho sociálního obsahu, obohacování forem revolučního boje. Dokumentoval, že je zcela falešné klást proti sobě socialistické a demokratické, národní a internacionální prvky mezinárodního dělnického hnutí. „V marxisticko-leninské koncepci je to celý složitý systém vzájemných vazeb mezi čtyřmi složkami, tj. složkou národní a internacionální, demokratickou a socialistickou, které tvoří vnitřní strukturu revolučního obsahu proletářského internacionalismu, jeho ideologie a jeho politiky“. Systémy těchto momentů ve vnitřní a mezinárodní politice Sovětského svazu, dlouhodobá koncepce ekonomického, sociálního a kulturního rozvoje společnosti přitahuje stále další národy světa k zápasu o reálné sociální přeměny.

Jednání v první sekci se zúčastnili členové československé delegace V. Brychnáč, který hovořil na téma *svobody a demokracie ve světle marxisticko-leninské a buržoazní ideologie* a J. Kombercová, která se ve svém vystoupení zabývala *útoky buržoazní ideologie proti postavení dělnické třídy v SSSR*.

Druhá sekce se zaměřila na otázky krize současného monopolního kapitalismu, krize buržoazního myšlení a nových forem antikomunismu. Bylo konstatováno, že úspěchy reálného socialismu a jeho internacionální vliv jsou neustálým předmětem útoků ze strany otevřeného i skrytého antikomunismu. Jeho úlohou je znevážit přednosti socialistického společenského řádu, oslabit jeho působení na pracující masy kapitalistických a rozvojových zemí i zakrýt projevy hluboké krize světového systému kapitalismu. Přestože koncepce zralého socialismu prokazuje tvůrčí charakter realizace základních pouček marxismu-leninismu, prohlašuje antikomunismus její hlavní rysy za „nesocialistické“. Vzhledem k tomu, že vulgární a příliš zjevný antikomunismus tváří v tvář socialistické realitě selhal, buržoazní ideologie se stále častěji přesunuje na kvazimarxistické, pseudomarxistické a antimarxistické pozice. Z hlediska různých nacionálně oportunistických ideologií (k nimž patří i nové koncepce tzv. eurokomunismu) je posuzována a přirozeně odsuzována skutečná podstata socialistického systému, která – na rozdíl ode všech kritických představ a utopických návrhů – plně prokázala svoji ekonomickou efektivitu, sociální spravedlnost a humanistické zaměření. Jak ukázal ve své analýze R. Avramov (BLR), formy antikomunismu se pod tlakem dosavadních neúspěchů změnily, avšak cíle zůstávají tytéž: na jedné straně jde o to, vystupovat zdánlivě na obhajobu demokracie a národní nezávislosti, na druhé straně se však rozpracovává globální strategie podvrtné činnosti proti zemím reálného socialismu a světového revolučního hnutí.

Úspěchy reálného socialismu ostře kontrastují s hlubokou krizí světového kapitalismu, která již zasáhla všechny oblasti společenského života – ekonomickou, sociální, politickou a morálně ideologickou. Jak uvedl T. Timofejev, ze šedesátí let minulého vývoje kapitalismu připadá celá polovina na období krize a deprese. Hospodářská krize sedmdesátých let vykazuje jak typické rysy cyklické krize z nadvýroby, tak některé zvláštní momenty. Od předchozích krizí se liší především svou hloubkou a intenzitou, synchronním průběhem ve všech hlavních kapitalistických zemích a komplexním charakterem, spojením krize ekonomické s krizí surovinovou, energetickou, ekologickou, politickou i morální. Dřívější brzdicí a ozdravné mechanismy přestávají fungovat, hovoří se o „konci keynesiánství“. Zároveň však tato krize probíhá v podmínkách růstu společenské úlohy dělnické třídy, její organizace a bojového odhodlání.

Krise světového kapitalismu nemůže pro svoji hloubku a komplexní charakter zůstat bez odezvy ani v buržoazní ideologii, kde došlo ke značnému oslabení vlivu různých apologetických koncepcí neokapitalismu, společnosti blahobytu, regulovaného hospodářství apod. O krizi se otevřeně hovoří zejména ze socialistických, sociálně demokratických a reformistických pozic, aniž by však byla analyzována pozitivně a reálná východiska, jimiž mohou být pouze zásadní socialistické přeměny v ekonomice a společenských vztazích. Jak ukázali ve svém rozboru nových jevů v ideologické nadstavbě soudobého kapitalismu W. Paff a K. H. Schwank (NDR), hledání sociálně demokratické „střední cesty“ mezi reálným socialismem a imperialismem je marnou snahou, která selhává jak v případě „demokratického socialismu“, tak v případě „kritického racionalismu“. K této módní koncepci západoněmecké vládnoucí strany autoři poznamenávají, že „kritický racionalismus odmítá objektivní zákonitosti historického procesu a předkládá tak pseudovědecký základ sociálně demokratické společenské politiky, která na jedné straně zaujímá pozici nepřátelskou reálně existujícímu socialismu a na druhé straně se snaží „demokratizovat“ a „humanizovat“ současný imperialismus, tj. dále jej rozvíjet v naději na odstranění některých „kosmetických vad“, vzniklých v důsledku krize.“ Ve svém vystoupení reagujícím na Carillovu knihu *Eurokomunismus a stát* prokázal D. Mitev (BLR), že model „demokratického socialismu“ není s to zajistit hegemonii dělnické třídy a tím ani rozvoj společnosti socialistickou cestou.

Hluboká krize kapitalismu, uvedl ve svém příspěvku D. Pavlov (BLR), vede k „politizaci“ buržoazní filozofie, k prohloubení kritického charakteru společenských věd. Ani v tomto trendu se však neobjevují žádné perspektivy pro překonání krize – naopak, kritika přispívá pouze k prohloubení morální krize kapitalismu, k rozpadu tradičních hodnot buržoazní společnosti, celého buržoazního myšlení. Sama centrální idea rozvoje kapitalismu, myšlenka pokroku, je opouštěna a stává se stále více zřejmým, že buržoazie není již schopna postavit proti marxismu pozitivní syntézu své ideologie, která se rozbíjí na tříšt protichůdných názorů. Jak ukázal ve svém vystoupení A. Galkin (SSSR), v buržoazní ideologii a soudobém antikomunismu se promítají některé nové jevy vyplývající ze snahy zakrýt podstatu prohlubující se krize imperialistického systému politiky, ekonomiky a ideologie, oslabit působení reálného socialismu na rozmach světového dělnického hnutí a mezinárodních mírových sil, dezinterpretovat jak marxistickou teorii, tak reálné sociálně ekonomické procesy probíhající v socialistických zemích. Těmto skutečnostem je třeba věnovat soustavnou pozornost a je nezbytné zaměřovat kritiku tam, kde bude skutečně účinná a ofenzivní. Jednání ve druhé sekci se za československou delegaci zúčastnila M. Huláková příspěvkem *Role ideologie dělnické třídy při formování socialistického způsobu života*, v němž poukázala zejména na krizi hodnot v soudobém kapitalistickém světě.

K bohatému jednání konference (na níž bylo předneseno či předloženo na 50 referátů) patřila i vzájemná informace účastnických stran o teoretické práci vztahující se k šedesátému výročí Velké říjnové socialistické revoluce. Ve všech socialistických zemích jsou připravovány sborníky a monografie analyzující různé stránky a problémy dosavadního vývoje socialistického i kapitalistického světa, ukazující epochální význam Velké říjnové revoluce pro rozvoj socialismu a budoucnost světa. Kromě toho bude této tematice věnována řada vědeckých konferencí a sympozií. Budou na nich zhodnoceny i zkušenosti socialistické výstavby v konkrétních podmínkách jednotlivých socialistických zemí. V ČSSR je výročí VŘSR neodmyslitelně spjato i s Únor 1948, kdy revoluční vystoupení dělnické třídy, stojící v čele pracujícího lidu pod vedením KSČ, znamenalo počátek uplatňování a rozvíjení její vedoucí úlohy i zahájení úspěšné výstavby reálného socialismu v konkrétních československých podmínkách. Zkušenosti z tohoto historického procesu se promítly jak do vystoupení delegátů na konferenci, tak do dalších prací věnovaných oslavě významného jubilea.

Další zasedání problémové komise *Dělnická třída ve světovém revolučním procesu* se bude konat v říjnu 1978 v Mongolské lidové republice a bude věnováno otázkám *procesu socialistické výstavby v podmínkách rozvojových zemí*. Ještě předtím se v Polsku uskuteční symposium na téma *Problémy boje za jednotu dělnické třídy*.

Marie Huláková

Cirbes, V.: Grandiózne výsledky sociálno-ekonomického a kultúrneho rozvoja Slovenska — historické svedectvo predností socialistického spoločenského zriadenia; *Charvát, F.:* Vývoj sociálne triední struktury československej spoločnosti v podmínkach socialistickej výstavby; *Tašký, F.:* Robotnícka trieda v procese budovania socializmu v našej vlasti; *Bauch, V.:* Zrod družstevných roľníkov — jedna z ciest zbližovania našich národov; *Roško, R.:* K niektorým aspektom rozvoja čs. inteligencie; *Houška, J.:* Ke zrodu protirevoluční tradície buržoazní sociologie; *Košta, J.:* Sociálna štruktúra rozvinutej socialistickej spoločnosti v ZSSR; *Alexievová, L.:* Premeny sociálnej štruktúry v ZSSR a Poľsku; *Matulník, J.:* Sociálne riadenie výrobného kolektívu; *Ritomský, A.:* Faktorová analýza zo sociálno-ekonomických výskumov.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10, Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1977. Číslo vyšlo v únoru 1978.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 13; 1978 (6 issues) Dutch Glds. 68,—.

© ACADEMIA, Praha 1978.